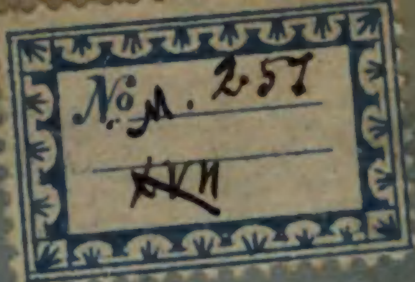

Рік VI. Р. 1897 кн. III. Том XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VI Jahrgang. 1897, III B. Band XVII.

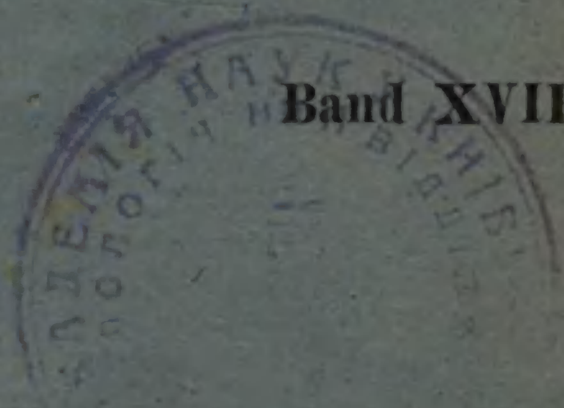

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ XVII ТОМУ.

1. Козацько-польська війна р. 1625, історична розвідка Стефана Рудницького . . с. 1—42
2. Сьпіванник з початку XVIII в., приладив до друку Михайло Грушевський (кінець) с. 49—98
3. Проба улаштовання хрональоґії до творів Тараса Шевченка, написав Олександер Кониський, частина II . . . . . . с. 1—22
4. Miscellanea: а) Тевло, етимольоґічна розвідка крил. Б. Пюрка, б) Участь Русинів в битві під Австерліцом 1805 р. под. І. Франко, в) До справи Шевченкових провин О. . с. 1—6
5. Наукова Хроніка: Огляд часописей за р. 1896, Часописи видавані на Україні росийській (кінець буде) . . . . с. 1—16
6. Бібліоґрафія (рецензиї й справоздання, зміст на с. 53) . . . . с. 1—54
7. З Товариства (лютий — квітень 1897 р.) . с. 1—4

Inhalt des XVII Bandes.

1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyćkyj . . . S. 1—42
2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., redigirt von M. Hruśewśkyj (Schluss) . . . . 49—98
3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyśkyj, II Theil . . . . 1—22
4. Miscellanea . . . . 1—6
5 Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine . . 1—16
6. Bibliographie . . . . 1—54
7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar — April) . . . . 1—4
Inhalt voriger Bände sieh an letzten Seiten des Buches.

Рік VI. Р. 1897 кн. III. Том XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VI Jahrgang. 1897, III B. Band XVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Козацко-польска війна р. 1625,

ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА[1]),

НАПИСАВ **Стефан Рудницкий.**

I.

Перших літ двадцять сїмнадцятото віка розславили імя козацке по цїлім Сходї Европи. Дрожала перед ними держава Турецка — сей острах цїлої Европи християнської, залунала від їх крівавих учинків вся Угорщина, Нїмеччина і Польща, що завдячувала їм головно своє спасенє під Хотином. Одначе ся слава і часова могучість сьвіта козацкого спочивала на дуже хитких підставах: на пригіднім для козаків станї справ і полїтики в Польщі і на великих здібностях гетьмана Сагайдачного.

Сей незвичайний чоловік відзначував ся не тілько здібностями полководця, але був також дуже дотепним і зручним полїтиком. Він не допускав нїколи до виразного конфлїкту з урядом польским, приставав на умови комісий, бо добре знав, що виконані їх постанови не будуть при великій ріжниці теориї і практики в поступованю уряду польского. Він був льояльний, бо се вважав користним в тогочасних обставинах для козацтва, помагав Полякам в московскій війнї і спас їх під Хотином, хоч, як кажуть деякі звістки пізнїйші — єго програма не дуже була популярною у низших верстов козацкої суспільности. Але вже найближший час по кампанії 1621 року показав, що обставини були сильнїйші від него. Коли Річ Посполита потрібувала козаків против Москви, Татар,

---

[1]) Розвідка ся була предложена на історичнім семінарі проф. М. Грушевського в унїверситетї Львівськім. Вп. професору складаю тут подяку за сьвітлі ради, що дуже менї придались при написаню сеї розвідки.

Турків, то затягала їх десятки тисяч на свою службу против огра ничень комісий та дивилась кріз пальці на їх морскі походи. Колиж вже не стало рокошів, війна з Москвою скінчила ся, від Турків по уложеню згоди ніщо не грозило, змінилась цілком політика польска що до козаків: по давньому обіцяно Туркам повздержувати козаків від морских походів, самеж козацтво нічого певного не зискало у уряду. Тих невеличких прав і привілеґій, що їм давнїйше санкціоновано, не розширено de iure анї крихти. Сагайдачний видів свої надії розвіяними і се також може прискорило его смерть, по котрій що раз скорше почала козачина посуватись по ховзкій дорозї неудач і упадку, з котрого піднесла її аж Хмельничина.

По війнї хотиньскій мала Польща на якийсь час розвязані руки. На заходї горіла трийцятьлїтня війна, обезсилена „смутним временем" Москва не рушалась, з Швецнею війна ж перервалась перемирем. Польщі, як сказано, зовсїм тепер не були потрібні козаки і відносини до них уряду польского скоро заострились.

Трудно булоб зачислити всї причини оружного конфлїкта 1625 року тілько до кастової, суспільної ненависти межи шляхтою та козаками, двох верстов суспільних, що нїяк примиритись не могли[1]. Правда, що головна, глубша основа всїх рухів козацких була дїйсно суспільної натури; але поводи близші були иньші — дуже ріжно родні інтереси входили тут в гру.

Як знаемо, тодїшнього короля Польщі Жиґмонта III займали увесь час его панованя дві справи: відзискане трону шведского і поборене дисидентизма. Аби забратись до першої справи, що вже в тім часї була зовсїм пропаща, мусїв король мати супокій з иньших сторін держави, особливож від Турциї. А тимчасом якби на перекір через тих самих козаків, що тепер вже цїлком не були потрібні, що хвиля відзивались скарги над Босфором.

Козаки, як вже сказано, не одержали за свої хотиньскі подвиги жадної реальної нагороди. Тілько дуже мала часть з них, вписана в реестр, одержувала, і то дуже нереґулярно платню від уряду польского. Платня ся однак не вистарчала, треба було отже і реестровим братись за промисли, що для нереестрових становили одиноке средство удержаня. Найкористнїйшими з них являлись напади на турецькі і татарські землї.

Вже рік по хотиньскій виправі, як раз тодї, коли в Стамбулї пробував князь Криштоф Збаражский, щоби іменем польского

[1]) Пор. Кулїш Матеріалы для Исторіи Возсоединенія Руси I с. 257.

уряду довести до кінця переговори про згоду, козаки спустошили побережа чорноморскі[1]). Тогож року численні ватаги вдерлись, грабуючи, в границї волоскі[2]). Крім таких голоснїйших походів що року відбувались менші — всї з великою шкодою держави турецкої. Від покривджених ишли скарги до Дивану, з Дивану до Польщі. А тут мара війни турецкої страшила всїх, кождої хвилї сподївались, що якийсь енерґічнїйший з падишахів захоче пімститись за неудачу Османа та грабованя козацкі. Страхи здавались оправданими великим набігом Кантемира в р. 1624, що спустошив Червону Русь і вислав до короля лист з погрозами[3]). Кантемира розбив вправдї Конецпольский під Мартиновим і страх татарский перестав на хвилю, але невдовзї заплутались козаки в дві справи, котрі, як би не були щасливо склались обставини, довели б на певно до великої війни з Турками. Були се: справа Шагин герая і справа Ахиї.

Справа Шагин герая грозила втягнути Польщу в усобицю тодїшнього уряду кримского з Диваном[4]). Разом зі своїм братом Могамед гераєм виторговали вони собі у везирів божевільного Мустафи власть в Кримі (р. 1623). Але по вступленю на трон Мурада, коли уладжено по троха внутрішні справи Порти, зараз повстали непорозумлїня межи Портою та Кримом. Портї зовсїм не був на руку такий уряд в Кримі як Могамеда і Шагина. Вони утискали мурзів для осягненя ширшої і менше обмеженої власти та цїлком не оглядались на прикази Дивана. Турецкий уряд задумав був тодї плян замкнути кріпостями гирло днїпровске і повздержати тим способом морскі набіги козаків. При тій роботї намісникам турецким в тих сторонах мав помагати Могамед герай яко хан і Шагин герай яко калга (наслїдник трону). Приказу не виконано, посипались доріканя від Порти. Колиж розійшлась в Стамбулї вість про авантурничий намір Шагин герая — йти з Татарвою на Адриянополь і захопити трон султаньский, та про небувалі злочини братів, що вбили і пограбували були московских послів до Туреччини і чауша, що їх про-

[1]) Sękowski Collectanea I c 176, пор. Костомарів — Богданъ Хмельницкій вид. IV I с. 71 і Эварницкій Исторія запорожскихъ козаковъ II с. 203.

[2]) Були се „Українцї зі староства брацлавского. пор. Кореспонденцию кн. Юрия Збаражского, в Scriptores rerum polonicarum V с. 56.

[3]) Sękowski о. с. I с. 176, Кулїш Украинскіе казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго, Русское обозрѣніе 1895, ст. 620—629, Костомарів о. с. I с. 71.

[4]) Про Шагин герая пор. Gołębiowski Szahingerej i kozacy, Bibl. Warsz. 1852 т. II, Hammer-Purgstall Geschichte des Osmanischen Reichs II с. 829 і III с. 36—39, Zinkeisen Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa IV с. 487—492, Смирнов Кримское ханство с. 480—487.

вожав, постановила Порта оружєм неслухняних васалів прибор-кати. Капудан баша Реджеб виплив в липню 1624 року, щоби укарати бунтівників. На покладї єго могучої фльоти був і новий кандидат на ханьский престол: Джанибек герай, свояк Шагина.

В тій небезпечности удавсь Шагин герай до козаків за помочию. Не хотячи опустити такої нагоди, козаки сушею і морем поспішили до Криму. Спільними силами побито Турків в Криму і зайнято Кафу. Рівночасно посунулись козаки на 70 чайках під самий Константинополь зараз потім, як виплив Реджеб баша, спалили Букжкдере, Єнїкіой і багато иньших передміских сел і місточок. Переполох повстав в містї і в сераю, вислано против козаків велике число меньших кораблїв і човнів, але ті не відважились вдарити на козацку фльотилю. Чотирнайцять день пізнїйше з'явились знов козаки — сим разом з 150 чайками і грабували без перешкоди три дни. Кількох полонених мародерів допрошувано в Стамбулї — вони сказали, що підмовляв козаків до походу сам хан татарский.

Але і при так ясних доказах вини Диван мусїв рад-нерад затвердити Могамеда і Шагина на їх урядах.

В вересни того ж року ще раз з'явились козаки на Чорнім мори коло Варни, але не доказали нїчого важнїйшого[1]).

Тим часом Шагин герай, не вважаючи на побіду, з звичайною собі бистротою ума бачив непевність свого становища. Длятого шукав він зараз по сїй побідї опори в Польщі. Лист, що дав він своїм послам до короля польского, носить дату 5 д. сулькадде 1033 р. себ то 19 серпня 1624 р.[2]) В тім листї просив Шагин герай короля, щоби позволив козакам запорозским ити єму в поміч та запоміг єго аму-

---

[1]) Звістки про сей морский набіг козаків подибуєм у турецких писателїв (Наима), зібраних у Сенковского в Collectanea I 177 і у Hammer-a о. с. III 40—41. Collectanea подають звістку тілько про одноразовий похід козаків і датують його 4 шеваля р. 1033. Hammer знає про два походи і відносить перший до 21 липня 1624, а другий також того ж місяця. Zinkeisen о. с. IV с. 494, доносить на підставі реляций Roe і Rycant'а про три появленя козаків під Стамбулом, що і заслугує віри. Не можна тут не звернути уваги на дві хронольоґічні помилки у Сенковского і Костомарова. Сенковский пише (о. с. I 177) що 4 день шеваля 1033 = 7/X 1624; Костомарів о. с. I с. 71 кладе — здаєся за старшим виданєм Гаммера (о. с. V с. 43—44) — 18 день „ребіул-еввеля" рівним 21 липневи. Перерахувавши дату геджри на наше лїточисленє спостережемо, що 4 шеваль 1033 р. єсть нашим 21 липцем 1624 р. Цїлком зла також дата Костомарова: 18 день ребі-ель-аввеля припадав на 9 сїчня 1624 р. (по григорянськосу календарю).

[2]) З датою на листї згоджують ся акти до справи Ахиї (Кулїш Матер. I с. 159). Лист сам долучений в польскім перекладї до розвідки Ґолембьовского (ст. 17—21).

ніциєю. Натомість обіцював Шагин стягнути білгородских і буджацких Татар на лівий бік Днїпра, а Білгород, Тегиню, Кілїю відступити Польщі. Кримцїв і Ногайцїв прирік Шагин удержати від нападів на землї королївскі, „так щоби нї одна курка не згинула від Татар“. Тисячу запорожцїв бажав собі Шагин ще в зимі, иньших і амунїциї чекав по великодни на другий рік. В разї нової побіди над Турками обіцював іти за Адиль (Волгу) на московского царя. Посли мали умовитись що до подробиць і передати яко дар королеви прикрашену дорогим камінєм шаблю.

Польскому урядови було се дуже на руку — мати могучого калгу союзником і другом, але Турция занадто була грізною, щоби Польща подала ворогови руку до знищеня османьскої держави. Польскому урядови треба було тілько забезпечити спокій на полудневих окраїнах. Послів відіслано на остаточні переговори до гетьмана польного Конецпольского, що побивши Кантемира стояв зимівкою на Поділю. Переговори там провадились дальше, але не допровадили до властивої мети — Татарам не дано грошей, а до козаків виправлено посольство в сїчню 1625 р.; воно стрітило по дорозї послів козацких до царя московского. Польскі полїтики могли не вдовзї докладно переконатись, як трудно було перевести умови договора, предложеного Шагин гераєм. Він обіцював, що вижене білгородських Татар з їх улусів, бо й сам бажав вигнати свого найлютїйшого ворога Кантемира з єго краю. Але сей напав на війско Могамеда і Шагина під Бабатаґом і розбив єго цїлком[1]).

Посольство польське згадане перед хвилею було здаєсь виливом акциї дипльоматичної, котру підняла Порта на вість, що Шагин герай хоче ще Польщу втягнути в свою справу. Що посли польскі говорили на Запорожу, не знаєм докладно. Посли козацкі говорять в Москві, що приказувано козакам готовитись на війну з Турками[2]). Ся звістка не може бути правдивою з огляду на тодїшню полїтику Польщі що до Турциї і відносини уряду до козаків, що тодї були вже дуже напружені. Навіть у так неконсеквентного уряду як польский було б неможливим, аби козаків до того намовлювано, що було одною з головних причин оружної комісиї, котра невдовзї наступила, а вже тодї була уставлена. Уряд хотїв перестеречи козаків, але пересторога прийшла за пізно — вони замотались вже були в другу дражливу справу, в справу Ахиї[3]).

[1]) Смирнов Кримское ханство с. 492 і Zinkeisen о. с IV с. 492.

[2]) Кулїш Матер. I с 158.

[3]) Кулїш Матеріалы I с. 142—286 подає цїлу переписку в тій справі з московских архивів, пор. також Отпаденіе Малороссіи отъ Польши I с. 147, Украинскіе

Ще в кінци 1624 року з'явивсь на Запорожу чоловік середних літ, що називав себе законним спадкоємцем стамбульского престола. Оповідав він, що єго мати, Грекиня, потай утікла з ним від переслїдовань Турків та охрестила єго на православну віру. Потім їздив він під іменем Александра Оттомануса або султана Ахиї по державах західньої і полудневої Европи і мав поміч від князя фльорентийского. Пробуваючи в австрийских краях познаємивсь він з Лїсовчиками. Ті намовили єго шукати помочи у запорозких козаків. В Кракові потрафив Ахия собі ще давнїйше придбати довіре могучих родин польских: Вонсовичів, Вольских, Збжидовских, що й помогли єму дістатись на Запороже[1]) через Київ, куди він прибув при кінці жовтня 1624 року. Йов Борецкий тодїшний митрополїт київский дав єму віру і вислав єго зі своєю рекомендациєю[2]) на Запороже давши за провідника прибічного свого попа Филипа.

Ахия зачав зараз по прибутю на Запороже аґітацию межи козаками, оповів їм, що сотки тисяч Болгар, Греків, Сербів і иньших християньских підданих турецких повстануть як оден муж, коли він дістанеть ся в їх краї з відповідною підмогою. Такі оповіданя заохотили козаків до помочи Ахиї — поміч для ріжних претендентів завсїди знаходилась на Запорожу. Козаки отже зараз розвинули велику діяльність в справі Ахиї і оповістили про єго прибуте Шагин герая. Шагин прибув зараз з тисячею Кримців на Запороже і уложив якусь умову з козаками, про котру завідомив короля[3]). Але поступоване єго з Ахиєю було нещире; він хотїв єго візвати на осібну розмову й видати Туркам. Козаки сего не дозволили[4]) і видячи, що з Шагин гераєм не повелось, постановили втягнути в справу Ахиї царя московского. В сїчни вислано було козаками посольство в Москву (що власне по дорозї стрітило висланників польского уряду на Запороже). Кілька день потім і сам Ахия виїхав з Запорожа до Трехтимирова, де прибув разом з посольством козацким[5]). Там Йов Борецкий відбув довшу нараду з Ахиєю і постановив підперти єго справу у царя московского. Він дав по-

---

казаки с. 95—98, Соловйов Малороссійское козачество до Хмельницкаго (Русскій Вѣстникъ XXIII N 18) с. 188 і Історія Россіи X 1478,9 р., Еварницкий о. с. II. ст. 208.

[1]) Кулїш Матер. I с. 213.

[2]) Кулїш Матер. I с. 148.

[3]) Кулїш Матер. I с. 159.

[4]) Кулїш Матер. I с. 215.

[5]) Кулїш Матер. I. с. 160.

сольству козацкому грамоту від себе до воєводи путивльского[1]) і списані оповіданя Ахиї[2]). З тим і поїхали посли в Москву; Ахия і Борецкий зістались в Трехтимирові. Ахия очікував аж прибуде єго посольство назад, Борецкий же вижидав кінця розрухів в Києві, піднятих козаками з причин релїґійних.

Справа релїґійна як коли небудь то на певно в 1625 р. відограла в відносинах уряду до козаків значну ролю. Не місце тут запускатись в суперечку старших козацких істориків з одної і Кулїша з другої сторони, але не від річи буде навести кілька значних фактів, що межи причинами оружної комісиї видне занимають становище[3]).

По смерти Сагайдачного владики православні, поставлені Теофаном патриярхом єрусалимским в 1620 роцї, не мали вже нїякої охорони, не було вже сего могучого чоловіка, що здержував виконанє декретів королївских. Вельможі рускі вже від давна або поспереходили на латиньство і протестантство або посьвятили справу православної церкви звязкам з польскими маґнатами і полїтицї. Тож король міг виконувати без перешкоди другу точку своєї програми. Православні, котрим відбирано для унїятів церкви, маєтности церковні, монастирі, удавались на леґальну дорогу, особливо петициї до уряду королївского, але що король мимо заприсяжених конституций з р. 1607 і 1609 мало на се зважав, мусїли православні єрархи удатись знов під охорону козаків, як се перед тим за Сагайдачного чинили. Що козаки дїйсно, хотяй не руками, але іменем своїм, боронили в тих роках православної єрархиї, доказує нам се, що межи владиками, поставленими Теофаном, київський митрополїт Борецкий оден тілько міг смілїйше виступати. А знаємо, що часто він пересиджував в Трехтимирові, їздив на Запороже і пише виразно сам, що оборона єго — то козаки[4]).

Але по убитю Кунцевича в Полоцку, коли переслїдуванє православних ще побільшилось, зміцнив ся і в Київі рух антиправославний. Попирав єго уряд державний і мійский. Борецкий був супроти того руху безсильний; він оглядавсь через те за помочию. Насамперед пробував він втягнути Москву в свою справу і післав туда при кінці 1624 р. Ісаакия Борисковича. Але що Москва окрім дарів і обіця-

---

[1]) Пор Кулїш Матер. I с. 161.

[2]) Пор. ibidem I с. 163—168.

[3]) Гл. Макарій Исторія русской церкви XI с. 265 сл.

[4]) Пор. Кулїш Матер. I с. 136: се здѣ крыющесь подъ крилѣ христолюбиваго братства черкасскихъ молодцовъ.

нок нїякої реальної оборони не дала, звернувсь Борецкий до козаків. При кінці 1624 р. саме перед різдвом прийшла на Запороже звістка від митрополїта київского, що тамошнїй війт Ходика печатає православні церкви і переслїдує вірних[1]). Тогочасний гетьман на Запорожу, званий в московских реляциях Калеником Андрієвим, вислав зараз двох своїх полковників Якима Чигиринця і Антона Лазоренка до Києва в поміч православним. Козаки прибувши в Київ по Йордани 1625 року розправились з Ходикою по козацки. Церкви розпечатано, війта і попа унїятского Юзефовича убито. В Києві запанували непорядки — козаки поступали тут собі як в здобутім містї і зневажали тамошнїй уряд. Рівночасно вислано було запорозкими козаками трех послів на сойм в Варшаву, котрим і Борецкий дав інструкцию[2]). Посли мали уступитись у короля за православну віру, мали жадати потверджена ставленників Теофана, привилегій для київского брацтва і т. д. Для себеж, як говорять деякі, не справджені ще правда що до своєї автентичности, звістки, жадали козаки потверджена давнїх привилеїв, крім того жадали самосуду, знесеня кадуків себ то роздаваня маєтностей козаків-провинників иньшим, домагались, щоби могли свої маєтки переказувати тестаментом (бо все ще трималась практика забирання спадщини по козаку на уряд), далї — аби козакам підвисшено платню, позволено свобідно мешкати по цїлім Київскім воєводстві і займатись промислами. Козаки осьмілились навіть жадати, щоб жовнїри не стояли в Київщинї, а їм самим дозволив уряд вступати в чужосторонну службу.

Можна собі виставити яке мусїло бути обурене в кругах шляхоцких або те саме кажучи — урядових, коли довідались про той найновійший злочин козаків. Уряд польский зауважив від довшого часу вплив православного духовеньства на козаків що до „nadymania“ [3]). Козаків вмішувано в справи релїгійні часто й несправедливо. Як знаємо, приписувано їм навіть убийство Кунцевича. Все теє розуміє ся не додавало доброї слави в уряду анї козакам анї православним владикам. Тепер же міг він наглядно переконатись в тїсних звязках межи православною єрархиєю та козаками. І се був

[1]) Кулїш Матер. I с. 159, 160, Отпаденіе I с. 145. Макарій о. с. XI с. 313, 315 сл. Соловйов Исторія X с. 1473, Малороссійское козачество с. 185. Костомарів о. с. I с. 76. Еварницкий о. с II с. 208.

[2]) Пор. Макарій о. с. XI с. 314, Костомарів I с. 74, 75; Еварницкий о. с. II ст. 207.

[3]) Пор. лист Криштофа Збаражского в Материялах Кулїша I с. 102.

остатнїй імпульс, що попхнув уряд польский до оружної комісиї проти козаків в 1625 роцї.

Уряд коронний мав дуже багато причин бути невдоволеним з козаків. Але таки найбільше клопоту додавали вони своїми заграничними зносинами, нападами та грабованнями землї турецкої. Цїлий час від Хотинскої кампанії старавсь уряд всїми силами запобічи грізним наслїдкам козацкої своєволї. Турки вічно жалувались на недодержаннє згоди і грозили війною. Війни ж турецкої всї в Польщи дуже боялись. Королеви вона перешкаджала в справах шведских, маґнатам в кольонїзациї, шляхтї і люду грозила ясиром. Який був великий повсечасний той страх, переконує нас найлїпше сучасна кореспонденция князя Юрия Збараского майже на кождій сторонї[1]). Польский уряд старавсь робити в Стамбулї представленя через послів своїх і навіть через чужосторонних (найчастїйше через анґлїйского резидента в Стамбулї Тому Roe) также через Мегмет Дяка пашу темешварского[2]). Рівночасно з акциєю дипльоматичною провадив уряд переговори з козаками особливо задля набігу 1622 року. На жаданє уряду козаки видали ватажків походів[3]), але відносини уряду до козаків що раз то загострювались, власно тому, що по смерти Сагайдачного не постаравсь він вплинути на вибір подібного єму наступника[4]). Посол польский мав з причини нападів козацких дуже трудне положенє перед Диваном в 1623 роцї[5]). Ратифікация згоди розбивалась на здержаню Татар і козаків. Турция щиро бажала мира, бо стан її не був завидний[6]) і на початку року 1624 Диван на жаданє польского посла видав острі заборони Татарам не запускатись в границї Польщи[7]), здає ся по тій причинї, що за 1623 рік виємково не чуєм про якийсь голоснїйший напад козацкий. То могло хиба розвинути гадки про те, як користним було б приборканє козаків і затверджувало в Польщи переконанє, що одинока причина біди татарскої — то набіги козацкі.

[1]) Scriptores rerum polonicarum T. V. 54, 56, 58, 64, 67, 68 і т. д.

[2]) Кореспп. Збаражского l. c. V с. 88, 89, 92.

[3]) Respons na deklaracyą pp. komissarzów — Niemcewicz Zbiór pamiętników o dawney Polszcze VI st. 189. Костомарів о. с. I с. 70 на основі рукоп. І. П. Б. IV с. 138.

[4]) Сего й жалує Збаражский l. c. V с. 64.

[5]) Zinkeisen o. c. IV c. 486.

[6]) Як се дуже добре знаєм з реляциї кн. Криштофа Збаражского, Кулїш Матер. I. с. 103—122.

[7]) Zinkeisen o. c. IV c. 487

До надзвичайних місий до козаків послуговало ся правительство польске звичайно комісиями з урядників-магнатів найблизших околиць, що виступали в потребі з оружними ротами надворних жовнїрів. Про установлене такої оружної комісиї обзивались зараз по смерти Сагайдачного численні голоси в авторитетних сферах[1]). Розправлювано про таку комісию на соймі 1623 року, як і перше розважувано сю справу на соймах[2]). Але ся перша комісия не відбулась з причини „zatrudnienia spraw Rzeczypospolitej“ [3]). На найблизшім соймі в роцї 1624 визначено нову комісию, на чолї котрої став Томаш Замойский[4]). Рівночасно видав король приказ Конецпольскому, аби получив своє війско з комісарскими полками[5]) та полагодив оружною рукою пекучу справу козацку чим скорше, бо від півночи знов Шведи загрозили Польщі. Але до переведеня комісиї не прийшло в 1624 роцї. Кампанїя проти Кантемира зайняла цїлу пригідну до провадженя війни пору. По єї щасливім укінченю розложивсь гетьман коронний на зимівку по подільских землях. Навіть в Москві знали дещо про наміри короля і Конецпольского, бо послів козацких, що прибули на початку 1625 року, випитувано про них[6]). Але козаки так заховувались, як би то їм було байдуже, що Конецпольский кождої хвилї може виправитись против них. Вони провадили свою політику дальше і приготовлювались до виконаня своїх плянів.

На першім місци стояв плян Ахиї. Козаки ще зимою 1624 року перед від'їздом Ахиї до Терехтимирова уложились з ним, що 18000 Запорожців піде під єго проводом в турецкі землї. Не мало також і городових козаків заявило охоту взяти участь в походї, також донскі козаки обіцяли поміч[7]). Похід мав рушитись над море ще тої ж зими, щоби міг перейти ріки по ледї, а потім на весну морем до Болгариї. Але справа Шагин герая, що тодї навязував тїснїйші зносини з Польщею, спинила все. Козаки не знали, чи буде межи ним та Польщею згода чи війна, а тілько в разї згідного уложеня справ обіцювали помочи Ахиї, але вже на другу зиму. Дуже

1) Юрий Збаражский пише до короля (l. c. ст. 60): Kozacy, aby mieli być coerciti sine armis, rzecz jest niepodobna. Таку саму раду дає королеви брат Юрия Криштоф на кінци своєї посольскої реляциї (Кулїш Материяли I с. 122).

2) Ю. Збаражский I. c. V с. 64.

3) Кулїш Матер. I с. 100.

4) Żurkowski Żywot Tomasza Zamojskiego wydał Batowski ст. 96.

5) Кулїш Матер. I с. 141.

6) Кулїш Матер. I с. 158.

7) Кулїш Матер. I с. 225, 215.

можливо, що посольство Ахиї до Москви споводоване було тим зволіканєм козаків. Посольство аж семого числа цьвітня відправлено в Москві. Несло воно дарунки для Ахиї, але обіцянок жадних — відповідь царя була дуже скупа[1]). Ахия чекав ще в Терехтимирові, звідки і писав до Фльоренциї по гроші[2]), та дарма — гроші не прийшли[3]). Коли ж з козаками вернув на Запороже, вийшли вже були Запорожці на море. Який був мотив сеї виправи трудно сказати, здає ся не належить єї надавати якого небудь більшого значіня при всїх єї великих розмірах. Кулїш[4]) пише, що на сей набіг морский покладали козаки усї свої надїї, для чого? не ясно. Був се звичайний грабіжний напад, яких було перед тим і потім дуже багато. В мартї появились козаки на трех сот чайках по близу Босфора[5]). Мешканцї передмість Стамбула були в великім страху, але козаки завернули на схід, спалили передмістя Трапезонту і мали охоту за радою кримского хана спалити Кафу. Ся остання звістка[6]) дає повід догадуватись, що сей похід зроблено в порозуміню з Шагин гераєм а може і в єго інтересї, аби заняти турецку фльоту. Може се була диверсия на користь Шагина, що й осягнула свою цїль — того року нїчого не предприйнято з турецкої сторони проти Шагин герая. Але тепер здобувсь той сам Реджеб баша, минувшого року побитий Шагин гераєм, на велику енерґію. Він стягнув 60 кораблїв до Стамбулу і хотїв плисти до Криму, але збунтовались яничари та й прийшла вість, що козаки вже стоять під Очаковом і Варною і хотять в єго неприсутности напасти на саму столицю. Капудан завернув з дороги і стрітивсь з козаками при західнім березї у Карагармана (в липню 1625 р.). Козаки, не вважаючи на переважну силу Турків, вдерлись на кораблї, вирубали яничарів майже в пень і були б заволодїли фльотою турецкою, коли б вигідна для них тишина морска не булась змінила ся на вітер і то прихильний Туркам. Козаків виперто з помостів корабельних і затоплено 70 човнів гарматними вистрілами. 172 чайки і 700 козаків мали попасти, не вважаючи на героїчну оборону, в руки Турків[7]).

---

[1]) Кулїш Материяли I с. 172—173.
[2]) Кулїш Матер. I с. 180.
[3]) Ibidem I. с. 216.
[4]) Украинскіе козаки с. 111.
[5]) Zinkeisen o. c. IV c. 496 i 497.
[6]) Її подає Zinkeisen з реляций англїйского посла Roe.
[7]) Sękowski Collectanea I c. 178—186.

Так представляє ся нам сей факт на підставі османьских лїтописцїв, що, йдучи за вістями в кругах турецких, ставлять сю побіду над козаками коло битви лепантийської і вважають її рекомпензатою тоїж. Коли однак порівняємо з тим східним бомбастом звістку Томаса Roe, що Капудан баша зараз по побідї зажадав чим скорше помочи з Стамбулу та що в его тріумфі було тілько 270 козаків, то спостережемо, що османьскі жерела своїм звичаєм і тут побільшили успіх оружя султаньского. В кореспонденциї Юрия Збаражского[1]) знаходимо, що козаки спалили під час того нападу турецке місто Килїю у устя Дуная.

Але все ж та неудача козаків хоч не велика, мусїла вплинути шкідливо на відвагу і певність їх; до тепер лучалось вправдї часто, що не удавались поменші набіги, але се було перший раз, що виправа споряжена в таких розмірах скінчилась неудачею. Серед того збентеженя межи козаками наспів нагло на Запороже Пoчаловский чи Пачаковский, посол від польского уряду[2]), і зажадав, аби козаки під найострійшими карами не важились зачинати війни з Татарами або Турками, з котрими король завів згоду. Заразом приніс він приказ королївский, аби козаки самі межи собою перевели реєстр, та грозив наступленєм Конецпольского.

Те посольство ще побільшило помішанє у козаків. Вони, знеохотивши ся неудачею на мори, хотїли посилати послів до короля, але аґент польський Почаловский від разу сказав, що се на нїщо не придасть ся. Козаки не знали що з собою робити. Повстала суперечка межи умірковaними козаками, здає ся — під проводом Дорошенка, що був тодї гетьманом на Запорожу[3]), та козаками нетягами — здає ся під проводом Жмайла[4]). Перемогла сторона радикальна і вибрано Жмайла гетьманом. Постановлено готовитись до війни з віиском коронним. Багато розійшлось по пограничних городах, щоб готовитись до відпору проти Конецпольского. Тодї то здає ся наступили ті корсуньскі і брацлавскі різнї і грабежі, згадувані комісарами в декляраций[5]). Деякі завзятїйші предкладали Ахиї, щоби він став у них царем і повів їх або на війну з Польщею або до Болгариї, кидаючи Запороже польскому війску[6]). Але віра Ахиї

[1]) L. c. c. 97.

[2]) Кулїш Матер. I c. 229.

[3]) Він і підписаний на проїзжій грамотї Ахиї з 26 червня 1625 яко гетьман — Кулїш Матер. I c. 234.

[4]) Крім того згадує ся межи старшиною козацкою Олифер Стеблевец і Пирский — Кулїш Матер. I c. 181.

[5]) Zbiór pamiętników o dawney Polszcze T. VI c. 180.

[6]) Кулїш Матер. I c. 216.

в козаків була здає ся вже підкопана неудачею їх на мори — він не пристав отже на ту пропозицию і мав вказати козакам на царя московского, до котрого моглиб удатись за помочию. Ахия ще літом мав замір вести далї через Борецкого зносини з Москвою і виробив був собі навіть проїзжу грамоту у Дорошенка[1]). Але козаки самі не пустили его. Коли ж рушили на зустріч Конецпольскому, Ахия пішов з ними і перебіг потім до Киева, де его Борецкий укрив в монастирі від Поляків, що шукали его. Звідти хотїв Ахия вертати через Польщу в землї цїсарскі, та відрадив ему Борецкий і намовив удатись до Москви: в грудни 1625 року Ахия дійсно прибув в Путивль в товаристві попа Филипа, що ему додав Борецкий[2]).

Козаки дїйсно думали про Москву, але більше спускались на Шагин герая і посилали кілька рази до него за помочию[3]). Але Шагин герай підмоги не дав, бо зносини, ще перше навязані з урядом польским, привели вже до згоди.

Конецпольский, коли настала весна 1625 року, мав дуже трудну задачу перед собою. Стояла перед ними могуча коалїция татарско-козацка, що готовилась на війну з Турками і могла легко спровадити її на Польщу, бо входили до неї номінальні її піддані. Порта знаючи наміри козаків і Татар старала ся небезпеченьство відвернути від себе, виславши Татар на Польщу, аби спустошили її в пімсту за найновійший козацкий набіг[4]). На Мехмет герая мав в тім напрямі зі всїх сил впливати Мехмет Дяк паша темешварский і Бетлен Габор.

Конецпольский повзяв тут дуже бистрий плян: помиритись за всяку цїну з Татарами. Розриваючи коалїцию татарско-козацку гетьман мав свобідну руку до переведеня комісиї та рівночасно вже не боявсь нападу татарского зі сторони Криму. Кантемир, розбитий попередного року, не міг ще відважитись на набіг, бо власне тодї за ініцнятивою Порти переносив свої улуси в иньші місця[5]). Самі Турки були зайняті війною з Персами, Бетлен Габор знов не мав відповідної сили, аби міг виконати пляни сполученого з ним Мегмет Дяка[6]). Зіставались тільки кримскі Татари. І по торічних

[1]) Кулїш Матер. І с. 234.
[2]) Кулїш Матер. І с. 175, 176, також с. 217 і 230.
[3]) Лист Конецпольского до короля Niemcewicz Zbiór Pamiętników VI с. 164.
[4]) Zinkeisen l. c. V с. 498.
[5]) Кoресп. Збаражского l. c. с. 97.
[6]) Кoресп. Ю. Збаражского l. c. с. 88.

умовах не довірював їм Конецпольский і заняв вигідне становище межи шляхами Чорним та Кучманьским¹), аби їм перешкодити, як би схотіли напасти на Польщу. Татари дійсно вийшли в поле і заховувались двозначно, так що Конецпольский мусів ціле літо стояти на тім становищи і пильнувати Татар²). Але на останку Шагин герай пристав на згоду і покинув своїх союзників. Конецпольский виплатив єму гроші, прислані королем (яко звичайний „upominek“) для Татар вже літом, і прирік кождого року платити певну суму грошей для Татар, аби не наїзжали земель польских³). Тим способом коаліция татарско-козацка була розбита — Конецпольский міг свобідно звернути ся проти козаків.

II.

Заки приступимо до описаня випадків, що наступили в осени 1625 року, зверніmось до жерел, що належать до істориї тої кампанії польско-козацкої.

Жерел таких маєм досить богато, лиш на жаль майже тілько з польскої сторони⁴).

Перворядним та заразом найважнїйшим жерелом є ту тз. Diariusz expedicyi ukrainney z kozakami zaporoskiemi w roku 1625. Як то вже з титулу видно, є то дневник якогось участника сеї кампанії, писаний в порядку день за днем від 25 вересня до 23 листопада. Короткий уступ на початку належить до двох дат: 5 числа липня і 15 вересня. Маємо сей дневник видрукований в оригіналї і то в двох дещо ріжних редакциях в „Сборнику лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Россіи“ ⁵) і в збірнику Немцевича (Niemcewicz Zbiór pamiętników o dawnej Polszcze T. VI c. 143—161). Ріжниції межи двома редакциями переважно не значні, так що річи не зміняють. Важнїйші подамо серед розвідки. Цитати Дневника подамо з видання Немцевича.

Автор Дневника не згадує себе самого в своїй записцї, не знаходимо також про него звістки якої небудь в иньших сучасних жере-

---

¹) Diariusz expedicyi l. c. VI c. 143.

²) Кулїш Матер. I. c. 267.

³) Кулїш Матер. I c. 268/9.

⁴) Знаходимо звістки про кампанїю 1625 р. ще тілько в актах московских, друкованих в Материялах Кулїша I с. 181, 182, 230, 241, 243 і 79.

⁵) Ст. 103--112.

лах. З єго дневника посередною дорогою довідуємось, що се був жовнїр або й офіцер з полку самого гетьмана. Може бути також, що се був єго дворянин. Певне тілько, що перебував завсїгди в окруженю гетьмана. Доказують нам се обставини, що автор Дневника знає докладно лиш про випадки, що приключились в тій виправі в присутности гетьмана і єго полку. Виправи Одрживольского, Хмелецкого і взагалї подїї, при яких не було гетьмана, представлені недокладно. Автор по укінченю похода анї не зістаєть ся з полками кварцяними розложеними по Українї, анї не відходить з яким небудь комісаром, але іде з Конецпольским до Бару, де єго й лишаєм при кінци Дневника. Се докладно доказує, що належав він до двора гетьманьского; єго знанє дїла военного позволяє припускати, що був военним чоловіком. Але не був автор Дневника дуже близькою особою гетьманови; не знає він (а може і не хоче подати), що дїялось на комісарских нарадах і прийманях чужих послів. Представленє річи саме собою позбавлене бомбасту і звичайних в тім часї макаронїзмів і досить вірне, хоч часом і побільшує дещо або і опустить.

Другим цїлком самостійним жерелом до сеї війни належить уважати біоґрафію Томаша Замойского написану Журковским, а видану Батовским. Так належить спростувати заявленє Антоновича в передмові до „Сборника“ [1]), що Журковский користав з Дневника при писаню сеї біоґрафії. Що дїйсно Дневника не уживав Журковский, служить доказом те, що оповіданє єго богате на ріжні суперечности з представленєм Дневника.[2]) Особливо ж визначує ся ріжниця в датованю[3]). Другою великою ріжницею межи Дневником та Журковским є роздрібненє і анеґдотичне представленє річи у послїднього, наслїдком того Журковский взагалї далеко стоячи за Дневником що до докладности, подає много

---

[1]) Ст. XXIX і XXX.

[2]) Журковский пише наприклад, що козаки над Цибульником просили змилуватись (ст. 97), тимчасом всюди інде чуємо про гордість козаків, представленє виправи Хмелецкого у Журковского (ст. 99) цїлком відмінне від представленя Дневника і т. ин.

[3]) Напр. битва над Цибульником має у Журковского дату 28 жовтня, в Дневнику 29-го. Відступленє козаків кладе Ж. на 29 жовтня, Дневник на двох місцях (l. c. 152 і 159) на 31 жовтня. Ж. пише за якусь битву 3 листопада, в Дневнику та сама битва (се знаєм з того, що і тут і там межи убитими вичисляє ся славний ватажок Лїсовчиків Рогавский) положена на 31 жовтня. Дневник кладе вибір Дорошенка і принятє умов комісарів козаками на 5 листопада — Журковский на 4 листопада.

подробиць яких не знаходимо в Дневнику[1]). З того ясно показує ся, що з Дневника Журковский певно не користав Єго представлене вказує на те, що послуговав ся він при нїм оповіданями прибічних дворян Замойского і не дає жадної правдоподібности, що був очевидцем описуваних випадків.

Крім тих двох жерел подають нам коротші звістки про кампанїю 1625 року: Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc.[2]), Лїтопись Юзефовича (в Сборнику лѣтописей etc. 115), хронїка Пясецкого[3]) і лїтопись Межигірска[4]) котра то однак відносить до 1624 року. Лїтописи польскі, в тім місци дуже межи собою подібні, відзначують ся тим, що мішають рік 1624 з 1629 і переносять випадки обох тих років на рік 1625.

Рускі лїтописи (крім короткої згадки в Межигірскій) не згадуть анї словом про сї важні випадки, в опертих на них книжках Каменского і Маркевича не подибуємо проте нїчого про куруківску комісию і договір. Лїпше з сею справою обзнаємлені були польскі історики. Нємцевич подав в своїм Зборі памяток (в VI томі ст. 143—241) відносячись документи до неї. Деякі з них находимо також в збірнику Ґрабовского і Пржездзецкого: Żródła do dziejów Polski (Т. II ст. 166—189). Згадки про саму кампанїю і договір находимо майже ві всїх польских книжках, що обіймають часи перед Хмельничиною. Більших розвідок про ту кампанїю не подибуємо в польскій лїтературі історичній, дещо обширнїйше представляють її Грабовский (l. c. замітка II c. 166) і Голембьовский (o. c. 4) головно на підставі Pamiętników do panowania Zygmunta III etc., також Шайноха в своїм творі Dwa lata dziejów naszych.

В новійшій лїтературі історичній российскій знаходимо обширнїйші оброблення кампанїї 1625 р. в історії России Соловйова[5]) в єго розвідції Малороссійское козачество до Хмельницкаго[6]) в історії

---

[1]) Нпр. пише Ж. докладно за Канонаду до обозу козацкого над Цибульником (ст. 97), пригоди Замойского в тім дни (ст. 98), дворянина того ж Садовского, пригоду Замойского під Куруковом і невірність козаків, що просили милосердя а як наближали ся Поляки стріляли (ст. 100); похоронене трупів козацких (ст. 103), о виїзд Дорошенка напротив комісарів (ст. 105) і т. д.

[2]) На сторонї 124.

[3]) Видана 1646 ст. 455.

[4]) Сборникъ лѣтописей etc. ст. 95.

[5]) X. ст. 1474—1477.

[6]) Русскій Вѣстникъ N 18 ст. 177—196.

запорожських козаків“ Еварницького[1]) в Богдані Хмельницкім Костомарова[2]) і в Куліша: „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“ [3]). Докладну ж опись сих подій подає Куліш в своїй найновійшій більшій розвідці: Украинскіе казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго[4]). Крім того є ще дві спецiяльні розвідки: Никифорова Кураковскій договоръ[5]) і Николайчика Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г. и мѣсто заключенія Куруковскаго договора[6]). Вони обі старають ся означити положенє курукiвского обоза козацкого, Николайчик подає крім того переклад росийский Дневника.

Перейдім тепер до огляду оружної комісиї 1625 року.

III.

Зі свого становища з за Морахви рушилось війско польске 15 вересня 1625 року[7]) і перейшло того ж дня ріку Бог найскорше межи Винницею і Хмельником. Сам гетьман Конецпольский ще зіставав в Барі, де відправлював послів Мегмет Дяка баши, воєводи семигородского, господаря молдавского і Шагин герая, з котрими власне був уложив згоду. 25 числа вересня бачимо гетьмана вже при війску в Київщині під Паволочею. Як видимо з єго рухів він не від разу ішов туди, де сподївавсь найти війско козацке себ то на Брацлав, Умань до Чигирина чим мігби розірвати сили козацкі мов клином на дві части. Очевидно, він чув себе ще за надто слабим і мусїв іти через ті сторони, що були близші посілостям комісарів, аби вони могли лекше свої пости получити з єго війском.

В Паволочи[8]) прибули до стану польского посли київскі з письмами незнаного нам змісту; здає ся обвістили вони побіг козаків з Києва. Безпосередних доказів сего не маємо, хиба се, що напрям дороги войска польского досї виразно вказував на Київ, а тепер зміняє ся і стає ся замість NOO — східним, ба навіть OSO. Войско перейшло Таборівку,

---

1) II ст. 210—213.
2) I ст. 77—83.
3) I ст. 151—153.
4) Русское Обозрѣніе 1895 NNrr 1, 2, 3, 4, 5. Кампанїя Конецпольского проти Жмайла уміщена на сторонї 115—133 в N 3.
5) Кіевская Старина 1885, XI ст. 767—773.
6) Кіевская Старина 1889 XXVII с. 52—69.
7) Дневник с. 143 Все датоване Дневника іде по новому календарю.
8) Дневник ст. 144.

де стріла єго депутация білоцерковского уряду, і ставувши не далеко сеї місцевости табором над рікою Раставицею, стояло в тих околицях цїлих шість день очікуючи прибутя комісарів.

Недокладне оповіданє автора „Дневника" не згадує, що кілька день перед тим висилав Конецпольский до козаків Стефана Хмелецкого з жаданєм, щоб козаки зібрали ся на певнім, означенім місци, для переведеня комісиї, і щоб відповідно поступили з ватажками своєволї. В другім листї, що єго післав Конецпольский до козаків 30-го ч. вересня післанцем Мизином[1], висловляв він своє здивованє, що козаки нe відповіли на єго попереднє посольство. Лист писаний в дуже лагіднім тонї. Гетьман впевнював козаків про свої прихильні почутя, згадував про козацку славу, обіцював, що буде їх шанувати як воєнний чоловік своїх товаришів.

Лист, о скільки знаємо, жадного вражіня не викликав в козаків. Але почали збирати ся в обоз комісарі з своїми полками, що дозволяли їм в потребі ужити „żelazne racye". Вже 29 вересня прибули полки пана Потоцкого, подкомория подільского, на другий день відділи Калиновского, старости винницкого і Склиньского старости жиґвальского. 2 жовтня прибув І. Данилович, воєвода руский, а 3 каштелян галицкий, славний Мартин Казановский[2]. Решта комісарів не надходила, війско польске отже рушило під Білу Церков і звідти по шести днях, стративши знов два дни на вичікуваню комісарів, прибуло на Пієве урочище, куди прийшла депутация міщан канївских.

Коли на другий день (т. є. 11/X) стануло польске війско в мили перед Каневом, прибули від козаків, котрих чимало було в містї назбирало ся, три посли. Вони просили польского гетьмана, щоби на них не наступував аж нарадять ся, заявили, що в ніякі договори ще входити не можуть, бо їх гетьман Жмайло перебуває ще на Запорожу. Тою вимівкою, котру і пізнїйше прийдеть ся нам подибувати, хотїли козаки протягнути справу і зискати на часї, бо не мали здає ся одноцїльного пляну війни і до неї ще не приготувались.

Рада у козаків в Каневі відбулась дїйсно[3], може бути, що застановлювалась, чи піддати ся Полякам чи нї. Козаки поріжни-

---

[1]) Тут за попередний лист є звістка см. Немцевич l. c. VI c. 167.

[2]) Редакция Дневника поміщена в Сборнику називає Склиньского безпідставно Trzciński, приїзд Казановского ж кладе на 2/X, Даниловича на 3/X противно як редакция Немцевича.

[3]) Дневник ст. 146.

лись і не могли нїяк згодитись що до спільного поступованя що до уряду. На другий день 3000 їх вийшло з Канева і пішли на Черкаси. За ними слїдом пішов висланий Конецпольским ротмістр Одрживольский[1]). Рівночасно вислано було комісарами унїверсал до козаків, писаний дуже лагідними словами[2]). Одрживольский догнав козаків над Мошною а маючи з собою з десяток хоругвей жовнїрских ударив на них. Але як видно з випадків битва не вийшла побідно для коронного війска. Гетьман переправившись з трудностию через ріку Рось[3]) мусїв зі свого становища під Рожівкою[4]) виправити єму в поміч піхоту німецку з мальтийским кавалєром Юдицким і дві хоругви кінноти Косаковского і Бєлєцкого. Підмога, прибувши в ночи, найшла Одрживольского ще над річкою Мошною. З того видно, що битва не була побідною для Одрживольского. „Дневник" пише вправдї, що він „gromił kozaków", а сам Конецпольский в листї до короля говорить, що не мале число козаків убито[5]), але наслїдків сеї побіди не видно. Козаки видержали цїлий день напір Одрживольского і сей мусїв просити в головнім обозї помочи. Коли ж прибула поміч, уступили козаки перед переважною силою, замкнули ся в табор і відбиваючи хоробро всї атаки війска коронного[6]) потягли до Черкас.

Тодї збиралось в околици Маслового ставу головне війско козацке. Тілько одну коротку звістку подибуєм про се збиранє в Дневнику.

Зі сторони козаків видимо тут дуже великий блуд стратеґічний. Вони могли легко з Маслового ставу рушити без перешкоди на північ і зайти з заду Конецпольскому, що стояв під Каневом, коли б він був дальше поступав. Тим способом не допустили б вони до него комісарских полків і могли б єго війско ще тодї не дуже численне взяти в два огнї. Сего може і бояв ся Конецполь-

[1]) Не знати чи всї козаки пішли з Канева; зі слів „Дневника" виходить, що сї 3000 були козаки, що не згодились в радї. Здає ся, що се тілько вадлива стилїзация автора, бо нема вказівок, аби якась часть козаків піддала ся гетьманови коронному і воювала проти своїх братів.

[2]) Нємцевич l. c. VI ст. 169.

[3]) Лист Л. Мясковского у Нємцевича l. c. VI ст. 227.

[4]) В Сборнику pod Rożnińcami, у Нємцевича Konewcza. Антонович ідентифікує Рожнинцї з Рожівкою в уїздї Черкаскім; в тій самій околици лежить і Конончa.

[5]) Nie mała ich liczba pod szablę poszła. Нємцевич l. c. VI c. 163.

[6]) Żurkowski o. c. 96. Тодї при нещасливім штурмі дістав ся в неволю козацку молодий князь Четвертиньский, що загнавсь за далеко, і зіставав там аж до кінця кампанїї.

ский, бо перестав на якийсь час поступати наперед і вислав тілько за козаками оден відділ більший. Але козаки відай і не догадувались, що так можна б було зробити та ще до того підчас цілої тої кампанії здержувались умисно і не виступали яко сторона що нападає. Вони пішли до головного обозу під Криловом і дозволили через те Конецпольскому зібрати всі полки комісарскі і наступити собі на шию. Одрживольский, посунувши ся в слід за козаками, що уступали з над Мошни, затримав ся в околици Черкас і не сьмів зближатись до головного війска козацкого, що зібралось було під Криловом[1]). З Черкас уступило перед ним 2000 козаків і пішло получитись з головним табором[2]). Тепер і сам Конецпольский повідомлений Одрживольским про зібране козаків в Крилові рушивсь на перед і прибув 14 жовтня над Мошну. Тут получила ся з війском решта комісарів, межи ними Тома Замойский воевода київский, голова комісиї, князь Вишневецкий і князь Проньский[3]).

Війско польске, котре мало усмирити козаків, дійшло до повного свого складу. Єго число виносило звиш 20000, цифру в кождім разї вже саму собою поважну[4]). Ту треба ще взяти на увагу,

---

[1]) Catów в Сборнику.

[2]) Число 2000 подає редакция Немцевича, в Сборнику фігурує 20000. Костомарів о. с. I с. 77 приймає ту останню цифру, вважає отже тих козаків, що були в Черкасах, за саму головну армію. Против того походу промовляють: 1) цифра в Немцевичівскій редакциї, 2) звістка Дневника, що головне війско козацке зібрало ся на Масловім ставі а не в Черкасах і неправдоподібність, аби поза головним війском так велика сила козаків знайшла ся, 3) та обставина, що гетьман польский не висилав би так малого відділу Одрживольского на певну поталу такій армії козацкій, 4) неправдоподібність, щоб 20000 козаків уступило перед кількатисячним відділом Одрживольского, з котрим їх тілько 3000 так славну битву над Мошною звели. Куліш Украинскіе казаки и паны etc. l. c. 118 приймає число 2000.

[3]) Дневник l. c. 147 в Сборнику Панницкий.

[4]) Як розказував в Москві піп Филип (Матер. I с. 181), мав Конецпольский під собою 30000 Поляків а 3000 цїсарских Німців. Таке саме число, бо 30000 або 20000 подав Ахия (Матер. I с. 214), але сї поданя опирались тілько на поголосці межи козаками. Ми постараємось означити се число докладнїйше.

В VI томі збірника Немцевича маємо на стороні 161 і 162 реєстр комісарских полків з докладними означенями сил кождого. З сего списку виходить, що було з комісарами добровольного війска 7336 мужа і 16 гармат, отже з їх службою 7500, але на докладність сего реєстру що до того, чи подає він всї комісарскі полки, спуститись не можна. Коли именно порівнаємо сей реєстр зі списом комісарів (у Немцевича l. c. 230) спостережемо, що нема в тім списку почтів і полків Филона Стрибиля чесника київского, Матея Лесньовского каштеляна белзского, Томаша Склиньского старости житвальского, про полк котрого згадує „Дневник“ (l. c. 144) і Мар-

що се війско вправлене було по більшій части на західний лад, добре вооружене і досьвідчене в боях. Ті дві перші прикмети давали війску польскому, не дуже меньшому, велику перевагу над лихо узброєним і ніколи не вправлюваним війском козацким. Число останнього подають московскі реляциї на 30000 [1]). Се число також, здає ся, побільшене. Мясковский [2]) подає, що при складаню присяги було козаків коло 20000, а страти їх (як зобачимо низше) виносили коло 5000, отже їх цїла сила ледви чи переходила за 25000.

З тою армією рушив Конецпольский до Черкас, де перейшов цїлий день на нарадах комісиї [3]), а на другий день станув над Днїпром. Тут прибув посол козацкий до стану польского і оповістив, що гетьман Жмайло вже рушив з Запорожа з арматою. На третий день, коли війско польске стануло в Боровици, прийшли в табор знов чотири козацкі посли і принесли лист від „Яреми Михайловича і цїлого товариства, що перебуває на устю Тясмина". В листї сїм, що носить дату 18 жовтня [4]), висловляли козаки подяку за

тина Казановского, мічного пана каштеляна галицкого, при тім одного з найбільших воєвників в коронї. Він мав з собою в сїм походї 6 гармат власних (Żurkowski o. c. 97). Не скажемо отже за багато, коли побільшимо число війска комісарского до округлої цифри 10000. В такім разї побільшимо тілько о 2500 те число, що єго подає реєстр а се можемо сьміло вчинити, бо знаємо, що такий оден комісар міг більше 3000 люда виставити.

Труднїйше означити скількість війска кварцяного, бо стан єго що хвиля змінював ся, та до того не знаємо, чи гетьман мав з собою цїлу кварту чи нї. З оповіданя попа Филипа (Кулїш Матер. I с. 182) довідуєм ся, що Конецпольский по усмиреню козаків розложив війско наємне по Українї в числї 15000. Те число можем сьміло зменшити до половини. Заразом однакож не здає ся бути правдоподібною річею, щоби гетьман відходячи по укінченю кампанїї до Бару не взяв з собою крім власного полку ще і части війска кварцяного особливо, що міг бояти ся нападу татарского в зимі, коли ріки замерзли. Сї обставини вказують, що війска кварцяного могло бути в тій кампанїї 10000 або трохи більше.

На подібне число вказує ще одна обставина. Конецпольский, висилаючи Одрживольского в погоню за козаками, дав єму 10 чи навіть більше хоругвей, (Żurkowski o. c. 96) а потім ще вислав єму значну підмогу, так що Одрживольский міг мати minimum 4000 жовнїрів. В часї ж висиланя Одрживольского комісарского войска ледви половина зібрала ся. Щоб отже відважитись на висланє так значного віддїлу войска від себе і то в такій близости головного войска козацкого, мусїв мати Конецпольский попри тую половину війск комісарских (+ 5000) ще minimum тілько ж війска кварцяного себ то також 5000. Зсумувавши ж віддїл Одрживольского з останною цифрою одержимо також + 10000, отже для цїлого войска minimum 20000.

[1]) Кулїш Матер. I с. 176.

[2]) Немцевич l. c. VI c. 229.

[3]) Дневник l. c. c. 147.

[4]) Немцевич l. c. VI c. 171.

ласкаві слова (здає ся першого універсала), але просили, аби військо коронне задержалось аж до прибутя їх старшого з Запорожа (тут знов видимо заходи козаків, щоб повздержати похід польского війска, аж самі приготовлять ся) та щоб військо польске не чинило кривд їх жінкам і дітям. Може бути, що козаки тоді довідались про спустошенє своїх осад жовнірами польскими[1]); в тих грабежах мав брати участь і славний галабурдник шляхоцкий Лащ[2]), дуже характерна особа сих часів, що казав собі, по звістному анекдоту, ферезию підбити позвами до трибуналів за ґвалти і насильства. Заразом заявляли козаки, що крім недавнього універсала жадного до тепер письма від уряду не получили.

Але Конецпольский пізнав може, що козаки хотять тілько протягнути час, бо посунув ся вздовж Дніпра дальше ще один звичайний дневний марш і став обозом над одною відногою ріки. Комісарі одначе видали рівночасно козакам т. зв. асекурацию[3]). Згадуючи про попередні універсали, комісарі ще раз запевнюють козаків, що нічого неприязного не задумують. Заразом радять козакам, аби дальше не відступали та зараз присилали послів на переговори.

20 жовтня військо не рушалось з місця, а то з причини нарад комісарів і прибутя посла з Цареграду[4]). Він був післаний від амбасадорів християньских до Конецпольского, здає ся від посла анґлїйского Roe, з котрим король польский власне за посередництвом Конецпольского і Юрия Збаражского провадив переговори що до удержаня мира з Турками[5]) з огляду на війну зі Швециєю. Ті переговори зачались здає ся значно скорше. Посла відправлено на третий день потім (22 жовтня), коли військо польске стояло цїлий день в мили перед Криловом. На другий день знов прибули козацкі посли, сповіщаючи, що їх гетьмана все таки ще нема. Поляки простояли ще той день на сїм становищи, але на другий себ то 24 жовтня станули за Криловом. Табор головний козацкий був над річкою Цибульником, на старім городищи, так близько коло табора польского, що видко було розставлені козацкі чати.

Козаки зараз прислали послів в польский табор заповідаючи, що скоро прибуде їх старшина. І справдї на другий день (25 жовтня) дали знати в обоз польский, що гетьман їх Жмайло прибув уже з Запорожа.

---

1) Материяли I с. 181.
2) Лїтопись Межигірска Сборникъ etc. с. 95.
3) Немцевич l. c. VI с. 174, 175.
4) Дневник l. c. с. 148.
5) Zinkeisen o. c. IV с. 499.

Конецпольский вислав отже зараз 26 жовтня в обоз козацкий двох комісарів: Стефана Немирича подкомория і Филона Стрибиля чашника київского з двома ротмістрами (Косаковским і Аннбалем), щоб оповістити козакам волю королївску[1]). Унїверсал приводить на память козакам, що заняли вони в Річи посполитій майже так високе становище як шляхта і то не так своїми заслугами, як надуживанєм терпеливости уряду, котрого ухвали на комісиях нїколи не були виконані. Дальше вичислювались провини козаків, за які уряд домагавсь укараня провинників. На першім місци, як звичайно, були походи морскі на турецкі землї, особливож доконаний козаками підчас перебуваня Збаражского в Константинополи. Велику вагу прикладав унїверсал до зносин козацких з татарским калгою Шагин гераєм, з царем московским, котрому вони надавали сей титул, хоч Річ Посполита не признала була ще єго царем, та потягав козаків до відвічальности, що вони переховують на Запорожу ріжних збігцїв і самозванцїв. Межи ними вимінював унїверсал Теофана (не правдивого — по гадцї унїверсала) патриярха єрусалимского. При тій нагодї закидують комісарі козакам, що безправно установили єрархию против волї короля, що неустанно непокоять шляхту, наїзджають паньскі добра, обрабовують їх або й забераютъ собі. Особливож клали комісарі натиск на найновіщі випадки: на справу київску, що козаки убили війта Ходику та унїятського сьвященника Юзефовича, многих міщан забрали до вязницї, напали на манастир київский (унїяцкий), побили черцїв, забрали манастирску землю, притім відгрожувались на уряд і своєвільно багато людей, особливо Жидів помордували.

Та й по сих всїх злочинах (каже унїверсал) хоче уряд ще раз спробувати способів лагідних, щоб не карати неповинних межи козаками і ставляє на підставі згаданих провин козаків отсї умови: Козаки мають видати всїх ватажків морских походів від Хотинської війни і всїх тих ватажків, що проводили при грабованнях і убийствах по Українї та не понесли кари від самих козаків. Дальше мали бути видані урядови посли козацкі до Москви, щоб висповідались зі своєї дїяльности, віддали комісиї листи московского царя і виявили місце побуту Александра Ахиї. На останку — козаки мали попалити при комісарских відпоручниках всї свої морскі човни і під

---

[1]) Сей документ подано у Нємцевича l. c. VI 177—187 і в Grabowski i Przezdziecki Żródła do dziejów Polski II ст. 166—174. Дата 27/X, котру він носить у Нємцевича, не згоджуєть ся з представленєм Дневника. Більше можна вірити останному, бо датованє документів у Нємцевича повне численних похибок.

найострійшими карами не виходити на море анї Днїпром анї Доном.

По виконаню сего всього мав бути козаком признаваний тілько той, хто був вписаний в чотирох тисячний реєстр. Всї иньші, що прибирають собі титул і права козаків, мають вернути до свого давного стану, бо козаковане забирає краєви рільників і ремісників, панам підданих. Реєстрові мають побирати річну платню, означену під Хотином і за те мають служити Річи Посполитій против всяких ворогів, подавати про їх наближане відомість гетьманови коронному, боронити переправ через Днїпро. Осібна залога має стояти на Запорожу, бо єго удержане дуже важне для уряду. Реєстровим козакам зістануть ся за те всї давні права і привилеї, власне судівництво і право свобідного мешканя по селах і містах, належних до короля. Для лїпшої контролї мають реєстри імен і міст замешканя козаків розіслатись по всїм староствам і ґродам.

Поновлено в тім унїверсалї ще раз постановлене, що вибір старшого не має належати до козаків, але до гетьмана коронного. Козакам дозволено тілько звертатись до короля з просьбою іменовати иньшого атамана. Так само мали козаки чинити по смерти кождоразового старшого. Кождий нововибраний старший має зложити присягу королеви і Річи посполитій[1]) в тім, що буде властям у всїм послушний, против Турків в часї спокою не буде воювати та всїх непослушних знищить і покарає. Подібно ж мусить присягнути старшина і все військо. Часть реєстровцїв обовязана від тепер бути на Запорожу, куди їм мають иньші довозити поживу.

Решта реєстровцїв мала пробувати на Українї в королївщинах і задержувала право посїданя маєтностей, але тих лиш, на які виставили грамоти старости. Всї иньші безправні маєтности мали бути звернені правним властителям. Всї кривди, які козаки вчинили людям посполитим, мали бути безоглядно карані. Склад суду при скаргах посполитого на козака мав бути мішаний. Судити мав сотник, але тілько в присутности підстарости, наколиж би козак вніс скаргу на посполитого, мав рішати сам підстароста.

Унїверсал кінчивсь острою забороною зі сторони правительства, аби козаки під ґрозою тяжкої кари не важились вступати в чужесторонну службу або навіть мати зносини з чужосторонними державами.

[1]) Присяга у Немцевича І. c. VI с. 187.

По одержаню такого письма від уряду, козаки зараз на другий день (27 жовтня) скликали раду, ще перед тим сповістивши гетьмана наперед, що єго умови уважають тяжкими. Не ясно, чи тоді ж післали вони до обозу польского відповідь на декларацию комісиї. Та відповідь носить у Немцевича[1]) цїлком не можливу дату 20 жовтня. З Дневника виходить, що остаточна відповідь козаків наступила аж 28 жовтня[2]). Можемо тут без застановленя іти за Дневником, бо як уже малисьмо нагоду зазначити, документи у Немцевича не визначують ся докладним датованєм.

Тринайцять послів козацких, висланих цїлим товариством по півтораденній раді, прибуло ж 28 жовтня до обозу польского з заявленєм, що війско запорожске предложених єму умов прийняти не може.

Лист козаків писаний в відповідь[3]) на декларацию комісарску уложений в тонї поважнім, троха гордім. Козаки признають натуральним, що по тількох заслугах, положених коло Річи посполитої, належить ся їм нагорода — вільність. Ту вільність, від предків одержану, постановили вони заховати ненарушеною, а за се кари і неласки, як сьміло заявляють, не заслужили. Проводирів походу 1622 року вже давно видано соймови на кару. Пізнїйші ж походи були неминучими, бо не було звідки козакам удержувати ся, коли плата королївска не доходила. Посольство до Москви об'ясняли козаки давним звичаєм — посилати до царя за запомогою грошевою. Дуже наївно викручувались козаки в справі Шагин герая. Вони казали, що ватагу козацьку занесла була в Крим буря морска, в Кримі прийняв їх Шагин герай гостинно, взяв їх до себе на службу, а коли єму добре прислужили ся, відослав їх разом з многими невільниками християнськими. Тим учинили козаки, як гадають, велику прислугу Польщі. Козаки твердять, що лише добро Річи посполитої мали на увазї та її безпечність зі сторони татарскої, бо лиш тоді пішли на поміч Шагин гераєви, коли в імени цїлої орди обіцяв вічний спокій польскій державі.

Ще сьмілїйшою була відповідь козаків на закиди комісарів що до переховуваня на Запорожу ріжних зайд. Козаки відповіли просто, що вступу і перебуваня на Запорожу ще нїколи нїкому не заборонювано, кождий туди приходить і відходить свобідно і нїхто проте

---

[1]) L. c. VI c. 188—198.

[2]) Дневник l. c. VI c. 149.

[3]) Поданий також у Ґрабовского etc. Źródła II c. 174—180.

козаків за переховуване яких небудь турецких, волоских та московских самозванців винуватити не може, бо нікому там не знане, звідки прибув і куди прийшов специяльно Александер Ахия. Справу ж Теофана, як говорили козаки, вияснила вже королеви депутация духовенства. В дальшім пункті, в справі київських подій ще острійше виступають козаки, закидаючи уряду нетолерантність до православної віри. Заповідають одначе заразом, що укарають провинників так в тій справі як і в закидуваних козакам грабованнях дворів шляхоцких і міст по Україні.

Виправдавшись таким чином, ставлять козаки знов свої умови комісарам. Не ходити на море і не мати зносин з чужими державами можуть козаки лише тоді, коли уряд визначить їм відповідну платню, і то висшу над 50000 золотих, бо се навіть на муніцию не вистарчить, або вкаже які иньші жерела доходу. На Низу мусить перебувати відділ більший, бо 1000, як жадають комісарі, не вистарчить для оборони проти Татар, і сей відділ мусить мати відповідне удержанне. При тім жадають козаки, щоб їм було дозволено полювати, ловити рибу і займатись торговлею по Дніпрі і мори. Реєстр хотять козаки самі межи собою перевести (за число не згадують нічого) та заховати собі вільний вибір старшого, з огляду на те, що трудно єго іменовати гетьману в часах воєнних. Так само складане присяги тепер здаєть ся їм непотрібним, коли вже раз присягли на вірність королеви і Річи посполитій. Дальше жадають козаки, аби їм позволено мешкати також в добрах духовних і шляхоцких, продавати свобідно свій маєток, аби не карано виписчиків і родин козацких, врешті, щоби не тиснено віри православної, бо король її вільности заприсягнув.

Послів козацких, що привезли були сей лист, задержано в стані польскім цїлу ніч. Конецпольский відправив їх другого дня (29 жовтня) в ранцї з такими словами[1]): коли не хочете дізнати ласки і милосердя єго милости короля і упокоритись, то скоро почуєте наші шаблї на карках, а вина сего розливу крови спаде на вас самих". Дневник каже, мов би слова ті мали привести козаків до плачу.

Війску коронному казав гетьман ще в ночи приготуватись і по відправі послів козацких зараз випроваджено єго з табору в поле.

---

[1]) Дневник l. c. VI c. 149.

IV.

Заки приступимо до детального опису битв козаків з війском коронним, треба згадати коротко про положеня місцевости. Справа ся була предметом аж двох розвідок — дд. Никифорова і Николайчика[1]). Обидва автори згоджують ся в тім, що табор козацкий лежав на місци нинїшнього села Табурища, на кінци високорівнї, що на тім місци що раз звужує ся і входить клином в ріку Днїпро. Ріка закручує ся в тім місци навколо сего клина і творить велике число більших і меньших островцїв. На самім кінци сего клина, над рікою, були останки якогось старого городища[2]). Було отже де оперти боки і треба було тілько поправити старі укріпленя, аби мати сильне становище. Що тут був табор козацкий, доказує сама назва села — Табурище і звістка наведена у Никифорова що в Табурищи жив в 1860 роцї столїтнїй дїдуган, котрий за дитячих часів видїв над рікою городище з напів зігнилими дубами. Без сумнїву були се останки укріплень, в котрих козаки, як каже Мясковский[3]) „potężnie stanęli“.

Перейшовши ріку Цибульник[4]) в боєвім порядку, стануло війско коронне на височинї, що протягає ся по другій сторонї річки. Гетьман польний з високих могил приглянувсь добре положеню табору козацкого і зараз забрав ся до замкненя козаків в тім клинї[5]). Забавлюючи їх форпости висланим віддїлом, що мав нїби зігнати їх, вислав він сам від лївого крила Казановского з пятю хоругвами угорскої піхоти і з ротою Нїмцїв під проводом Бутлера, аби заступити козакам дорогу з того боку. Таку ж силу під проводом Юдицкого, рицаря малтийского і нїмецкого капітана Вінкрота (Сборник, у Немцевича Winteroi) вислав гетьман на вперейми від правого боку. Началась потім завзята стрілянина межи війском коронним та козаками, що стояли ще перед своїм табором. Але небавом по короткій стрілянинї кавалерия і піхота коронна зігнали козаків з поля в табор, де зараз вони усипали нові вали[6]) і боро-

---

1) Див. висше.

2) Никифоров l. c. ст. 770, Николайчик l. c. ст. 63.

3) Лист у Немцевича l. c. VI ст. 228.

4) Здає ся її розуміє Дневник під болотяною переправою l. c. VI ст. 149.

5) Опис битви даємо на основі Дневника l. c. VI ст. 151, 152 і Журковского o. c. 97.

6) Лист Мясковского у Немцевича l. c. VI ст. 228.

нились так добре, що піхоту правого крила під проводом Юдицкого, котра була за далеко загнала ся, мусїв гетьман відкликати, щоби вся не вигибла.

Почалась знов канонада; Казановский ставувши в лїсї над озером (може — лахою Днїпровою) з піхотою і гарматами палив до козаків від правого їх крила; Замойский знов від лївого стріляв в їх табор і не допускав вилазок. Середину ж заняв гетьман Конецпольский з великими гарматами. Підчас сеї канонади що хвиля то війско коронне то козаки пробували перехитрити ворога. Казановский наглядївши слабе місце в таборі козацкім кинувсь з Бутлером до штурму, але козаки відперли єго. Зі своєї знов сторони хотїли козаки вигнати Замойского і Юдицкого з їх досить висуненої позициї: вони зводили Поляків герцями трех сотень кінноти, а тим часом значний віддїл піших козаків підповз на черевах до польского війска. Спостерегли одначе сю засїдку Замойский і гетьман. Вийшли проти тих козаків три хоругви під проводом Хмелецкого. Козаків виперто з їх засїдок, але табору самого не можна було здобути. Над самим вечером знов напали козаки в числї кількох соток на батерию гармат, що була уставлена на правім польскім крилї; але замір знов не повів ся, двірска піхота нїмецка під проводом Фітинґса відперла козаків і загнала їх назад в табор.

Ударено ще кілька разів зі всїх армат до табору козацкого і гетьман дав знак стягатись війску з поля. Обоз польский заточено туди, де перше стояла козацка сторожа — найдальше чверть милї від козацкого табора[1]).

Так представляє ся сеся битва над Цибульником в жерелах польських — славною для Поляків. Та придивившись близше спостережемо, що вона була далеко не так рішуча, як представляють польскі жерела. Одинокою користию було замкненє козаків в таборі, і то тілько часове, бо війско польске опустило вечером по неудатних штурмах свої становища і мусїло цїлий день потім відпочивати. Гетьман бачив, що штурми не доведуть до пожаданого результату і почав проте приготовуватись до реґулярної облоги та звелїв готувати коші з землею і гуляйгородини.

Але хоч ся перша битва з Поляками не скінчила ся рішучою побідою, то все таки навела на козаків великий страх. Коли на другий день передавсь з обозу польского до козаків якийсь гайдук[2])

---

[1]) Журковский о. с. 98.

[2]) В верзиї Сборника — гетьманський, в верзиї Немцевича пана Сивницкого.

і дав знати, що вже пороблено в обозї польскім коші до штурму, кинулась часть козаків тїкати через Дніпро. Ріка, переповнена осїнними доцами, затопила однакож велике число відважних, і не дозволила нікому дістатись на лївий беріг. Була нарада і козаки постановили відступати на полуднє до Запорожа[1]).

Намір виконано в ночи, і то не спостережено, хоч цїлий день з обох боків висилались форпости. По словам Журковского[2]) лишили козаки в пустім таборі великі огнї, аби не пізнали. Дневник пише, що 40 Нїмцїв вислані гетьманом Конецпольским під обоз козацкий для „язика" не найшли там анї огня анї сторожі, але се неправдоподібно, бо козаки не відступали б так без жадного забезпеченя, що Поляки їм не перешкодять, а з другої сторони гетьман коронний без тої штучки козацкої зараз би спостеріг, що козаки відступають. В кождім разї певно, що коло півночи Конецпольский ужє знав про відступленнє козаків. Тож і зараз вислав він за ними погоню, щоб не стратити їх з очей, бо се рівналось би повній неудачі похода. Козаки могли б тепер легко пропасти в лугах і плавнях поднїпрянських, а шукати їх було майже неможливе з огляду на спізнену пору.

Хмелєцкий висланий гетьманом для переслїдуваня козаків, вийшов з обозу зараз по півночи[3]) і догонив козаків зараз в мили, коли вже були переправились через якєсь болото чи озеро. Кілько війска було з Хмелєцким, ріжно подають жерела. Дневник[4]) дає єму тілько єго полк, Журковский[5]) і лист Конецпольского до короля[6]) кажуть згідно, що була з ним і часть війска кварцяного, Мясковский же[7]) подає, що було з ним аж кільканайцять хоругвей. Найбільше авторітетне заявленє гетьмана в реляциї, на жаль числа і там не подано.

Козаки, коли догнав їх при тій першій переправі Хмелєцкий, лишили на своїм березї 1500 люда, а самі йшли табором дальше. Над другою переправою, що була пів милї від першої, лишили козаки знов 2000 з поміж себе. Головне ж війско пішло дальше аж

---

[1]) Дневник l. c. VI ст. 152.

[2]) О. с. 98 сл.

[3]) В Сборнику dobrze przededniem, в листї Мясковского у Нємцевича l. c. VI ст. 228 w północy.

[4]) L. c. VI ст. 153.

[5]) О. с. 99.

[6]) У Нємцевича l. c. VI ст. 165.

[7]) Нємцевич l. c. VI 228.

до Куруківского озера. Тут знов відділились від него 2000 на аріергарда. Головний табор заложено на Медвежих лозах за озером.

Журковский [1]) оповідає, що Хмелецкий, догонивши козаків, зараз кинувсь з своїм війском на табор, кілька разів его розірвав і много козаків убив. Звістка та здає ся цілком неправдивою. Дневник пише виразно[2]), що вислана Конецпольским на підмогу піхота нїмецка, застала Хмелецкого і Тишкевича (він доводив здає ся війском кварцяним в відділї Хмелецкого), коли вони укріпили свою позицию над рікою по козацки. Але крім того безпосередного доказу неправди Журковского маємо й посередні: 1) Хмелецкий дігнав козаків ще в ночи[3]), не міг отже кидатись на слїпо на незнану єму силу, тим більш, що був славний своєю обережностию. 2) Хмелецкому було місце незнане і дуже зрадливе — повне, як звичайно річні плавнї, багнищ, трясавиць, саг, гущавин лїсних і ліз. Тут на кождім місци належалось остерегатись засїдок, особливо від такого ворога як козаки. 3) Дневник не залишив би такого славного вчинку Хмелецкого записати, а того не зробив.

Цїла тая виправа Хмелецкого виглядає на похвальну елюкубрацию Журковского для дворянина свого пана. В дїйсности круто мусїло бути йому, коли мусів аж укріпляти своє становище.

Але гетьман разом з розсьвітом післав Хмелецкому підмогу під проводом Юдицкого. Вона складалась головно з піхоти обох нїмецких капітанів. При помочи нїмецкої піхоти приступив Хмелецкий до виконаня приказу гетьмана — аби як найскорше іти в тропу за козаками. Скоро виперли дисциплїновані Нїмцї козацкий віддїл з гущавин противного берега густим мушкетним огнем. Коли ще до того цїлий польский віддїл кинувсь в воду до штурму, козаки мусїли уступити. Тепер могла без перешкоди переправитись і кіннота польска. Козаки не мали з певностию з собою табору з возів, бо Дневник згадує виразно два рази, що вони затаїлись в гущавинї і мали становити засїдку, котрій, прецїнь нїхто, а особливо козаки — славні партизани — не давав би возів в тій невигідній та бездорожній місцевости. Піхота ж в тих часах, а особливо козацка, не маючи довгих списів і невправлена в оборотах війскових, була майже безборонна против кінноти. Козаків отже розбито зараз, часть їх згинула під шаблями польскими, иньших гонено аж до

---

[1]) O. c. 99.

[2]) L. c. VI ст. 153.

[3]) Дневник l. c. VI ст. 153 пише: dogonił ich godzina na dzień, а се значить годину по півночи, а не „спустя часъ послѣ разсвѣта" як толкує Николайчик.

другої переправи. Тут знов повторилась попередня історня. Знов нїмецка піхота вперед огнем, потім приступом виперла козаків з противного берега, а кіннота знов погнала козаків аж до самого Курукового озера.

Що до положеня сеї місцевости, то не підлягає сумніву тотожність Курукова з нинїшним Крюковом[1]). Никифоров в своїй розвідцї справедливо вказав, що Крюков та Куруків походять з того самого пня. Розширив єго докази та доповнив Николайчик. Мусимо разом з Николайчиком[2]) застеречи проти думки, мовби автор Дневника оповідаючи о городищи, коло котрого укріпили ся остаточно козаки, мав на мисли городище кременчуцке. Городище, котре учинили козаки підставою свого укріпленя, лежало по правім березї Днїпра, і було здаєть ся тої самої натури і походженя, що городище над Цибульником.

Всї дальші проби означити докладно місця поодиноких моментів в оповіданню Дневника здають ся безпотрібними. Протягом півтретя столїтя могли відносини води суші цїлком змінити ся, взявши на увагу нетрівку натуру плавнїв та напрям Днїпра, як всякої річки, що пливе на полудне, — посувати своє русло на захід. Але вернїмось до річи.

Оба береги Куруківского озера були обсаджені козаками. Вони мали боронити переправи війску коронному, заки головний табор не буде укінчений. Зі сторони від Поляків поставлено таборець, по другій засїли козаки в гущавинї. Кіннота польска, що переслїдувала утїкачів козацких від першої і другої переправи, мусїла задержатись і очікувати прибутя нїмецкої піхоти. Нїмцї, герої сеї цїлої кампанїї взагалї (причинились головно вони до побіди), взяли зараз таборець штурмом, забрали у козаків хоругви і засївши в возах покиненого таборця густим мушкетним огнем випарували козаків також з гущавин противного берега[3]). В тій хвили прибула і передня сторожа головного війска польского: так можна гадати на основі звістки Журковского[4]), що при переході річки Курук брав також участь Томаш Замойский, бо він був при головнім війску.

---

[1]) Се доводять в згаданих вище статях Никифоров l. c. XI ст. 772 і Николайчик l. c. XXVII c. 66.
[2]) O. c. XXVII ст. 68.
[3]) Дневник l. c. VI ст. 154.
[4]) O. c. 99.

Получене військо польске перейшло ріку і кинулось за козаками, а ті утїкали. По тім боцї курукївскої води не мали козаки табора[1]), знов проте многих з них убито і загнано аж під головний табор, що був ще не докінчений. Поляки за приказом Казановского постановили не дати єго докінчити. Але тут стріла їх рішуча оборона. Замойский, що був пустивсь з гузарами на табор козацкий, мусїв вертати в неладї. За ним вибігли козаки, ще трохи — були б єго піймали або убили, бо запав ся в трясавицю і не міг виїхати з неї[2]). Так само не удав ся штурм, споряджений кавалєром Юдицким з нїмецкою піхотою. Мусїв вертати зі страхом сам пострілений. Доперва гетьман, що доперва прибув до табору козацкого (він поступав сам повільно від курукївскої води, підчас коли єго передня сторожа гналась за козаками) привів військо до ладу і повизначував кождому відділови безпечне місце. У Журковского є звістка (с. 100), що козаки випрошували собі на дві години супокою, аби нарадитись і зужили сей час на зміцнене своїх укріплень, а потім стали палити з гармат до Поляків. Звістка неімовірна, здає ся, бо чогось подібного не залишив би занотувати далеко докладнїйший Дневник, і самі обставини не були того рода, що б гетьман Конецпольский дав себе так легко зловити на удку.

Гетьман розмістив потім гармати по догідних місцях та під ослоною їх огня повів в власній особі піхоту до штурму[3]). Штурм знов скінчив ся дуже нещасливо для Поляків, понесли вони великі страти. Згинуло кількох визначнїйших панів, межи ними славний ротмістр Лїсовчиків Рогавский та посполитих жовнїрів дуже значне число. Дневник пише, що правда, тільки про кількадесять убитих[4]), але всюди инде не представляє ся річ так сьвітло для польского війска. Pamiętniki do panowania Zygmunta III[5]) виразно кажуть, що згинуло там много піхоти нїмецкої, коней і много „zacnej kawaleryi". Сам гетьман пише за козаків[6]): „dobrą obronę uczynili",

---

[1]) Як згадує Журковский о. с. 99.

[2]) Журковский о. с. 100; що козаки вибігли з табору, сьвідчить оповідане за поручника Свіжиньского, котрого ограбили козаки, взявши коштовне сїдло, коли хотїв бічи на поміч Замойскому та й сам загряз. Мусїла там бути добра тріпанина, коли в Pamiętnik'ах do panowania Zygmunta III etc. I с. 120 читаємо, що Замойский і Казановский були в великих огнях.

[3]) Дневник l. c. VI с. 155.

[4]) L. c. VI с. 156.

[5]) I ст. 120.

[6]) Лист до короля по відбутій кампанїї у Нємцевича l. c. VI ст. 165.

що потверджує і Журковский[1]). Найліпшим доказом однакож неудачі коронного війска є те, що гетьман мусїв єго стягнути до обозу і занехати добуваня козацкого табору. Дневник каже, нїби відступлено від штурму задля того, що козаки голосно просили помилуваня. Не вважаючи вже на наївність подібного арґументованя, мусимо сю звістку відкинути вже для того, що нїде инде не подибуємо еї в жерелах, навіть в листї Конецпольского, хоч єму випадало б лїпше умотивувати, для чого козаків зараз таки не покорено.

Надійшов другий день — 1 листопада. Війско коронне відпочивало по вчерашних трудах. Козаки все таки не покорялись і навіть зміцняли свої фортифікациї, бо сподївались здає ся довшої облоги[2]). Гетьман Конецпольский мав, по словам Дневника, замір забратись до нового штурму[3]), але нахилили його комісарі до переговорів і він післав до козаків двох своїх ротмістрів: Бєлєцкого і Хмєлєцкого.

V.

Вислане послів зі сторони польскої служить найлїпшим доказом, що урядови доконче було треба помиритись з козаками — ще потрібнїйше нїж їм самим. Жерела не подають глубшої причини заведеня переговорів. Але для нас вона зрозуміла. Війско коронне було в незавиднім положеню. Наступала вже зима, а воно було далеко від людних околиць в пустинї, виставлене більше на негідь, нїж козаки, бо вони облягали. А такі невигоди могли гірше знищити панську мілїцию нїж битви. Притім мусїв гетьман і про війну шведську думати[4]).

Але й козаки були не від переговорів, тим більше, що при відступленю з під Крилова урвано їм багато возів з живностию та мунїциєю. Послів польских прийнято отже в таборі козацкім прихильно і прислано другого дня зі своєї сторони послів. Але вони не мали уповажненя до провадженя трактатів. Для того й комісарі нарадившись післали козакам лист з завізванєм, аби дали своїм

[1]) O. c. 101 dobrą rezolucyą dali z niemałą w naszych a osobliwie w koniach i piechocie niemieckiej szkodą.

[2]) Журковский o. c. 101.

[3]) L. c. VI ст. 157.

[4]) Лист до короля Нємцевич l. c. VI ст. 165.

послам уповажнене[1]). В листї говорять комісарі про остатнї подїї майже перепрошуючи та подають за причину наступленя на козаків те, що вони посилали до Шагин герая за помочию та спалили в Каневі замок.

Козаки згодились на жадане комісарів і 3 листопада прибуло 6 козацких послів до обозу польского, на чолї Петро Одинець. Послам дано інструкцию з загальної ради усего товариства[2]).

Посли козацкі мали жадати від комісарів, аби не карано ватажків морских походів, бо вони виконали волю цїлого війска, а натомість приречи, що козаки вже більше на море ходити не будуть, а човни попалять. Послам позволено також згодитись на переведене реєстра, але казано допевнятись вільного вибору старшини з огляду на велике нераз віддалене козацкого війска від короля і уряду. Козаки позволили послам своїм згодитись також на зложене присяги (хоч і названо в інструкциї се непотрібним) і приречи, що умов з державами сусїдними укладати не будуть. Казано послам просити, аби сповнено жаданя православної церкви, потверджено дотеперішні вільности козацкі, вільно було ловити рибу і зьвірину, вільно мешкати в добрах шляхоцких, а на решті — підвисшено річну платню.

Окрім офіцияльної інструкциї мали посли козацкі ще лист до комісарів і приватні листи до гетьмана і провідника комісиї Томи Замойского. Лист до комісарів[3]) просив їх, аби вдоволили прохання висловлені в інструкциї, пригадуючи в дуже ввічливих словах заслуги козаків що до Річи-посполитої. Дуже ввічливий також лист до Конецпольского[4]), що просить його боронити козацкі інтереси у комісарів, та лист до Томи Замойского[5]), де козаки просять того саме, що в попереднім гетьмана і пригадують синови повсечасну прихильність до них батька.

Послів козацких задержано цїлий день в польскім таборі. Комісарі, здає ся, обставали при давнім, але прихилялись до деяких уступок. За ті уступки є згадка в листї комісарів до козаків[6]). В тім листї жадали комісарі, аби зі сторони козацкої доконче при-

---

[1]) Лист є у Немцевича l. c. VI ст. 199.

[2]) Вона підписана війсковим писарем Савою Бучівским, подана у Немцевича l. c. VI ст. 203—207 та в „Źródłach" Ґрабовского II ст. 160—162

[3]) У Немцевича l. c. VI ст. 199—201.

[4]) Немцевич l. c. VI ст. 202—203.

[5]) Журковский о. с. 101—102.

[6]) У Немцевича l c. VI ст. 208.

слано послів задля остаточного списаня умови. Дали козацьким послам, відсилаючи їх, свої листи також Конецпольский і Замойский. Конецпольский витолковує в своїм листї[1]) своє остре поводжінє з козаками їх упором, з яким не згоджувались на умови комісарів і запевнював в своїй зичливости. Замойский частував в своїм шатрі козацких послів і дав їм лист[2]), де запевнював козаків в своїй прихильности і накликав їх, аби прийняли умови комісарскі.

Коли саме ті умови[3]) подані козакам, неясно. У Немцевича дата 4 листопада. Не кажучи вже, що датованє у Немцевича взагалї не певне, з „Дневника“ під 4 листопада можна вивести, що умови ті подано день перед тим. В них комісарі жадали по раз другий виданя ватажків, але обіцювали рівночасно вставитись за ними у короля, котрому й мала бути полишена справа їх укараня; жадали занеханя морских походів, списаня до чотирох тижнів реєстра (вже 5000-ного), при тім забезпечали безкарність виписчикам. Комісарі жадали далї, аби тільки король мав право вибирати старших, вибраний в наглих випадках старший мав бути тільки тимчасовим, натомість обіцяли заховати давні вільности козацкі (справу релїґійну вважають комісарі полагодженою), побільшити плату до 50000 золотих, крім осібної платнї для старшин, та просити короля, аби визначив осібну суму на удержанє козацкої гармати. Козакам позволяють комісарі займатись мирними промислами, але заказують мешкати по добрах шляхоцких і пригадують за пильне укараннє грабівників канївских.

Над тими умовами довго нараджували ся козаки, бо їх посли прийшли знов аж у пізній годині 4 листопада[4]). Козаків обурили два пункти умов комісарских, що до виданя грабівників і випису. Про те доносили комісарам козацкі посли, оповідаючи, що поза 5000-чами реєстровиків є ще з 45000 козаків, що не хотять позбуватись козацкої вільности. Також і на иньші пункти условій комісарских не охоче приставали козаки, але тон їх відповіди нерішучий[5]). Особливо налягають тілько на амнестию для ватажків і на полагодженє справи реєстра і просять в покірнім тонї, аби позволено вибирати гетьмана, побільшено платню, аби вільно було козакам попродати їх осади в добрах шляхоцких та передовсїм, аби

[1]) Є він у Немцевича l. c. VI ст. 209.
[2]) Журковский о. с. 102 і Немцевич l. c. VI ст. 211.
[3]) Немцевич l. c. VI ст. 213—216.
[4]) Дневник l. c. VI ст. 158.
[5]) Вона подана у Немцевича l. c. VI ст. 218—222.

уряд постаравсь про удержанє армати і бідних козаків, що не маючи своєї домівки, перебували при нїй, та видав родини і добутки козацкі з обозу польского, що забрали були жовнїри. Натомість годились козаки цїлком на спаленє човнів, присягу і т. и., та дякували комісарам за починені уступки.

Комісарі бояли ся, аби не прийшло знов до війни і усунули перший пункт цїлком. Що до другого, то справу полагоджено так, що побільшено реєстр до 6000. Як пише Конецпольский в листї до короля[1]) в реєстр 4000-ний не можно було умістити навіть найстарших та найбільш коло Річи Посполитої заслужених козаків, що стратили в оборонї вітчини здоровє. Відповідно до того побільшено також платню до 60000 золотих. З тим і від'їхали посли, а на другий день обвістили козаки, що приймають сї змодифіковані умови. Було се 5 листопада 1625 року „Дневник" (с. 158) зауважив на радощах: Quod felix faustumque sit...

Того ж дня відбувсь в обозї козацкім вибір нового гетьмана порученого Конецпольским. Був се Михайло Дорошенко, приклонник умірковаשל політики. Вибір відбувсь з великою повагою[2]).

На формальне принятє і заприсяженє трактату призначено другий день, себ то 6 листопада. Конецпольский вислав від себе Якова Собєского, старосту красноставского і Александра Балабана, старосту теребовельского з кількома иньшими шляхтичами[3]), що б були присутними при присязї війска запорожского на трактатї куруківскім, трактатї, що аж до повстання Острянина був нормою відносин уряду до козаків[4]).

В трактатї на початку висловляє ся причина комісиї, заповідає ся загальна амнестия козакам, що ходили на море або грабували по Українї з тим, що они вернуть ся спокійно під юрисдикцию уряду. Козаки мають приймати своїх старших з рук уряду подібно, як тепер одержали Дорошенка, в виїмкових обставинах тілько можуть самі собі вибрати старшого, поки їм король нового не визначить. Так само не вільно козакам скидати старших, іменованих урядом, хиба за волею короля або гетьманів; до них же вільно їм приносити скарги на старшого. Старший і всї козаки мають зложити присягу, що вірні будуть коронї польскій і всї при-

---

[1]) Нємцевич l. c. VI ст. 165.

[2]) Журковский о. c. 103.

[3]) Лист Мясковского у Нємцевича l. c. VI ст 229.

[4]) Трактат надруковано у Нємцевича l. c. VI ст. 230—241 і в Źródła do dziejów Polski Ґрабовского і Пржездзєцкого II ст. 182—189.

кази уряду будуть виконувати, не будуть збиратись в своєвільні ватаги і виходити на море, але противно будуть тому перешкаджати і карати своєвільних. До шістьох тижнїв від дати умови, єсб то 6 листопада 1625 по новому календарю має бути списано реєстр шістьтисячний і передано через комісарів скарбови коронному для відомости. Виписчиків не будуть карати. 6000 реєстрових будуть уживати вільностей і прав козацких, будуть мати право свобідно ловити рибу і зьвірину та одержувати муть що року в Київі на руского Илиї 60000 золотих яко платню. Старшина буде мати осібні пенсиї: старшиїі 600 зол., двох асаулів головних по 150 зол., обозний 100 зол., писар війсковий 100 зол., судия війсковий і 6 полковників по стілько ж, 6 асаулів полкових та 60 сотників по 50 зол. Тисяча козаків реєстрових має завсїди стояти на Запорожу, решта ж має бути готова на всякі прикази уряду. Коли старший має віддалити ся від війска, має лишати завсїди заступника. Наколи козака оскаржить посполитий, має єго судити старшина війскова в присутности підстарости, коли ж козак вносить скаргу на посполитого, судить сам підстароста; козаки не мають вдаватись в иньшу юрисдикцию. Жадних походів сухопутних анї морских не сьміють козаки споряджати без позволеня уряду, анї мати зносин з чужими державами під грозою безпосередної суворої кари.

На тепер же мусять попалити всї морскі човни при відноручниках комісарских. По виконаню тих умов вільно буде козакам мешкати по добрах королївских тілько, в духовних же та панских тілько тим буде можна мешкати, котрим позволять самі властителї, за приреченем послушности. Всї иньші мають до 12 тижнїв винестись з дібр приватних і віддати неправно набуті ґрунти. Правні, задокументовані посїлости можна буде козакам продати, а засїви, що поробили, в осени зібрати.

Козаки прийняли послів польских з великою честию. Дорошенко, новий гетьман, виїхав їм на зустріч в 300 коней і запровадив їх до свого шатра. Не вдовзї потім зібралось усе війско козацке та заприсягло (серед плачу і жалю пише Дневник l. c. VI ст. 158) на вірність королеви тими словами: „Ми атамани і вся чернь, війско єго королевскої милости пана нашого милостивого запорожске, всї разом і кождий з осібна присягаєм Господу Богу в Тройци сьвятій єдиному, що вволяючи волю є. к. м. від теперішнього часу заховаєм вірність підданску королеви є. м., не будемо виходити на море, анї наїзджати держав цїсара турецкого, човни попалимо, умов з сусїдними володарями укладати не будемо, хиба за відомостию є. к. м. та нїчого такого не чинити мемо, щоби могло бути образою

величности є. к. м. і Річи посполитої. Противно, будемо всего додержувати, що постановили нам пани комісарі“ [1]).

По зложеню присяги їздив ще Дорошенко з старшиною до обозу польского, де всї комісарі приймали єго з честию[2]).

На другий день 7 листопада рушило війско польске назад на Україну. Деякі комісарі ще того самого дня попращались з гетьманом, щоб скорше дістатись до дому. Гетьман написав ще того ж дня лист до короля[3]): в нїм коротко описав цїлу кампанїю та радить королеви, аби ще перед скликанєм сойминків вислав посольство до Порти, з повідомленєм, що козаків вже приборкано.

13 листопада стояло війско коронне вже під Конончею, де відбув ся суд війсковий і нарада кола ґенерального. Гетьман Конецпольский визначив тут Казановского реґіментаром над війском коронним, що мало розложитись по Українї та допильнувати переведеня постанов куруківскої комісиї[4]). Крім Казановского мали допильнувати списаня реєстра Стефан Немірич, Томаш Склиньский та Теодор Єлець[5]). Гетьман з рештою війска рушив дальше і 21 листопада став в Барі змучений походом та пропасницею, що єго мучила цїлу ту кампанїю. 24-го числа листопада по відправленю благодарного богослуженя гетьман приймав посла від Мегмет Дяка паши і вислав до него післанця пана Волїньского. Посол мав повідомити уряд турецкий про укаранє козаків і на доказ правди представити визволеного під Куруковом з козацкої неволї Турчина Алїагу.

Так скінчилась славна кампанїя куруківска. Цїкавим би було ще довідатись, кілько виносили обосторонні страти в тій кампанїї. Сего поки що означити трудно, бо анї „Дневник“ анї Журковский анї сучасні листи польскі не подають страт польскої сторони. Страти козаків подає „Дневник“ (l. c. VI ст. 159) на 8000 без тих, що потопились в Днїпрі. Тим часом реляциї московскі кажуть[6]), що в цїлій тій кампанїї згинуло 5000 козаків та 3000 Ляхів. В тім випадку не підлягає сумнївови, що цифра подана попом Филипом в Москві правдоподібнїйша. Він не мав жадної причини зменьшати числа польских жовнїрів, що згинули в тій кампанїї, може її навіть і по-

[1]) Присяга подана при кінци трактату.
[2]) Журковский о. с. 103.
[3]) Нємцевич l. c. VI ст. 163—167.
[4]) Дневник l. c. VI ст. 160.
[5]) Нємцевич l. c. VI ст. 241.
[6]) Кулїш Матер. I ст. 229.

більшив. Але в такім разї воно в порівнянню зі стратою козаків не імовірно маленьке: 3000 до 8000 (беремо число Дневника, бо Филипа міг би хтось підозрівати, нїби сприяв козакам); пригадаймо, що козаки були над Цибульником і під Куруковом укріплені, а се річ знана, що при штурмах тих, що облягають, більше гине, нїж обложених, а що найменше стілько само, тим більше, що козаки славні були задля зручної оборони валів. Виходить отже з того, що коли приймем число побитих в цїлій кампанії Поляків на 3000 (що воно певно побільшене), то козаків могло остаточно в найгіршім разї згинути 3000 (розуміє ся рахуємо тілько обі облоги). Далї, окрім тих двох облог могли козаки понести страти при переходї від Цибульника до Курукова. Коли приймем, що з розставлених там 5500 козаків згинула $\frac{1}{4}$ (дещо меньше нїж 1500) — а се вже була б страшенна різня, то додавши ще до того можливі жертви над Мошною, одержимо 2000 отже разом 5000, яко можливе maximum.

Зимою Дорошенко їздив по Українї з комісарами та споряжав реєстр за помочию „лутчихъ людей козаковъ“ [1]) а на другу весну вибирав ся йти за Конецпольским на шведску війну. Випнсчики ж мали охоту піддатись цареви московскому і нахилити єго до війни з Польщею; принаймнї так доносили Москві. Війско коронне тяжко налягло на Україну розложившись в численних місцях. (В Василькові, в Триполи, в Ржищеві, Стайках, Хвастові, Києві).

Договір куруківский потверджено на слїдуючім соймі р. 1626[2]).

VI.

Кампанїя 1625 р. і куруківска умова — то дуже важні факти в історії відносин польско-козацких і дають можливість дуже добре вглянути в них. Ми видимо на кождім кроцї анормальне становище козаків в польско-шляхотскій републицї. Вони своїми вольностями так правними як неправними, фактичними манили робучий нарід по Українї до себе на вільне житє і відбирали панським маєткам робітників — частину інвентаря дуже потрібну, бо кольонїзация з польскої сторони посувалась щораз дальше на полудне і схід в дикі поля. Сій панській кольонїзациї робила дуже велику конкуренцию самовільна кольонїзация, бо инакше виглядала вільність в козацких слободах та хуторах, нїж в панських селах. Але ще

---

[1]) Кулїш Матер. I ст. 182 сл.

[2]) См. Volumina legum вид. Оґризки III ст. 237.

більше допікала козачина, захоплюючи вже осаджені села панські: люди „козачились“, „виломлювались“ з послушности своїм дїдичам і боронились юрисдикциєю козацькою. Не диво отже, що в кольонїзациї панській повставали що хвиля люки; всї хотїли стати козаками і цїлком свобідно управляти землю. Здавалось, що по певнім часї кольонїзация козацка придусить панську і сего дуже обавлялись пани українські. Що страхи їх не були безпідставні, найлучшим доказом може бути, що по заведеню куруківского договора робить кольонїзация панська дуже великий поступ і за кілька лїт осягає вершину свого розвитку.

Почисливши ще до того звадливу вдачу козаків, що і самі чинили ріжні ґвалти на Українї і були охочими участниками всяких заїздів і усобиць межи шляхтою, легко зрозуміти, що тодїшня шляхотська опінїя могла їх уважати безпосередними противниками панської кольонїзациї.

Але були вони на погляд тих самих шляхетських кругів її посередними ворогами, бо вони одні, по гадцї польских полїтиків, спроваджували своїми набігами пімсту Татар на окраїни польскої держави. Не знали в Польщі, що набіги татарскі становлять одно з найважнїщих жерел, з котрих плила для магометанського сьвіта, що скоро відцьвітав, струя оживленя. Єму треба було що хвиля нового засобу невільників з иньших країв, аби піддержати залюдненє, що без того швидко поменшалось, а з ним і сила оттоманської держави.

Маґнати отже і шляхта, предприємцї кольонїзациї, були при таких обставинах першими і найзавзятїйшими ворогами козаків. Ворогом козаків був в тій хвили також і король. Він був занятий на півночи справою шведскою, а тимчасом козаки на полудни дразнили Татар і Турків своїми набігами морскими і сухопутними, своїм звязком з Шагин гераєм, на останку — мішанєм в справу Ахиї. Те усе могло викликати війну турецку, котрої, як згадалисьмо, всї в Польщи боялп ся, а не меньше й король. Крім того знав він про зносини козаків з православним духовенством, про котрі такий галас робила публична опінїя в Польщи і не вагалась обвинувачувати козаків навіть в убийстві Кунцевича, признаючи се річею певною, що в підозріваних конспірациях православних козаки видне займали місце. Доказу ж не треба було й далеко шукати по розрухах київских.

До того голосно було по цїлій Польщи, що козаки висилають посольства в Москву.

Але се все мимо того не допровадило б було до оружного виступленя польского уряду проти козаків. Такий сам стан річий і в иньших часах ся приключав та не допроваджував до конфлікту. Та тепер був стан виїмковий — козаків не було треба Річи посполитій і вже пару літ по смерти Сагайдачного застановлялась польска суспільність — чи має козаків винищити чи зіставити.

Безперечно се дивна проява, але вона видасть ся нам ще дивнійшою, коли візьмем на увагу, що Річ посполита властиво (можна сьміло сказати), а не хто иньший дав козацтву ту грізну для неї силу і повагу. В війні московскій, а потім турецкій десятки тисяч козаків брали участь на заклик держави, проти ухвал комісиї, чинили побіди і добули велику славу. Не можливим же було, щоб такий козак, вернувши з славних походів, де єго трактовано майже як шляхтича, кидав шаблю та брав ся до плуга або ремесла і то під панською кормигою — він, що недавно жадної майже власти над собою не признавав.

Такому станови річей не хотів уряд якось зарадити, лише жадав, аби по укінчених війнах козак покорив ся панам як звичайний посполитий чоловік. Жадних заходів не ужито, аби сю справу якось инакше полагодити. Навіть не постарались мати льояльного гетьмана на місце Сагайдачного. Розуміє ся, при такім поступованю уряду козак тратив до него довіре. Ніхто з козаків нереєстрових, що брав удїл в війнах попередних, не гадав вертати до підданства, та позіставав дальше в товаристві і займав ся дальше воєнним промислом, хотяй стояла згода, бо так нереєстрові як і реєстрові не одержували платнї від уряду: перші для того, бо їм не належала ся, другі, бо сили фінансові уряду були дуже слабкі.

З огляду на таке анормальне становище і поступоване козаків Польща протягала довго, на останку спромогла ся на виступлене оружне і придавила козацьку силу, що підіймалась що раз висше. Але щож? ціла та кампанїя 1625 року показує нам ясно, як далеко вже було зайшло козацтво. Конецпольский видить неможливість виконаня своєї місиї — він мусить реєстр побільшити на 2000 проти числа, котре король приказав, хоч сам перебіг кампанїї був не дуже користний для козаків. Але виправдуючись сам пише в листї до короля[1]), що навіть найбільше заслужених в числї 4000 помістити не може. А таких заслужених не було меньше від 10000[2]) і всї вони від 10,

[1]) У Нємцевича l. c. VI ст. 165.
[2]) Лист козаків у Нємцевича l. c. VI ст. 219.

20 ба 30 літ наставляли свої груди за Польщу, проливали кров свою і многих покалічено в тій службі. Се справді гірка іронія. Конецпольский не може так далеко натягати своїх інструкций, він жадає від козаків доконче меньшого реєстру і переводить его уживши оружия. Та виглядає се все на: „ut aliquid fecisse videatur“. Видимо, що сей договір буде тілько на папері та незадовго верне ся такий стан, який був перед тим.

Такі виправи як тая з 1625 року не були пожиточні — вони приносили половинні постанови, що ніколи не удержувались довго, та тілько дражнили козаків. Як і всюди инде, польска Річ посполита поступала за максимою, що треба зі всїм можливо зволікати, пани старали ся, щоби на разї як найменьше уступок учинити, але сю самолюбну полїтику трудно було прикласти до козаків.

На тепер виправа і переведенє комісиї удались. Козаки були розділені на дві партиї, з котрих одна була прихильна урядови — незабаром мали річи змінитись. Партия уміркована приходить вправдї до панованя кілька разів, але друга партия щораз частїйше бере гору. На будучу зміну вказує і звязок козаків з Татарами, тепер щасливо розірваний, але пізнїйше за Хмельничини незмірно шкідливий для Польщі.

LI. Псалма пресвятой Б(огороди)ци Рудянской

под.: О треблаженное древо.

Якъ бисмо могли Панну Ч(и)стую хвалити,
Котрая за нас грѣшних рачит ласку мѣти:
Хвалимую пристойне в пѣснех преизгодне (62 v.)
И во ѱалмехъ спѣваймо, поклон ей отдаймо:
Радуй ся, Ц(а)р(и)це и Б(огороди)це,
Грѣшним людем скорая ес(и) помощнице,
К тебѣ прибѣгаемъ, з слезами волаем,
Под кровъ твой прибѣгаем, под ноги впадаем!
Ти со н(е)б(ес)нихъ круговъ призиваешъ,
Во бѣдахъ и скорбехъ людей посѣщаешъ,
Во помощъ скорая[1]), Д(ѣ)во, ласка твоя!
Тис бо всѣмъ нам здарила образ свой пречудній,
З Новадвора принесен, котрій бил южъ в Руднѣ:
Н(и)нѣ на синайских южъ горахъ Печерскихъ
Ясностю тут сияет и всѣхъ просвѣщает
Во обители панянской, при ц(е)рквѣ Печарской
В храмѣ своем живетъ лѣпшъ веси Рудянской.
Многихъ вздоровляеш, цѣлби подаваеш, (63)
В недугахъ солежащих и всѣхъ нас болящих,
Кто з серцемъ сокрушенним к тебѣ прибѣгает,
О що певне просит, завжди отримает;
Дознал того каждий во скорбехъ недужни[й]:
Бѣсноватих и хорих — всѣхъ чинишъ здорових.
Якъ прежде Чернѣговско(м)[2]) повѣтъ бил славній:
В мѣсцу знаменитомъ и барзо обфитом
Б(о)гомъ бл(а)гословенний, тобою утвержденній, —
Печерская обителъ то ест барзо славній,
Славнѣйшая юж тепер, якъ была здавна,
Же с теподбними[3]) отци печарскими
Образ твой знаходит и тя барзо здобит.
Премногия радос(ти) юж всѣ наполнѣмся,
Благодати д(ѣ)вія гойне наситѣмся, (63 v.)
Не одмедлѣваймо, але притѣкаймо,

[1]) Над словом знак скорочення, нїби для с.
[2]) Замісь: Чернѣговской. [3]) Замісь: преподобними.

Молящейся[1]) прилѣзно и всегда подвижно:
Не забувай, Ц(а)р(и)це, словеснаго стада,
Тис бо всѣмъ намъ естесь едемскаго града!
Прійми моленіе н(а)ше і пѣніе,
С(и)ну своему принеси, за нас его впроси,
Би даровал здравіе ц(а)ремъ и монархомъ,
Блгочестивим князем і всѣмъ іерархомъ,
Престолъ свой правящихъ, усердно блажащих
Во мирѣ семъ пребити, долгому[2]) дни жити.

LII. Пѣсня Прес(вя)той Б(огороди)ци Настасовской.

Возвеселися, веси Настасово, н(и)нѣ:
Пришла южъ фундаторка в щасливой годинѣ,
Тамъ радостъ проквѣтнула з високого трону, (64)
Тамъ д(ѣ)вица восияла на синовомъ лону:
У престола с(и)на своего радость подаваетъ,
Воду медоточную ихъ струй появляше. к҃.
О Настасово, веси гойне знаменіта:
От тебе проквитнула радост нам обфита! 2.
Там хроміе отходят здравие в цѣлости,
Там отгонятъ д(у)ховъ злих незносніе злости.
Во Настасово(й) веси отмѣна ся стала,
Чого корона Полска миле юж дознала:
Же у Настасово(й) веси Панна и Дѣвица
Непокаляна, чиста, нескверна анница
Бл(а)г(о)дат подаваше вѣри хри(с)тиянской,
Би убѣгай, народе, от власти поганской. к҃.
Соберися, народе, витай Б(о)га матку, (64 v.)
Пришла юж фундаторка к тебѣ оу достатку,
Котра в Настасово(й) веси милост подаваеть,
Облюбленцу своему на радость посилаетъ;
Тамъ бо роса от корене бл(а)га исходяще,
Там д(ѣ)в(и)ца на престолѣ со сvном сѣдяще.
О Настасово веси, даждъ намъ радость н(и)нѣ,
Би смо могли прожити в щасливой годинѣ! 2.

---

[1]) Замісь: молящеся. [2]) Зам. мабуть: долготу.

LIII. Пѣсня Вѣци(н)ской Прес(вя)той Б(огороди)ци.

Д(ѣ)во м(а)ти преблагая, тисъ ц(а)р(и)це н(е)б(ес)ная!
Рачъ намъ ласку свою дати, бисмо могли отримати —
О всепѣтая М(а)ти! к҃.

Ми к тебѣ вси прибѣгаемъ, ратунку от тебе жадаемъ:
Покрий к҃., владичице, арх(а)ггелская ц(а)р(иц)е, о в. М.! (65)

Свободиж нась от напасти, а не дай нам в грѣхи впасти
И потлуми враги н(а)ша, ти естес потѣхо н(а)ша, о М.!

О всепѣтая М(а)ти, хтож тя может вихваляти?
По всем свѣтѣ естес славна, от Б(о)га отца поволанна о М.!

О всепѣтая М(а)ти, рачь нас ратовати,
До сина ся причинити би, нас рачилъ боронити, о М.!

От поган людей злосливих, вѣры нашей незичливих,
Котрѣи на нас воюют, на християн наступуют, о М.!

Молимо тя со слезами, покажи ласку свою над нами,
Рачь намъ тое даровати, бисмо могли отримати о М.!

У с(и)на своего[1]) корону, котрий сидит на трону.
Тому служат херовими со святими серафими,
О всепѣтая М(а)ти!

О всепѣтая М(а)ти, даждъ нам тое оглядати! (65 v.)
Будемо тя вихваляти, поки житя будем м(а)ти, о М.

О всепѣтая М(а)ти, в прозби рач нас вислухати,
Не допускай на нас войни, нехай буде люд спокойній, о М.

Тись, Панно, пречистая, чудотворная вѣци(н)ская,
Подай руку вси, жадаем, подай обѣ, при(й)ми к собѣ, о М.!

О всепѣтая М(а)ти, со слезами будемъ волати:
Ратуй 2. вѣцинская чудотворная преч(и)стая о М.!

---

[1]) Зам.: твоего.

LIV. Под.: Усе створеня.

Б(огороди)це, вѣрнимъ оборона,
Оуповающымъ над тебе корона,
Сп(а)си нас от бѣдъ, м(а)ти преблагая, д(ѣ)во с(вя)тая! к҃.

Тись жизнодавца на свѣтѣ породила, ѕ҃ѕ.
Адама и Еву от бѣдъ свободила,
Свободиж и нас, м(а)ти преблагая, д(ѣ)во с(вя)тая! к҃.

Тебе н(е)б(ес)нихъ д(у)ховъ поют хори,
Тебе патріярх и пророкъ собори
Вси вихваляют, м. п. д. с.

Тебе ап(осто)лъ и с(вяти)тель лики,
Тебе м(у)чник и с(вя)тих жен чини
Вси вихваляютъ, м. п. д. с. к҃.

Тебе пустелник и пр(е)п(о)д(об)них полки
Яко ц(а)р(и)цу и всѣхъ нас патронку
Усердно просятъ м. п. д. с. к҃.

Да моли с(и)на своего за нами,
Би не попрали враги нас ногами,
Молим ся тебѣ, м. п. д. с.

Предстателнице и покрове миру,
От геретиков храни н(а)шу вѣру, (66 v.)
Не дай зблудити м. п. д. с.

Абисмо тебе гойне вихваляли
И Б(о)га во тройци единаго знали!
Тому да буде от нас чест и хвала, а на вѣки сл(а)ва!

Пѣснѣ починаютъ ся великопостніи.

LV. Пѣсня а҃.

Ц(а)рю Х(рис)те, пане милій,
Тис баранку незлобивій!
В четвертокъ вечеру бившу,
Совѣтъ Жидомъ сотворившу,

Стали Жидове гадати, ѯ҃з.
Як би нам Х(рис)та поймати,
Же нам законь уставует,
Ц(а)рем ся нам називуеть.
Ц(а)ря не имам(и) інаго,
Токмо кесара еднаго.
А Июда к ним притече
И претекши, до них рече:
Что ми дасте — предам его,
Я естемъ ученик его?
Мовячи: сребрникы дамо,
Тилко ти нам преда(й) его.
А Июда, розглядѣвши,
Свое сердце запаливши,
За сребники предал Х(рист)а
Юж там позбил в[с]его панства.
Билъ ученик знову,
Якъ би не бил у ѣхъ дому.
Познал Х(ристо)с [з] своей моци,
Же онъ Жидом на помоци:
Х(ристо)с хлѣбъ преломи, да я(ст)
И всѣмъ ученикам подаст,
Омочивши в сол, Іюдѣ даст:
Той мя от вас Жидом предаст,
Мовилъ Х(ристо)с наперснику,
Своему другу ученику,
Мовил: Не спѣте, но чу(й)те, (67 v.)
Моей муки очеку(й)те,
Приско(р)бна д(у)ша ко сме(р)ти,
Юж час приходит умерти,
Приспѣ конец и при(й)де час,
Встанте, юж я иду от вас.

LVI.

Под.: Дажд ми слово, Слове Божій.

О девице пречистая,
М(а)ти благослов(е)нная,
От всѣхъ родов избранная!

Во рождествѣ І(сус) Х(ри)ста
Вшедшагося Б(о)га іста,
Обрѣтеся Д(ѣ)ва чиста. в҃.

Симеонъ старец прорече:
Твое серце меч протече.
Егда с Х(рис)та кровъ истече, ѕ҃н.

От невѣрных закланнаго,
Убитаго плеваннаго,
Агнца пренепорочнаго

С(о)лнце во тму премѣни ся,
Луна во кров претворіся,
Б(о)гъ бо на кр(е)стѣ явися.

Ти ж с плачем вопіяше
Непрес(та)нно и ридаше,
Глас жалосні(й) іспущаше:

Оуви мнѣ, любими(й) с(и)ну,
Оставляеш мя едину,
В девятую дня годину!

Что Жидомъ сотворил еси,
По что на кр(е)сть возшел еси,
Престол имущь на небеси? к҃.

Оувы мнѣ, с(и)ну прекра(с)ній,
Свѣте очи(й) мои(х) ясни(й),
По что такъ есть барзо страшній? (68 v.)

Вижу тя окривавленна,
Ребра твоя прободенна
От рода неумиленна.

Іспусти глас чадо мое,
Неха(й) слишу слово твое,
Вижу, же тожъ остатное.

Кому мя ти поручаеш,
Кому мя ти в опеку даеш,
Поки еще д(у)ха маеш?

Видиш мене убогую,
Видиш мене мѣзе(р)ную,
За весь миръ отпуще(н)ную!

Где пріклоню главу мою,
С ким потѣшу жалост свою,
Чемь мя не бере(ш) з собою?

Х(ристо)с на кр(е)стѣ прорече,
Іоанна с(и)ном нарече:
Се мати твоя, чловече.

Незлобівий Агнче, Ц(а)рю,
Страсти твоя бл(а)г(о)д(а)ру, з̃д.
На н(е)б(е)си господару!

Претерпѣви(й) за нас страсти,
Свободи нас от напасти,
Дѣмонскія ненависти!

Да(й) ся вѣрни(м) оглядати!
Где маешъ от мертвихъ встати,
По всем н(е)бѣ кролевати.

LVII.

Под.: Жалост на свѣтѣ пануетъ.

Юже декрет подписует
Пилат, виро(к) юж сказует,
На сме(р)ть к̃. крижовують Агнца,
Тебе тебе всего свѣта тво(р)ца! к̃.

Юж окрутне зготованно (69 v.)
Крест и гвозды покова(н)но,
Ланцух к̃. на шию складают,
В руки к̃. Х(ри)ста катом даютъ.

Идетъ с кре(с)том Пан сромотне,
За ним всѣ Жиди охотне,
Кричат: к̃. неха(й) то с(и)нъ б(о)жий
Рихло к̃. свой живо(т) положитъ. к̃.

Матка ґди то увидѣла,
Падша на землю, умлѣла
С(и)ну к̃. такъ смутне волаеш[1]),
Слезами к̃. землю поливаешъ[2]).

Упал с крижем ввесь кровлю сплине(н)ній
І на посмѣхъ всѣхъ поданній, к̃.
Не машъ, к̃. ктоби поратовалъ,
Пана к̃. хтобы пожаловалъ.

---

[1]) Зам.: волаетъ. [2]) Зам.: поливаетъ.

Всѣ болести проникали, (70.)
К пану всѣ Жиды волали:
Заби(й), к̃. неха(й) болш не живет,
Що ся к̃. Божиимъ синомъ зовет!

Южъ на гору на Голгоѳу
Кр(е)стъ сво(й) несет на висоту,
Змѣнивъ 2 свою всю красоту.
Жиди к̃. волають к Пилату:

Неха(й) будетъ осужденні(й)
На сме(р)ть цале юж поданій,
Вкрижу(й) к̃. Маріина с(и)на —
І(су)с Х(рис)та і Назаранина!

Вступует с крижем на гору
Крол архангелского хору,
Отцу к̃. себе офѣруеть,
Нас всѣхъ к̃. впадлих подоймует.

Юж на кр(е)стѣ ростягненно,
З пана сукню изомкненно,
Нагий к̃. за нас встидъ поносит, (70 v.)
На крестъ к̃. свои руцѣ зноситъ.

Прагнет, на крестѣ висячи,
Котри(й) на пущи прагнучи(й)
Народъ к̃. напои(л) живою
З боку к̃. кровию и водою.

Юже очи запирает,
А намъ н(е)бо отворает,
Вмѣсто к̃. роскощи райской[1])
І(су)с к̃. з ласки то своей[2]).

Юже пана вмордовали
И на крестѣ юж ра(с)пяли.
Щож ми к̃. без пана почнемо?
Юже к̃. марне погинемо!

От пастира поразили
И овци всѣ распудили

---

[1]) Зам.: райскои. [2]) Зам.: своеи.

Прійшолъ к̃. на муку волную
Згубилъ к̃. южъ смертъ пекелную. о҃а.

От Петра ест отверженній
І другов всѣхъ оставленні(й).
Даждъ намъ к̃. Тебе оглядати
В то(й) день судній тебе привитати
И одесную тебе стати
И нам вѣчне кролевати.

LVIII.

Под.: Б(огороди)це, вѣрнім оборона.

Усе створеня по умершом Пану
Вси ревне плачут по вишнемъ гетману
По невинности, Пане, умираеш —
И страст пріймаеш!

Ґди-ж тя Жидове такъ сродзе убили
И терновъ вѣнецъ на главу зложили,
Не мают Пана за Месияша —
Ти потѣхо наша! к̃.

Ґдижъ главу твою до мозку пробили, (71 v.)
Тѣло с(вя)тое бичми в слупа збили,
През потокъ Кисов вели ланцухами
Всѣ там упадали.

На гору Голгоѳу Х(рис)та провадили,
На крестѣ руцѣ Жидове прибили,
Ґди такъ волали: озми, распни его,
Ц(ар)я іюдейскаго! к̃.

Матка Х(ристо)ва под крестомъ стояла,
З жалю тяжкого сродзе умирала:
С(и)ну наймилшій, что мнѣ повѣдаеш,
Главу схиляеш?

На крестѣ Х(ристо)с прорекъ тие слова:
Не плач, М(а)ріе, матко наймилшая,
Третіяго дня воскресну от мертвих,
В радост своих вѣрних.

С(о)лнце и мѣсяцъ ясност юж закрили
І темность хмурну обое терпѣли.
Матка Х(ристо)ва скоро тое вздрѣла, о̃в.
Зо страху умлѣла.

Огляди, матко, на крестѣ Пана!
В церквѣ опона на двое роздранна!
Дикие поля плоду не пускали,
В жалю зостали.

О незбожніе Жидове тие
Видали Х(ри)ста на распятие, —
Розніе муки Х(ри)сту завдавали
И на крест распяли.

Мечь з болемъ серце твое протече,
Яко ми пред тим Семион прорече;
Юж ся виполнило пророчество его
Семионна того.

Видячи матку под крестом болесну,
Носячи жалост д(у)шевну, телесну (72
Сімеон старец Д(ѣ)ву потѣшает,
За матку пріймает.

На рукахъ с(и)на, якъ с(о)лнце, держала:
Не такій же биль, ґдим тя повивала, —
А тепер тѣло с(вя)тое зраніли,
Бичми в слупа збили.

А бокъ ґди с(вя)тий копіем пробили,
Кровъ из водою на землю спустили:
Випала кропля ис тѣла с(вя)таго
Пренайсвятѣшаго.

А с креста знявши, в гробѣ положили,
Каменем тяжкимъ изверха накрили,
Дали печати стражию своею
Со кустодіею.

Ми на колѣна, І(су)се, впадаем,
Со страхомъ твоим страсти лобизаем, о̃г.
Воскресни, Б(о)же, даруй нам спѣвати,
В небѣ царствовати! к̃.

LIX.

Под.: Усе створеня.

О ц(а)ру силам, Б(о)же превелікий,
На древѣ крестном ти бил еси прибитий! к̃.
Радуйся, кр(е)сте, вѣрним оружіе непобѣдимое,
От людей сроґихъ и злих неужитий,
Котрій далес нам в достатках обфитий!
Ра(дуйся), кресте, котрий на пущи манною кормилес,
От фараона ти—их свободилес.
Радуйся, кр(е)сте, тли раздрѣшителю, вѣрним спасите(лю)! (73 v.)
А фараона в морю потопилес,
А люд влюбимий на брегь поставилес! рад. кр.
Ти ц(а)ря вѣрна от бѣдъ свободилес,
Иноплеменник кр(е)стомъ ихъ прогналес, рад. кр.
Мойсеови данній, море намъ прогнавій,
Ти М(а)тку царску ти увеселивій, рад. кресте!
Кр(е)стъ твой той честній с(вя)тый изявилес,
А враговъ лютих ти разорилес, рад. крес.

LX. Ѱалма

Под.: Юже декретъ подписуетъ.

Жалостъ на свѣтѣ панует:
Пилат вирок южъ сказует
Сроґій к̃. на С(и)на б(о)жого
Ц(а)ря к̃. всего свѣта творца
. . . .

Далї нема; може хіба уривки сїеї вірші зацїлили на фраґментах титулової картки:

Мисци пли . . . . .
Смутно в . . . . .
. . олести я . . . .
От люду о . . . . .
Терновъ вѣ . . . .

Потим кр . . . . .
. . . .
. . . поненна б . . . .
. . закрило и вет . .
. . и скали пада(ли . .

Пѣснѣ починаются на рождест[во] Х(ристо)во. (л.)

LXI. Пѣсня а҃.

под.: Непостижимій ч(е)л(о)в(ѣ)ч(е)ски(м) умомъ.

Небо и з(е)мля н(и)нѣ ликвствуетъ,
Агг(е)ль и ч(е)л(о)в(ѣ)къ весело празднует:
Х(ристо)с род(и)ся,
Б(о)гъ воплотися,
Агг(е)лы спѣваютъ:
Ц(а)ря витают,
Поклон отдают:
Х(ристо)с род(и)ся!

Во Вифлеомѣ велия новина,
Ч(ис)тая Панна с(и)на породила —
Х(ристо)с родися...

Вертепъ и ясли — палацъ зготованній, (v.)
Над н(е)б(ес)ніе троны обсбранній —
Х(ристо)с родися...

Слово отчее взяло на ся тѣло,
В темностях земнихъ с(о)лнце засвѣтило —
Х(ристо)с р(о)д...

Адамъ и Ева н(и)нѣ свободися,
Д(а)в(и)дъ праотец радости наполнися —
Х(ристо)с р(о)дися...

Агг(е)ли служатъ н(е)б(ес)ному кролю
Дне(с) во вертепѣ чинят его волю —
Х(ристо)с родися...

Тріе кролеве от востокъ прійдоша[1]),
Смирну и ливанъ, злато принесоша —
Х(ристо)с родися...

Кролю и Пану тое оФѣруют,
Пастире людемъ чудо повѣдуют —
Х(ристо)с род.

---

[1]) Зам.: пріидоша.

Ми же устами пѣніе спѣва(й)мо, (л.)
Слава во вишнихъ Б(о)гу — викрика(й)мо!
Х(ристо)с род.

І на земли мир — людемъ повѣдаймо,
Б(о)гу предвѣчному поклонъ отдава(й)мо!
Х(ристо)с род.

LXII. Псалма в̃.

Подобенъ тойже.

Непостижімій чловеческимъ умомъ
И непонятій агг(е)лъскимъ разумомъ
Такъ барзо той свѣтъ в̃. улюби мѣзерній в̃.
Б(о)гъ милосерній, в̃.

Же намъ своего коханого с(н)на
Послал родити з Юдова колѣна,
О котром здавна в̃. пророцы писали — в̃.
През д(у)ха знали.

Ото Месия прийшол пожаданній, (v.)
Ото навѣдил люд свой коханій
Ото безлѣтній в̃. Б(о)гъ и творецъ вѣкомъ
Стался человѣкомъ. 2.

Радуются днес агг(е)лъстіи лици
І веселят ся д(у)хом человѣци,
Ижъ Б(о)гъ на земли в̃. во плоти яви ся, в̃.
З дѣвы роди ся. в̃.

Прето и ми днес всѣ ся веселѣмо,
Нарожденному хвалу принесѣмо,
Аби насъ рачилъ в̃. животом даровати, в̃.
В ласцѣ своей ховати.

LXIII. Пѣсня г̃ о рождествѣ Х(ристо)вомъ.

От востока восія в̃. звѣзда ясная, и повстанетъ человѣкъ от Израѣля,
Валаамъ то прор(о)ковал, ясну звѣзду показовал, — днес восияетъ, в̃. (л.)

Що ся тераз виполняет, ясно свѣту откривает, с(о)лнце сияетъ, к҃.
О котромъ пр(о)роцы к҃. ясно писали,
Во остатніе лѣта к҃. тайно открита —
От корене Іесеова и от плоду Д(а)в(и)д(о)ва жезл прозябает.
Лоза бл(а)гоплодовита и пред вѣки знаменита — панна раждает.
От Персиди тріе ц(а)ри к҃. пришли со дари,
Ясну звѣзду вожда мали к҃., прудко ступали
В Іерусалимъ прихожают, о рожденном мя питают, где ся раждает?
Волсви ц(а)ря визнавают, іюдейским називают, на твар падают. к҃.
Волхвовъ Иродъ питает к҃., где ся раждает:
Сполне поклон отдадѣмъ к҃. и даръ принесѣмъ.
Они на то отповѣдали: от пр(о)роков глас слишали та вѣщали.
Прудко волхвовъ отпущает и слугъ своихъ посилает, Х(рист)а шукает: к҃.
Пилно ц(а)ря шукайте к҃., вѣсть ми давайте.
Ясностъ звѣзда закрила к҃., слугъ навернула.
На волхвов ся разгнѣвает, яко аспидъ позирает, мечъ вихваляет.
Звѣзда ц(а)ремъ возсияла, пут вертепу показала, ясность сняла.
Тамь великій монарха 2. во яслах лежитъ,
Пеленамы ся повиль 2., створеня влюбилъ.
Ц(а)ріе творца визнавают, тайну свѣту откривают, под ноги впадаютъ.
Мир кадило гробъ значило, ц(а)ріе злато дар принято вѣчност визнавают.
Виполнител закону к҃. ступиль на землю
С пр(и)ч(и)сто(й) ц(а)рици к҃., всѣхъ владичици
Народил ся всея твари н(е)б(ес)наго ц(а)ря слави убогой стайнѣ,
Которого всѣ чекали во преисподнихъ плакали пристя Х(ристо)ва. к҃.
О незбожній Іроде к҃., злій фараоне!
Смерть мл(а)д(ен)цемъ готуешъ к҃., жалю не чуеш,
Во Вифлеом посилаешъ, дѣтокъ малих посѣкаеш, Х(ри)ста шукаеш,
І от персий отдираеш и о камен розбиваеш, кров проливаеш.
Матки горко ся плачут к҃., власи торгаютъ,
Дѣтокъ своих жалуют к҃. и умлѣваютъ:
Прими, Ц(а)рю, н(а)ша птенца і во тріех лѣтех первенца в радост вѣчную,
А Ирода незбожнаго, с(и)на аду пекелнаго во тму вѣчную! к҃.

LXIV. Пѣсня д҃ о рождествѣ Х(ри)с(то)вомъ.

Агг(е)лъ пастире(м) мовиль:
Х(ристо)с ся нам народил
В(ъ) Вифлеомѣ не барзо в подлом мѣстѣ

Народил ся в убоствѣ
Панъ всего створеня. ѣ.
Хотячи ся довѣдал того посла веселого
Ішли до Вифлеому щасливо,
Знайшлы Х(ри)ста у яслех
З Маріею Іосифомъ ѣ.
. . . .

LXV.

. . . .

. . . и пана витаймо (л.)
И поклон ему . . . даймо — звѣзда пресвѣтлая ѣ.

Даст нам в покою весело жити
И со агг(е)ли его хвалити — звѣзда прес. ѣ.

Прийдѣтъ днес, Х(ри)ста оглядайте,
М(а)рію Д(ѣ)ву вси вихваляйте — звѣзда пр. ѣ.

Звѣзда ясная, Панна чистая
Поздоровленна и похваленна — звѣзда прес. ѣ.

Д(ѣ)вая денес — красно спѣваймо
И вси Ц(а)р(и)ци поклон отдаймо — звѣзда прес. ѣ.

Пѣснъ веселую вси заспѣваймо
Ц(а)р(и)цу с царемъ вси привитаймо — звѣзда. ѣ.

LXVI. Пѣсня самогласная. (v.)

Радуйтеся, вси людіе ѣ.
Радост нам з н(е)ба спадает,

Ступил до нас з височости, ѣ.
Аби нас моглъ усѣхъ спасти.

5 Пришли к нему трие ц(а)ри — ѣ.
Поклон дают, кладут дари ѣ.

Ливан, змирну, так тежъ злато — ѣ.
З розних краевъ дар то взято.

Пастиріе дают хвалу к̃.
Прийми от нас Х(рист)е цару! к̃.

А ми ему даймо сумленя — к̃.
Даст грѣховъ отпущеня.

Тому поклон и пѣніе, к̃.
Хвала на вѣки вѣчніе.

LXVII. Пѣсня самогласная.

Х(исто)с спасител к̃. усѣмъ вѣрнымъ к̃. православним к̃. просвѣ- [тител, к̃.
На земли н(и)нѣ к̃. нарожденній и во яслех к̃. положенні(й), к̃.
Емуже звѣзда к̃. послѣдова к̃.
От востока к̃. тріе ц(а)ри к̃. поклонишася к̃. Х(ри)сту со дари: к̃.
Ливан, змирну к̃. так теж злато, дающе хвалу к̃. яко Б(о)гу к̃.
И предвѣчному всѣхъ ц(а)ру к̃.

LXVIII. Псалма самогласная

Х(исто)с ся с панни раждает,
Б(о)гь ч(е)л(о)вѣкомъ стает,
Агг(е)ли вдячне спѣвают,
Покой землѣ повѣдают,
алилуя, алилуя, алилуя.

Н(е)бо весело ликуетъ,
Б(о)гь человѣкомъ обцует.
Утренка с(ол)нцу прудкуетъ —
Панна Х(ри)сту услугует ал. ал.

Услугуетъ с пороженя,
Нам прудкуетъ избавленя.
Звѣзда поселство справует,
С трома кролми путшествует ал. ал. ал.

Пастиріе прибѣгают
Покорне ся ему кланяют,
Яко Б(о)гу небесному,
Творца свѣту широкому ал. ал.

До стайнѣ ихъ проважают,
Где вол з ослом пана грѣет;
Тому ся они кланяют,
Скарби пред ним покладают ал. ал.

І ми ся ему кланяймо,
Яко Б(о)гу, поклон даймо,
Тому малому дитятку
Н(е)б(ес)ному пахолятку ал. ал. ал.

Уставичне тамъ биваютъ,
А хто бодрий умисл мает,
Агг(е)ли тому услугуют,
Звѣзда розум помурует ал. ал. ал.

Додай же намъ, Х(рист)е Пане,
Поки сего свѣта стане,
Бисмо тя, Б(о)га хвалили,
А с тобою вѣчне жили ал. ал. ал.

LXIX. Пѣсня

под.: Крещается І(су)с во Иордани. (л.)

От утробы д(ѣ)выя Б(о)гъ произийде,
Вселитися на землю от н(е)б(е)сь прійде, К.

Рожденному во вертепѣ взлеже младо,
Да згибшее привлече ко себѣ стадо. К.

Во яслехъ безсловесніх яко дѣтище,
Имѣяй на небеси престол жилище — К.

Не возгордѣ во вертепѣ положенъ бити
Отроча, самъ пеленами днес повитий. К.

Рожденному во пѣснехъ н(и)нѣ играймо,
В доброгласныхъ китвалех пѣсн воклицай(мо)! К.

Агг(е)ли, вопиюще, хвалу воздаютъ, (v.)
Пастиріе яко Б(о)гу поклон отдают, К.

Тріе ц(а)ри от востока [в] Вифлеомъ пришли,
Ливан, змирну и злато ему принесли. К.

Веселяще ся днес сице рецѣмо:
От д(ѣ)вы рожденному пѣснь принесѣмо, к̃.

Слава во вишнихъ Б(о)гу — всѣ заспѣваймо,
От д(ѣ)ви рожденному поклон отдаймо! к̃.

LXX. Пѣсня

Под.: Весели ся красная пуст.

Предъвѣчній[1]) родился под лѣти,
Хотячи землю просвѣтити,
Да нас от [т]мы возведе
И ко свѣту приведе
о мрачній к̃.

Новое лѣто зачинае
Новий ц(а)ръ ц(а)ря низлагае, (л.)
Убого ся народил,
Богатого засмутил
Ав[г]уста.

Ґди с(и)на породила панна,
Падает Ефесом Диянна.
Прийми также храмина,
Веселится дружина
Х(ристо)ва.

Привикай, Панно, повивати,
Не престай, старче, пилновати
Содѣтеля своего,
Знают пана не(бесна)го
бидлята к̃.

Яснота мѣсячная била,
Ґди панна с(и)на породила,
Цѣлую ночъ свѣтити,
Волю его чинити
мусѣла.

[1]) Слово се вписано в серединї великого П.

А звѣзда понудила ц(а)ри,
Бѣгучи к вертепу со дари.
Перше зна(й)шлы пастиріе,
Нѣжли мудри звѣздаріе
І(су)са.

А Иродъ барзо засмутился,
Же Х(висто)с с Панны народил ся — к̃.
Казалъ его питати (v.)
По все(й) зе(м)ли шукати —
для ради.

Ирода л'жива омилила[1]),
Иншим ся путем возвратила[2]),
Радуют ся неложно,
Же ходили не прожно
в дорогу. к̃.

Смутят ся вси Іродияне,
Крушат ся в(ъ) Егvптѣ булване,
Агг(е)лъ во снѣ сказуетъ,
Же ся Ірод готует
на Х(рист)а. к̃.

Поймуй же, Іосифе, Панну
З отрочам бѣжи в(ъ) иншу странну:
Поки врази погибнут
И кончину воспріймутъ,
пребуди там. к̃.

Агг(е)ли с пастирми приходят,
Ц(а)ріе подарки приносят,
Ладан, злато отдаютъ,
Пред ногами падают
Х(ристо)ви. к̃.

И ми тежъ с того веселѣмся,
Рождеству его поклонѣм ся,
Жеби от грѣхъ свободил,
А на земли покой мир даровалъ. к̃.

[1]) Зам.: омилили. [2]) Зам.: возвратили.

. . . .

Слава Б(о)гу в Тройци, нашему обронци: к҃. koniec[1]) (I.)

LXXI. Ѱалма самогласна.

Агг(е)лскій ц(а)рю, предвѣчній Б(о)же,
Добръ твоихъ язикъ зрещи не може,
Терпѣлъ за [на]съ муки от жидовско(й) руки —
безви(н)не. к҃.

За человѣческій грѣхъ безвинне бито,
От боку его аж кров пролито,
На крижомъ тронѣ в терновой коронѣ — зрится ц(а)ръ!

Тобою человѣкъ велик во чести,
Но непремѣно во грѣховной лести
На творца воюютъ, вторій крижъ готуют — якъ Юда. к҃.

Що за утѣха грѣху служити,
Б(о)га не знавши врагу сожнвутъ,
Плачъ, скорбъ, болѣзнъ души — оуслишат то уши — во адѣ. к҃.

Стой к҃. человѣче, познай, для Б(о)га,
Же распусником злая дорога,
Просто аби в зуби провадит до згуби — ахъ ст[р]ашно. к҃.

Южъ покути Б(о)гъ тамъ не потребуе,
Понеже грѣшнихъ на вѣки забуде; (I v.)
И плачъ не поможе, ꙃди грѣховное ложе — наступитъ! к҃.

Жаднои же тамъ южъ не буде(т) помощи,
Ґди сѣрчистій огнь заливаетъ очи,
Во огни не згорѣти, а по смер[т]и жити — ах трудно! к҃.

Проста есть к небу с(вя)тимъ дорога:
Живши не грѣшат — тайна е(сть) премнога —
През Хр(ис)тови страсти, да не мѣе[м] части — во адѣ. к҃.

---

[1]) Починаєть ся другий збірник (*c—d*); сей рядок становить закінченнє загубленої вірші.

В горнем Сионѣ, где ликъ агг(е)лскій
С(вя)тъ, с. с. поетъ хоръ архгг(е)лскій,
Даждъ нам, Х(рист)е, пѣти и зрак тво(й) видѣти — на вѣки. koniec.

LXXII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)ци.

Посланъ бистъ арх(а)ггелъ Гавріилъ ко Д(ѣ)вѣ Преч(ис)той
Возвѣстити в Назаретѣ веселіе вѣсти. к̃.
Обрѣте ю в дому своем, на тронѣ сидящу, (II.)
Нѣ празную нѣ лежащу, тилко книгу чтящу. к̃.

А читавши в едном мѣсцѣ знайшла тіе слова,
Же ся мае народити предвѣчная слава: к̃.
От Назарету изіиде от Иоакима и Анни,
От праве(д)нихъ богоо(те)цъ из М(а)ріи пани. к̃.

Ґди теж собѣ тіе слова до оуваги взяла,
З мудростію, с пилностию тое оуважила, к̃.
В той часъ арх(а)нгг(е)лъ Гавріил ясно показался,
С Преч(и)стою Девицею вдячне привитался.

Ужаснула ся М(а)рія онаго мл(а)д(е)нца,
Не знаючи самого анѣ его отца.
О Преч(и)стая Панно, мене не лякайся,
Анѣ слузѣ свему на розмову дайся: к̃. (II v.)

Азъ есмъ ар(ха)гг(е)лъ Гавріил, посланіи от Б(о)га,
Да на тіе, которіе читали ест слова; к̃.
Г(лаго)лю тебѣ: радуй ся, обрадова(н)ная,
С тобо[ю] Г(оспо)дъ, панянко Непокаляннная! к̃.

Бл(а)говѣщу тебѣ радост велію, ц(а)р(и)ци
Правовѣрнихъ хр(ис)тіян и всѣхъ вл(а)д(и)ч(и)це! к̃.
Бл(а)говоли Б(о)гъ в тебѣ н(и)нѣ вселитися,
Би моглъ в тобѣ промешкати, потом родитися. к̃.

Како может сіе бити, азъ раба г(оспо)дня,
Прошу тебе: нехай буду от того свободна, к̃.
Есмъ дѣвица, а до того мужа азъ не знаю,
Тое тобѣ, мой мл(а)д(е)нче, до оуваги даю. к̃.

Не фрасуй ся, Панно, над всѣхъ пронзбраная, (III.)
Над всѣхъ с(вя)тихъ и всѣхъ родов пронаре[че]ная,

Будет твое зачатіе без сѣмени мужеска,
Бо Д(у)хъ с(вя)тій наиде на тя о[т] дхненя божеска, к҃.

А зачавши и породишъ с(и)на Еммануила,
Наречешъ імя ему, о дщи Фануила! к҃.
Буди мнѣ, рабѣ г(оспо)дней, по г(лаго)лу твоему,
Не буду ся зборонять Г(оспо)ду своему. к҃.

Скоро тое вимовила, заразъ и почула:
В той час ей д(у)ша в тѣлѣ юж ся зрадовала. к҃.
Веселѣм ся с Преч(ис)тою и ми сполне вшисци
В кождомъ граду и веси и на всяком мѣсци, к҃.

Нехай будет о[т] всѣх родов, Д(ѣ)вѣ с(вя)той похвала,
Н(и)нѣ завше и на вѣки Б(о)гу честь и слава. к҃. koniec. (III)

LXXIII. Ѱалма на бл(а)говѣщеніе Прес(вя)той Б(огороди)цы.

Ликуйте днес[ь], Сионе, возиграйте, гори,
Согласѣтся труби надъ агг(е)лскіе хори,
Красно процвита(й)те
Весь миръ напо(л)ня(й)те,
Кедри лива(н)скі. к҃.

Сотецѣтся купно от конецъ, вси цари,
Царскіе несѣте со собою дари,
Н(е)бо свѣтилами
Земля же квѣтами
Н(и)нѣ оукрасися. к҃.

Звѣри, скоти, гади и птица пернати,
От всѣхъ стран мудріи снідѣтся сенати,
Единими гласи
Веселими часи
Свѣту оглашайте. к҃.

Морскіе сѣвери сво(й) гласъ отмѣня(й)те [1]), (IV.)
По смутних новинах
Веселих годинахъ
неха(й) опливаетъ. к҃.

---

[1]) Один вирш упущено, див. в примітках.

Гаврiилъ приноситъ бл(а)годатъ новую:
Д(у)хъ С(вя)тiй осѣнитъ Д(ѣ)ву преч(и)стую,
Та заченши с(и)на
От Д(у)ха, едина
Д(ѣ)вою породитъ. к̃.

I(су)с імя ему будетъ наречено
Архангг(е)лским гласомъ Д(ѣ)вѣ извѣщенно,
Сп(а)сетъ миръ от ада
Преиспо(д)ня а.
Силою божества. к̃.

Перве(й) Адамъ з раю изгнанъ през невѣсту,
Вторій Адамъ Х(ристо)с през Д(ѣ)ву преч(и)сту
С подземнаго краю
Адама до раю
Пришед воздвигнути. к̃.

Адамъ грѣхи своя слезами омиваетъ,
Х(ристо)с кровъ за всѣхъ нас свою проливает,
Дреній[1]) крестноситъ,
Нас превозносит
До неба. к̃.

Кую мзду н(е)б(ес)ной и зе(мн)о(й) ц(а)р(и)ци,
Возвѣщайт(е) радостъ М(а)рiи девици — (IV v.)
Должни ми будем дати,
Что от нас прійняти
В радость себѣ зволитъ. к̃.

Арханг(е)лским гласом пѣснъ еи воспѣваймо,
Радуй ся, ц(а)р(и)це, радостъ, зачнѣмо,
Обрадованная,
За матеръ даная
Самому I(су)су. к̃.

Б(о)гу честъ и слава да будетъ во вѣки,
Вострубѣте в труби вси человѣки,
М(а)рiя оттуду
Прославися всюду
Без грѣха зачата. к̃. Koniec.

---

[1]) Правдоподібно, замість: древній (деревяний).

LXXIV.

І(су)се, І(су)се, І(су)се, І(су)се, покарме небесній,
О Х(рист)е, о Х(рист)е, о Х(рист)е, о Х(рист)е, напою агг(е)лскій!
О Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, преукрашенна,
О м(а)ти, о м(а)ти, о м(а)ти, о м(а)ти всѣхъ преизбранна!
К ней вопіем, к ней вопіем,
И ми вси, и ми вси людіе воспоем:
Радуйся, д(ѣво) обрадованная
Г(оспо)дь с тобою Д(ѣво), Паня(н)ко [1])
. . . .

LXXV. Ѱалма возведенію Прес(вя)той Б(огороди)ци (I.)

под.: Источниче.

Патриярси, триумфуйте,
Со прор(о)ки ликовствуйте,
И вы, дѣвы, днесь бо(д)рствуйте:
приведутся дѣвы, ближняя ея, во слѣдъ ея во святая святыхъ!
Еvва н(ы)нѣ весели ся:
Се дѣвая днесъ родися,
На престолѣ посади ся.
Приведут ся дѣвы б.
Тамъ въ ц(е)рковъ въведеся,
Іерею воздадеся,
Пр(ис)но мыръ нею сп(а)сеся.
Приведутся д. б. в. е.
Руцѣ старецъ простирает,
Ч(ис)тую Панну пріимает,
Со дѣвамы воспѣваетъ:
П. д. б. в. е. в. е. в с. стых.
Захарія со дѣвамы
Пріймаетъ Д(ѣ)ву съ свѣщами.
Днесь Агг(е)лы поют з намы:
П. д. б. е. в. е. в с. в.
Архаггелы викрикают,
Ч(ис)ту Панну призываютъ,
Ц(а)рицею называютъ. (I v.)
Приведутся д. б. е в. е. в. с.

---

[1]) Далї бракує, низше подані листки *d*.

О которомъ здавна гадали:
Пpор(о)цы южъ презъ Д(у)ха зналы
И нам тое повѣдалы
П. д. б. е.
Тамъ днесь хоры аггелскіе
Поют пѣсны красніе
От Д(а)в(и)да писанія
П. д. б. е. в. е. в. с.
О премудрій Соломоне,
Весели ся н(и)нѣ го(й)не:
Будешъ житы южъ споко(й)не!
П. д. б. е. в. е. в. стых.
Ц(е)рков твоя виставлена,
В коло злотом обложена,
Днесъ свѣту прославенна.
П. д. б. е. в. е. в. с.
Днесъ проходит днесъ Ц(а)р(и)ца
Трілѣтствующая юныца
Днес М(а)рія Б(огороди)ца
П. д. б. е. в.
И мы вси днесъ прыхождаем,
Преч(и)стую прославляемъ,
Вдячними гласи выхваляемъ. (II.)
Приведутся д(ѣ)вы, ближняя ея, въ слѣд(ъ) ея
[въ с(вя)тая святыхъ!

LXXVI.

Самъ я не знаю, якъ на свѣтѣ житы:
Бувши тѣлу на землы Б(о)гу не служиты! в̃.
Але я хощу жыти й еще грѣшиты,
А тутъ кажутъ оумерты и въ гробѣ гниты! в̃.
Але я на тое нѣчого не дбаю,
О покутѣ не мышлю анѣ теж ся каю. в̃.
Скоро слонце зайде, заразъ положу ся,
А спомнѣвши на грѣхъ свой, слезамы залюся.
Аггелъ мя збужаетъ, под бокъ мя тручаетъ,
Же страшная смертъ на мя косу закладаєт.
Але я тъ живу межи панами, (II v.)
Сподѣюся скарбъ мати нѣгди непребраный. в̃.

Але все тое мнѣ не будетъ мило:
Д(у)ша війдетъ, простелят мнѣ в трумнѣ мягкое ложе,
Д(у)ша страху наберет ся, ох, моцный Б(о)же! к̃.
Навезутъ тамъ дровъ к̃. изъ усего лѣса,
Запаливши огнъ жаркій, дадутъ д(у)шу бѣсу.

LXXVII. Ѱалма І(су)су сладкому.

І(нсу)се мой прена(й)сладшій и творче свѣта,
Еще хоча(й) мало пожди моего отвѣта! к̃.
Радъ не радъ мушу ся бавыты в моем оупадку,
Особливе н(е)бо трачу оу недостатку. к̃.

Д(у)шу с тѣлом погубылем, жиючи в мирѣ,
Искаляхъ одежду кр(е)щенія без мѣри. к̃. (III
Явне грѣшачы, на свѣтѣ все скверно живу,
К тебѣ з болестію с(е)рдца, І(су)се, зову. к̃.

Овая бо наймилшая д(у)шевна сыла
Несподѣваннаго часа на мя наспѣла. к̃.
Где приклоню главу мою, кого упрошу?
Едынъ к тебѣ гласъ мой, Б(о)же, жалосній вношу. к̃.

Руцѣ с(е)рдца простыраю такъ теж й душу,
А во многихъ грѣсех бывших просити тя мушу: к̃.
Самъ вселилною рукою на пут направы
І от пути блудящаго к себѣ прызовы. к̃.

Море моихъ прегрѣшеній рад бым избыти,
Презъ тебе, Б(о)га моего, в радости житы, к̃.
А щомъ згрѣшил з молодосты пре(з оувес мо(й) вѣкъ —
Распуснѣйшій над бидлята, а не як человѣкъ! (IIIг

Фрасунокъ маю на д(у)шѣ, а в тѣлѣ болестъ,
Еще чую в сердцу моемъ прикрую горестъ: к̃.
Несподѣванаго часу мушу оумерти,
Обронцо мой и Б(о)же мой, не да(й) мя пожерты

Веліорыбови оному преисподнему
И смокови надерзно(му) и суровому! к̃.
Что тя хвалят архангг(е)лы со человѣки —
Бл(а)г(о)с(ло)венъ, препрославлен буди на вѣкы! к̃.

LXXVIII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)цы.

Б(огороди)це ц(а)рице,
Преч(и)стая вл(а)д(и)ч(и)це,
Мати всѣхъ ц(а)ря, ц(а)ря и Б(о)га —
Милостъ его ко нам многа! к̃.

Творца всѣхъ питала еси,
Престол его на н(е)беси!
Молитвы внемлы сущих на земли
Болѣзнъ д(у)шъ н(а)шыхъ отемли! к̃.

Аггелы тя воспѣвают, (IV.)
Пр(о)роци вси прославляют,
Сущую ц(а)р(и)цю, всѣхъ заступницу,
Въ всемъ мырѣ молебницу. к̃.

Рогъ возвисы хр(ис)тіянскій,
Побѣды полкъ агарянскій,
Храны, отвраты, плѣныхъ возвраты,
Хр(ис)та спаса всѣмъ дай знаты, к̃.

Заступай обыдимія,
Всегда утѣшай сирія,
Болныхъ посѣщай, темнихъ просвѣщай,
И всѣх вѣрныхъ насъ сохраняй! к̃.

Прилежно вопіемъ тебѣ,
Яко да обрящем себѣ
Твоего с(и)на прем(и)л(о)стыве,
Во д(е)нъ судный незлобиве

Даждъ на(м) тво(й) гласъ оуслышаты,
Одесную тебе стати,
Отче и С(и)не, премылостиве Д(у)ше,
Д(у)ше с(вя)тый незлобыве! к̃. (IVv.)

LXXIX. Псалма с(вя)тому великом(у)ч(е)нику Димитріию.

Лику(й)те свѣтло празнующе, во страсѣ Б(о)га хваляще,
В храмѣ с(вя)таго намъ всесвѣтлаго
Димытрія бл(а)женаго, к̃.

Великаго поборныка, намъ всѣмъ грѣшнимъ заступныка,
Зѣло славнаго, мыроточнаго
Дымітрія вседобраго, к҃.

Котрій за Хр(ис)та прободен,
Димитрій мученык честенъ,
То естъ ц(а)рское оукрашеніе,
Всѣм свѣтило великое. к҃.

Ц(е)рквы Сионска Солунне,
Веселыся днес праведне!
В пѣснехъ спѣваймо днес, вихваляймо,
Димитрія прославляймо! 2.

Поправъ гординю Лиеву, (V.)
А стеръ южъ главу змыеву,
Славный мученыкъ, в скорбехъ помощныкъ,
Свѣтозарный свѣтылныкъ. к҃.

Радуйся, Х(ристо)въ страдалче,
Ди[ми]тріе мученыче!
Лию побѣдивъ, Нестора избавы
И [в]сѣхъ нас вѣрныхъ сохраны! к҃.

Речемъ ему вси от сердца,
Упроситъ нам Б(о)га Отца,
Котрій за грѣхы далъ намъ естъ страхи
И трасет земніе ґмахы.

Припадѣм же ко всѣхъ Ц(а)рю,
К небесному гоподару,
Южъ бы гординю от насъ смертную
Отдалилъ свею ласкою, к҃.

Аби прыйнялъ нас до ц(а)рства,
Роскошнаго всего панства,
В радости быти, з агг(е)лы жити, (V v.)
На вѣкы ся веселыты. 2. Koniec. Finis.

LXXX. Ѱалма с(вя)тому Іоану Б(о)гослову
под.: Б(огороди)це ц(а)р(и)це.

Апостоле, ученніче, Іоане д(ѣ)вственниче!
В ласцѣ всѣх ховай, Б(о)га нам бл(а)гаи,
Б(о)гослове Іоане, просимо тя непрестанне! к҃.

В началѣ слово возгримѣлъ и Хр(и)ста всѣмъ исповѣлъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам б.

На персы Х(ристо)вы возлегій, предателя его познавый,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ благай!

В креста Х(ристо)ва стоявіи, ласку в Хр(и)ста оттримавый,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га н. б. Б. І.

Ми тя за патрона маемъ и к тебѣ вси прыбѣгаемъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га н. б.

Ти всегда пред Б(о)гом стоиши, а за вѣрных Б(о)га молиши, (VI.)
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам благай!

Радуй ся, Іоане, Хр(и)сту Б(о)гу возлюблене,
В ласцѣ на земли нас назирай, а у небѣ Б(о)га благай!

Прославляй всегда хр(и)стіян, будь покровомъ на Агарянъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам. б.

Запровадъ вѣрныхъ до неба, того нам завше потреба,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам б.

Хотящихъ при тебѣ жити не восхотѣ боронити,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам б.

Пріимы офѣру дающихъ и всѣхъ вѣрно тебе чтущихъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б.

Бысмо щасливе прожили, на вѣки Б(о)га хвалили,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам благай, Богослове Іоане!

LXXXI. Псалма о изъгнаніи Адама из раю (VI v.)
подобенъ: Б(о)же ласкавіи, приими плачъ[1]).

Ґди Б(о)гъ Адама створилъ рукама во образъ славы его,
Дал ему жену на имя Еvву з ребра боку лѣвого. к҃.

Обѣцал ему роскошне в раю ж женою оуживати,
Тилко едного древа райскаго не казал ся тикати. в҃.

[1]) З боку написано тою самою рукою: Anno domini 1727 miesiąca Junia dnia 22. Pawieł Hryniewicz B. O. SN.

А врагъ злослывій а не жичливый такъ Еvву намовляетъ:
Озми яблко, моя коханко, такъ ей изражаетъ. 2.

А взала Еvва ис того древа овоцу скоштовати —
Простерши ручку, вкусила штучку, Адамовы подала. (VII.)

Адамъ пріймаетъ, яблка вкушаетъ, наготу познаваетъ;
Еvва познала, же нага стала, себе ся завстидала. к҃.

Творецъ приходит, до ныхъ говорытъ, голосомъ выволаетъ;
Адамъ стенаетъ, слезы выливаетъ, на Еву поглядаетъ. 2.

Рече Б(о)гъ женѣ: кто ти повелѣ древа ся дотикати?
Еvва стенаеть, слезы виливаеть, на змыю поглядаетъ. 2.

Рече Б(о)гъ змыю: гнѣвъ тебѣ мовлю, оразъ тя прокликаю,
Ползуй на чревѣ, а не шко(д) Евѣ, южъ served пречъ иди из раю. 2. (VII v)

Змыя отходитъ, такъ ей Б(о)гъ мовытъ: южъ ти на вѣки проклятая,
Насѣня твое все проклятое, и ты. з нымъ проклятая. 2.

LXXXII. Dysputa anioł z diabłem.

Juzes zginiony, iuz potempiony,
Nie ufay w Bogu, iuzes na progu
Piekiełnim.

Jeszczec nadzieia nie trac zbawienia,
Tylko, grzeszniku, popraw sumienie.

Wierz my statecznie, ze[1]) zgyniez wiecznie,
Bog zagniewany byc przebłagany
Nie moze.

Nie takto gniewu Bug zawziątego,
Tylko serdecznie wetchni do niego.

Dekret na ciebie — nie będziesz w niebie,
Bogas utracił, to ci zapłacił
Koniecznie.

Weyzrzy na obraz krwawey miłosci,
A w bogu połuz swoie ufnosci.

[1]) По ze стоїть В велике

Oto płomienie na potempienie,
W pikelney hucie przy swey pokucie (VIII.)
Zgorzeiesz!

Oto krzef toczo zbawięne rany:
Ten ogien wieczny będzie zaliany.

Strzały, granaty, miecze, bułaty,
Pioruny, grzmoty, smierc y kłopoty
Nad tobą!

Wszytkoc to bozskie wstrzymaią ręce,
Tylko się polec nayswięszey męce!

Ty spisz, Bug czuie, piekło gotuie;
Schylił powieky — iuzes na wieky
Zgyniony.

A ktoz bespiecznie zasypiac moze:
Ten tylko, ktorego sam strzeszesz, Boze! 2.
Finis. Koniec.

LXXXIII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)ци Панковецкой под.: Іточниче.

Цвѣтъ мысленніи и кринъ полній
Во Панковецкои малой веси! Чудо бяше на небеси:
От слонца во слонце от луни луни луна
Слѣчна Діянна, преч(и)стая[1]), чудами славна Б(огороди)це!

Панковецка весъ славна чудо веліе показуетъ,
Ц(а)рство вѣрным всѣмъ готуетъ от в. от л. л. л. с.

Осана ты вопіем, с(вя)тъ с(вятъ) с(вятъ) глаголемъ (VIII v.)
Со агг(е)ли, архангг(е)ли, херувими, серафими и вся сили с ними
[от с. в. от л. л.

Страшній якъ громъ оустрашаетъ, бѣсовъ темнихъ о(т)гоняетъ:
Бѣси от нея оутѣкаютъ от с. л. л. и во бездну отганяетъ, от
|слонца во слонце от л. л. с.

---

1) Пропущено: Панна.

Клейнотъ драгій даровавій и м(о)л(и)тву ослишавій,
Пастирская свѣрил, денница, за фудаментъ ц(а)р(и)ца не отврати
От слонца во слонце от луни луни луна с. [лица

Избави нас ямы темнои и муки пекелнои,
Плачем вси со слезами, измилуй ся, Панно, над нами!
От слонца во слонце.

Не предаждъ нас Вавилону и во вѣчную неволю!
Рай правди отвори и до ц(а)рствія всѣхъ воведи!
От слонца во слонце от луни луни луна
Слѣчна Діянна, преч(и)стая Панно, чудами славна Б(о)городице! ꙇ҃.
Finis Koniec.

ПРИМІТКИ

До V.

O woini zydowskoyi.

Ся цікава сатира на Жидів представляє мішанину мови руської і польської і багато помилок; се вказує безперечно, що вона обертала ся в устній традициї, і звідси вже була, безпосередно чи скорше може — посередно, до сьпіванника заведена. В теперішній своїй формі вона виглядає як польська вірша, притерта від довгого обертання в руських кругах. Вариянтів її в друку нам не відомо, але я в дитинні часи чув від свого батька Сергія Грушевського руську пісню дуже близьку до сієї вірші, а де в чім буквально тотожну. На жаль в памяти мого батька тепер заціліли лише уривки її, які він і був ласкав списати й прислати. От сї уривки:

Початок: Не свидно, не видно і не слихано,
Як військо жидівське та збунтовано!
Теле-лей-лей-лей, беле-лей-лей-лей,
Бом, бом, бим.

Далї: Вийшли на гору та взяли костур —
З костурами, з булавами,
В черевичках, в панчишках,
В камзельках, ярмілках
Красні як шкіл (мабуть: як кир)!
Теле-лей-лей-лей, беле-лей-лей-лей,
Пах, пах, пих.

Як Турок їх нагнав, то так їх рубав,
Що Абрумких по ярмулких,
А Йосим по носим,
А Лейбим по тельбим,
Теле-лей-лей, беле-лей-лей,
Пах-пах-пих.

А найстарший раб и штани подрав (або: ус-в);
Не дивуйтесь, панове, не дивуйтесь, Жидове:
Дуже втїкав!
Теле-лей-лей, беле-лей-лей,
Ох-ах-ух.

До сього батько мій додає: „памятаю, що покійний батько (а мій дід, Федор Г-ий, сьвященник в Чигринськім, потім в Київськім повіті

в першій половині сього віка) сю пісню зачисляв до катеґориї так званих бакалярських (дяківських), гумористичних; чи вона відома в народї, не знаю; київські школярі (бурсаки і семинаристи) моїх часів її не знали, і я перший вніс її в репертуар школярських пісень, як і деякі иньші" (батько скінчив бурсу в 1849 р.).

Сей вариянт має тему вже відмінну: Жиди воюють з Турками, за тим всїм не може бути ніякої непевности, що обидва вариянти мають спільний початок; одначе на разї годї сказати, яка версия — руська чи польська старша; були б пожадані нові вариянти.

Про сатири на жидівське войованнє взагалї див. статю дра Франка Pieśnia o woynie Zydowskiej, Wisła, 1892, II, де оглянено деякі сатири на Жидів з кінця XVIII в.; особливий інтерес для порівнання мають вірші Гладєвича.

VII.

Стукнуло, грянуло в лѣсѣ..

Галицький вариянт сієї широко розповсюдненої піснї див. у Головацького II с. 503.

VIII.

Веселися, красная пустине...

Вірша сьпіванника представляє з себе, здаєть ся менї, сполученнє двох: одної похвальної на честь Івану Хрестителю і другої — єрданської, почавши від строфи 7. Перша половина має деякі подібні місця з віршою Богогласника (в вид. 1791 р. N 205, вид. 1886 N 208), наведемо сї вірші:

Бог. в. 1: Возрыдай, красная пустыни
В строфі 3: Иродъ велит тя искати
пор.: Иродъ тя незбожній шукает
В строфі 8: Ироде во пьянствѣ несытый
пор.: Ироде, проклятій человѣче
В строфі 9: Горлице пустынолюбная.

Перші і останні приклади дають дуже близькі подібности, середні лише далекі анальоґії, але ясно, що обидві вірші (уложені до того тим самим розміром) або походять з якогось спільного жерела, або автор вірші Богогласника користав з сієї.

Строфа 9 вірші сьпіванника (друга половина) пригадує звістну віршу Богогласника.

Глас Господень на водахъ глашаетъ,
Пророкъ владичня верха ся касаетъ.

IX

Не плач, Рахили...

Вірші 1—8 відповідають псальмі Богогласника (вид. 1791 N 4, вид. 1886 N 23), по вид. 1791 р. (1—8):

Не плачь Рахили, Зря чада цѣли:
Не умираютъ, Но пребываютъ,
Краснія сыни, Въ новой святыни,
Ко Богу Сыну, Суть за причину.
Не имѣй за шкоду, Видя яко воду,
Кровь разливаему, Плоть убиваему;
Тѣломъ бо умрѣли, Душами же цѣли,
За живота страту, Пріяша заплату.

Вірш 7, цілком відрізняючись від версиї Богогласника, пригадує віршу Вертепа (вид. Жигецького):

Изъ убиваемыхъ къ жизни непремѣнной, ко смерти нетлѣнной. Вірші 9—16 мають відповідні вірші (виключаючи 10) в псальмі Вертепа:

Перестань рыдати, печальная мати
. . . .
Иродъ не ситий велитъ убити,
А воинъ терзаетъ и убиваетъ.
Маленькіе чада вси пребудутъ рады;
Тѣмъ бо съ неба платятъ, что животъ свой тратятъ
За Христа и Бога; то и мзда премнога
Малимъ отрочатамъ, заклапнимъ овчатамъ.

В діяльоґу Богогласника вірші 11—12 мають подібні (в відповіді Рахили):

Моя же дѣти Ищетъ губити,
Мечъ обнажаетъ, И убиваетъ (в. 27—8).

а 13—16 відповідають словам „півця“ (в. 29—32):

Оубо твоя чада Пребудуть внутрь града,
Тѣмъ бо въ н(е)бѣ платятъ, иже живот тратят

За Хр(ис)та и Б(о)га; Заплата премнога
Малымъ отрочатамъ Закланым овчатам.

Вірші 17—8 відповідають 9—10 Богогласника:

По что горлице, Слезами лице
Все обливаешъ, Тяжко вздыхаешъ?

По чім там наступають:

Ловецъ несытій, Распростре сѣти,
Въ руцѣ не прія Птенцы юнія;

Знов вірші 21—4 мають відповіді:

Твоя бо пернати, Суть до Неба взяти,
Путь прошедше тѣсный, Побѣднія пѣсни
Поютъ Царю славы, Иже ихъ избави,
От сѣтей ловящихъ, Прелестей губящихъ.

Сими ж віршами закінчуєть вірша вертепна.

І в Богогласнику, і в Вертепі псальма ся має рефрен; слід його зістав ся і тут в в. 20.

XXV.

Тройце святая, Боже ласкавий!...

Ся псальма увійшла до старого Богогласника, але в значно зміненій формі (вид. 1791 р. N 29, вид. 1886 N 37), навожу варианти з вид. 1791 р.:

2 Просвѣти,
потім в Богогл. є: Даждь несумнѣнно в тя вѣровати,
Серцемъ и усты исповѣдати

3 Ты в тріех лицах, 4 В естествѣ едном всегда славимый 6 С(вя)тъ еси, Сыне... 7 С(вя)тъ еси... міръ просвѣтивый. 8 Благодатію тварь утѣшивый. Далї текст Богогласника цїлком иньший:

О(т)че, егоже родишъ пред вѣки
С(ы)на, являешъ пред человѣки
С(ы)не рожденнїй з О(т)ца едина,
Днесь от Матере вѣми тя С(и)на.
Душе от Началъ двохъ исходиши,
Между обѣма нынѣ ся зриши.
Отецъ превѣчный С(ы)на глашаетъ
О(т)чую к нему любовъ являетъ

С(ы)нъ о(тъ) Маріи в мірѣ рожденный
Званъ бысть О т)цемъ днесь соестественный.
Духъ о(тъ) Рождшаго к С(ы)ну паряше,
О(т)цу и С(ы)ну сославимъ бяше.

Дальше знов маємо очевидну перерібку давнійшого тексту (пор. з Сьпіванником):

Пѣніе поклонъ Тройцы воздаймо
Тройцу с(вя)тую присно благаймо:
Оутверди Б(о)же Церковь с(вя)тую
Во вѣки вѣковъ недвижимую.
Родъ хрістіанскій сподоби в вѣрѣ
Тебѣ служити в глубокомъ мирѣ
Отврати враговъ движущихъ браны
На славящыя тя хрістіани.
Да обратятся къ тебѣ языцы
Да исправлятся вси еретіцы
Да постыдятся крестніи врази
Да державствують вѣрніи князи,
Присиѣй Воинству въ крѣпкой помощи
Да тя прославлять во дни и в нощи.
Благопоспѣши Царю на тронѣ
Поблагослови Полской Коронѣ
О семъ тя выну Тройце благаемъ
Поклоненіе, честь возсылаемъ.

Що вірша ся походить з Гетьманщини, з часів її належности до зверхности московської, вказав я в передмові (с. 8).

XXXII.

Ой хто хто Николая любить.

Ся дуже популярна вірша не увійшла в старі виданя Богогласника; я маю її лише в нових виданях його на Україні росийській (Холмське вид. з р. 1894, N 24 с. 87), де вона друкуєть ся в версиї, близшій до сьпіванника, нїж, цїлком природно, як в верзиях, записаних з уст народа (збірник Вересая в Записках Юго-зап. отд. Геогр. общ. I, N 8). Відкидаючи дрібні відміни і поправки редакциї, навожу головні ріжниці текста Богогласника;

1—8 однакові, 9 уйде 11 побѣждай тезоименито 12 Побѣждай 13 Сохраняй. Вірші 18—19 заступлені віршами 23—4, вони натомісь прихо-

дять в закінченню з такими відмінами: 18 выхваляти, 19 величати, 22 варварскаго, 23 разорити, 24 Зволь нхъ уста... Окрім того верзия Богогласника має одну строфу (після 1—5 і перед 6—10 Сьпіванника):

О кто кто живе въ его дворѣ,
Помощникъ на землѣ и морѣ,
Изметъ его отъ напасти,
Не дастъ ему въ грѣхи впасти,

і закінчення (перед 19—20): Николае, моли ся за нами,
Просим тя всѣ тутъ со слезами.

Верзия Вересая окрім дрібних відмін і покручень дуже близька до верзиї Богогласника, лише має відмінне закінчення, за те не має 5—10 в. Сьпіванника.

XXXVI.

Помисли, человѣче, презгоркій час смерти...

Ся псальма увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 251, вид. 1886 N 223), навожу варияити з вид. 1791 р.

1 прегоркій 3 всегда изливаймо

4 З висока вирока Бога ожидаймо.

5 Когда же пріити имать 6 в той час помощи 7 свободити 8 поможеть 9 Не сребром, ниже... дары 10 можемся.. не пойти на мари 11 всѣх (зам. нас) 12 якъ блато отъ насъ отвергаетъ 13 Не прощаетъ и.

16 пріемлетъ, поемлетъ и з стратою неба.

Тут в Богогласнику наступаютъ 4 вірші, в Сьпіваннику їх нема:

Осужденіе на смерть всякъ в себѣ носиши:
Земля еси, и въ землю отидешъ, слышиши;
Словеса в ушеса нам сія впадаютъ
Но лести отвести к себѣ понуждаютъ!

Сї вірші представляють собою безпотрібну вставку в дияльоґ Сьпіванника. Дальші вірші

17 Утратилемъ азъ небо чрез грѣховны 18 Но стой... души
19—20: Каюся, пріиму ся стези покутныя,
Бо згину немину, муки пекелнія

21 Пресладкій Іисусе, молимъ, призри на ны
22 Не будемъ 23 вся люди 24 да взійдемъ и пріидемъ,

XXXVII.

Гори сладость искапайте.

Перший вірш сієї псальми пригадує початок пісні Івану Хрестителю в Богогласнику: Искапайте горы днес сладость
И холмы взыграйте в общую радость
Се ластовица, красна горлица і т. д. (вид. 1791 р. N 198, вид. 1886 N 201).

XLII.

Источниче благодати

Ся псальма увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 202, вид. 1886 N 205), наводимо варияпти з вид. 1791 р.:

1 Исполненій благодати 3 Чрезъ Агг(е)льскія пернати, 4 О Иліе славнѣй (двічи), велій Пророче, Предъ пришествіемъ вторымъ Предтече, Иліе славный. 5 В земных бывый 6 Земную плоть воскриливый.

Дві дальші строфи в Богогласнику переставлені, при тім значно змінені:

В силѣ дивной ти десницы
Воскресивъ сына вдовицы,
Отверзъ къ животу зѣницы
Ты пророку Елисею
Подалъ рукою своею
Милоть и всю силу с нею

17—19: Днесь предъ Богомъ предстоиши,
Вышняя благая зриши,
О вѣрныхъ его молиши

24 в Богогл. нема.

XLIII.

Богомъ избранная мати дѣво отроковице!

Псальма ся, з значними скороченнями, увійшла в Богогласник (вид. 1791 р. N 141, вид. 1886 р. N 149), наводимо варияпты з вид. 1791 р.:

1 Дѣво нема, 2 Дѣвству, 3 юпостном... сваволю 4 Сею впадохся в лютую грѣховъ неволю.

6 Ты... в тебѣ надежду имѣю

7—8 в Богогл. нема.

9 не имам до Судіи 10 Мати 11 И разпростри... яже 12 Окажи... яже его воскормили.

13—14 в Богогл. нема.

15 Тебе ради... Творецъ знеслъ з сего 16 Благословиж... Дѣво... многая.

17—18 в Богогл. нема. Кінець инакше:

Покрывай насъ твоимъ всечестнымъ омофоромъ
Предъ супротивныхъ супостатовъ нашихъ взоромъ.
Будь милостивою до вѣка намъ Маткою,
Да сподобимся Сына зрѣти из Тобою.

XLIX

Иордань рѣко, уготови ся...

Псальма ся увійшла, з деякими відмінами, в Богогласник (вид. 1791 р. N 28, вид. 1886 р. N 35), навожу варияити з вид. 1791 р.:

3 твоя 5.. изволь крестити 6 Тако бо сему достоитъ быти

7—8 в Богогласнику стоять по 9—10 (в Сьпіваннику хибно поставлено напередъ).

8... того отцу... 9 Трепеща (зам.: Іоан) 10 глашаетъ 11... возмущашеся 12... видя, воспящашеся. 13 Что вспять о струе возвращаешся? 14... оустрашаешся.

15—16 однак. 17... вѣрныхъ роди вси ликовствуютъ 18... купно соторжествуютъ. 19 Мы Іоанну уподобимся 20... скоро потщимся 21... Тройцу славити 22 Даже достигнемъ в Небеси пѣти:

Слава ти Б(о)же предъ человѣки,
И предъ Аггли буди на вѣки.

LV.

Царю Христе, Пане милій

Ся псальма, з значними відмінами, увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 39, вид. 1886 N 47 — тут вона дуже „исправлена“); навожу варияити з вид. 1791 р.

1 Незлобивий 2 Агнче долготерпеливый! 3 Совѣту жидовску... 4 И часу Пасхи приспѣвшу 6 Тебе (зам. Христа) 7 Закон (мовлят) уставляетъ 8 називаетъ 9 не знаеми.

10 римскаго 11 Но (зам.: а) 12 сице (зам.: до них) 13 Что вы мнѣ дасте за Него, 14 Азъ бо есмь.

15—24 заступлені в Богогл. иньшими:

Азъ убо вамъ его в руки
Предамъ на смертныя муки

Они ся с нимъ совѣщаша,
Тридцять сребрнихъ обѣщаша:
За сребрники продалъ Хр(ис)та
Учителя Бога иста.
Отшедъ отъ нихъ, тамъ идѣже,
Вечерникъ готовъ, побѣже:
Неситія души бяше,
Сребренники той ношаше.

25 Хлѣб преломи Хр(ис)тосъ 26 однаковий, потім Богогл. має вставку:

Не отверже-ни-Іуду,
Аще вся вѣдяше всюду.
Сій имъ глаголъ смутній бяше
Единъ отъ нихъ имѣяше,
Иже сѣде свечеряти
На смерть Г(оспо)да предати.

26—30 знову значно змінені:

Предреклъ Хр(ис)тосъ Ученику,
Іоанну Наперснику:
Хлѣбъ в соль вмочивый, мя предастъ,
Вмоченній хлѣбъ Іудѣ дасть.

По тім вставка:

Се терпѣлесь прежде страсти
Хр(ис)те, хотяй грѣшнихъ спасти;
Егдажесь имѣлъ страдати,
Началъ к другомъ глаголати:

31—2 не мають собі відповідних в Богогл.; 33 однаковий, 34 Належитъ бо мнѣ..., 35 одн., 36 Останѣте
В Богогл. потім закінченнє:

Отшедъ зачатся молити,
На страсть себе готовити;
И мы Хр(ис)ту помолимся,
Страстемъ его поклонимся.

LVI.

О девице пречистая.

Ся вірша, з незначними досить відмінами, увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 102, вид. 1886 N 116), навожу вариянти з вид. 1791 р.:

1 всечестная 5 ты в Рождествѣ Сп(а)са... 6 Воплощенна 7 Обрѣлася 11 сплованнного 13 преложися 14 претворися 15 Ґди Б(о)гъ на 16 вопіяла 17 ...и рыдала 18 ...гласъ испускала.

19—21 і 25—28 в Богогл. переставлено.

19—21 однакові. 22 Толь прославився чудеси, 23 Почтожъ... 25 свѣте 26 Очемъ моимъ велми 27 Чесожъ сталесся ужасный? 30 не увѣренна. 32 Да услышу 33 Поне еще 35 ...мя в опѣку 36 Доколь 37 ...мя велми бѣдную 38 ...печалную 39 Паче всѣхъ оставленную 40 Гдежъ... свою? 41 З ким утѣшу 42 поймешъ с 44 рече 47 благодарю 48 Неба и земли Владарю! 50 Восхотѣлъ еси всѣхъ спасти 51 Хранижъ вражія напасти 52 Даждь 53 Егда маешъ з 54 Во всемъ мірѣ царствовати.

LVII.

Юже декрет подписует.

Вірша ся, значно змінена, увійшла в Богогласник (вид. 1791 р. N 41, вид. 1886 N 49, тут вона значно підправлена), наводимо варіянти з вид. 1791 р.:

1 Уже 2 ...судія всказуетъ 3 ...Агнца неповинна 4 ...Творца непремѣнна. 5 Орудіе 7 вкладают 8 .. катом в руцѣ 10 Жидове

11—12 заступлені відмінними віршами:

Бѣжатъ кончину видѣти,
Кричатъ бы скоро убити.

13—16 в Богогл. стоять по 17—20.

13 ...тое узрѣла 15 жалостно 16 ...слезами скропляетъ

17—20 в Богогл. стоять по 21—24, при тім змінені:

Паде крестомъ натисненный,
Всѣмъ на помсту виставленный,
Млѣетъ з болю и фрасунку,
Жаденъ не даетъ ратунку.

21 Вся болѣзни, 22—4 знову змінені:

Ґдисъ вси надъ нимъ знучали:
Сіи горко укаряху,
Тіи нещадно біяху.

25—32 не мають відповідних в Богогл., лише 25 змінений заступив там 33 Сьпіванника.

33 Возшедъ на Голгоѳу, 34 Царь, 35—8 змінені:

Б(о)гу О(т)цу жертва быти,
Всѣхъ насъ ему примирити,
Там з одежди совлеченный,
И ко древу пригвожденный,

39 ...встид за насъ 40—44 відмінні:

О(т)ца за убійцевъ проситъ
Жажду ґди хтѣлъ утолити
Хр(ис)тосъ ко-кресту прибитый,
Оцетъ со желчію даша,
Иже манну восприяша.

Дальше закінчення цілком иньше в Богогласнику.

LXI.

Небо и земля...

Ся загально популярна тепер в Галичині вірша увійшла в Богогласник з деякими відмінами (вид. 1791 р. N 5, вид. 1886 р. N 6), наводимо варіянти з вид. 1791 р.:

1 торжествуютъ 2 Аггели людем... спразднуютъ 6 Царіе 7 отдаютъ, почім наступає:

Пастыріе граютъ, Чудо, чудо повѣдаютъ.

9 весела 10 ...Дѣва породила...

12—13, 18—19 в Богогл. нема.

15—16 одн. 21 своему королю 22 И во... творят 24 ...Царіе... пріидоша 27 Царю и Б(о)гу...

Закінчення відмінне:

Пастыріе всѣмъ людемъ вещь сказуютъ
И мы Рожденну Б(о)гу поклонъ даймо,
Слава во вышнихъ ему заспѣваймо.

LXII.

Непостижімій человеческим умомъ

Сю віршу, не заведену до Богогласника, подибав я (під N 4) в рукописнім сьпіваннику з Яворова (див. Записки XIV, miscellanea); навожу з нього в цілости ту псальму:

Непостижимый чловеческимъ оумомъ
И непонятся агг(ел)скимъ разумомъ
Такъ бардзо той свѣтъ оулюбивъ мѣзерный
Б(о)гъ милосерный,

Же намъ своего коханого сина
Послалъ родитися з Оудова колѣна,
О которомъ здавна Пророцы писали
Бо духомъ знали.

Ото Мессіа прішолъ пожаданный,
Ото навидѣлъ людъ свой оукоханый,
Ото безлѣтенъ Б(о)гъ и творецъ вѣковъ
Сталъ ся человѣкомъ.

Радуютъ ся днесь агг[ел]стій лицы
И веселят ся духомъ человѣцы
Же Б(о)гъ на земли во плоти явися
Зъ Дѣви народилъ ся.

Презъ то и мы днесь вси ся веселѣмо,
Р(о)ж(дест)ву Х(ристо)ву вси ся поклонѣмо,
Аби насъ рачилъ животомъ даровати,
В ласцѣ своей заховати.

LXIV.

Аггелъ пастирем мовил.

Вірша ся стоїть в звязку з польського віршою, друкованою в старих виданнях Богогласника: Anioł trzody pasącym (Богогласник вид. 1791 р. N 18, вид. 1850 р. N 20), що знов представляє з себе переклад латинської Angelus pastoribus dixit vigilantibus; в першім виданню Богогласника означено, що видрукована там польська вірша stosownie do łacinskiego textu nowo poprawiona. Псальма Сьпіванника стоїть в звязку, очевидно, не з сією, а з иньшою, „непоправленою“ верзиєю польською, досї дуже популярною. В яворівськім сьпіваннику музея Просьвіти є під N 13 переписана руськими буквами польська верзия, дуже близька; з порівнання видно, що перекладчик не пильнував риму, а дбав про можливе зрущеннє мови. Иньшу руську верзию знаходимо в новім виданню Богогласника (1886 N 26), але се є вже переробка, значно відмінна, з римом і мельодиєю. Навожу текст з згаданого Сьпіванника Просьвіти:

Аніолъ пастиржомъ мувѣлъ:
Христусъ сіе намъ народзѣлъ
В Бетльеем ніе бардзо подлим міесціе
Народзѣлъ сіе въ обустві́е
Панъ створженя свеґо.

Хцонцъ сіен теґо довіедзѣць
Посельства весолеґо
Біежелѣ до Бетльеемъ шенслѣвіе,
Зналезлѣ дзѣціе в жлобіе
Марія зъ Юзефемъ.

Якѣ Панъ хвалы віелкіей
Оунѣжилъ сіенъ висоце —
Палацу коштовнеґо жаднеґо
Нѣ малъ зъґотованеґо,
Панъ свеґо створженя.

О дзѣвне народзеніе
Нѣґды ніе выславіоне:
Почела Панна сина въ чистосцѣ,
Породзѣла въ радосцѣ
Паніеньства своеґо.

Южъ сіе ово спелнѣло
Цо подъ фѣґуровъ било:
Ааронова ружчка зіельона
Стала сіен намъ квѣтнонца
И овоцъ родзонца.

Слухайціежъ Боґа Ойца,
Яко намъ ґо залѣца:
Тенъ естъ синъ муй наймѣльшый единый,
Вам в раю пшиобіецаный,
Теґо ви слухайціе.

LXVI.

Радуйтеся, вси людіе.

Ся псальма є лише в нових виданнях Богогласника (анї в вид. 1791 р., анї 1850 р. її нема) — вид. 1886 N 30, холмське виданнє р. 1894 N 8, тут вона одначе має иньше закінченнє і рефрен: „веселая нам новина породила Дѣва Сына, Марія, Марія, Марія“, — псальма наша

його не має. Навожу варияити з тексту холмського видания, меньш „поправленного“:

2 спадае 3 Зступил 4 Щобъ могъ насъ всѣхъ тутъ 7 також 8 Съ... принято 10 Прійми.

11—12 Ему мы даймо покаяніе, Дастъ намъ грѣховъ отпущенье.

Далї инакше.

В старім Богогласнику натомісь маємо польську псальму: Radość wielka nam nastała, що має деякі місця анальоґічні:

Wschodni królowie przybyli, Troiste dary złożyli:
Mirre, Kadzidło, i Złoto, Przyimi Boze te z ochotą
My zaś Go iak uwielbemy? Jakie dary przyniesiemy?
Milosć, nadzieię, i wiarę, Tę ma naymilszą Ofiarę.

Цїкаво, що про сю польську коляду тут зазначено: Nowotna, тим часом як ми маємо руську анальоґічну о сто лїт старшу.

LXX.

Предвѣчній родился под лѣти.

Ся псальма, дуже популярна тепер, увійшла і в Богогласник, де її заведено під катеґорию „иныя пѣсни вмѣсто небогоугодныхъ обычныхъ колядъ простшимъ пѣвцемъ служащыя“ (вид. 1791 р. N 17, вид. 1886 р. N 7), навожу варияити з вид. 1791 р.:

1 Превѣчный 3 возведетъ 4 приведетъ 5 заблудшихъ 6 зачинаетъ 7 низглаголаетъ 9 богатаго 10 Ирода 12 в Ефессѣ 13 Познай Б(о)га Храмино 14 дружино 17 престань 21 Полнота 23 ночъ 24 полнити 27 Спѣшити.

28—30 змінено:

Витали Пастыріе, По семъ знайшли Царіе Царя всѣхъ.

31—35 в Богогл. стоять по 36—40.

31 с того 32 Г(оспо)дь (зам. с Панни) 33 шукати 34 питати 35 здрады. 36 оставили 37 возвратили 41 Смутятся вси 42 В Египтѣ балваны... 46 Пойми 47 В Египетъ твори стезю странну 48 Даже 50 Буди.

51—5 в Богогл. нема, та і в текстї Сьпіванника вони представляють безпотрібну вставку (повторення в. 26—30) і зайшли сюди, мабуть, з иньшої коляди.

56—60 в Богогл відмінно: Ироду не уподобимся
Вѣрніи, Христу поклонимся:
Бы насъ грѣховъ заховалъ,
Свое царство даровалъ
На вѣки.

Подаю заразом варіянт, записаний для мене на українськім Полїсю (коло Іскорости) д. П. Голотою:

Новиї лїта начинали,
Богатого царем називали,
А вбогий цар народивсь,
Богатого засмутив
Ірода.

Привічний на сьвіт народив ся,
Сходящий з неба воплотив ся.
Зьвізда всю ніч сьвітила,
Єго волю чинила,
Мусїла.

В Ірода місячна обіда;
Вже Дїва Сина породила.
Казав Єго шукати,
По всїм сьвіту питати,
Убити.

Радуйте ся да всї бурлаки,
Хрестите ся да всії людяки.
А хрестяне не того[1]),
Чого Ірод лютує —
Для Христа.

Привикай Бога сподївати,
Не переставай старцїв пильнувати —
Родителя своєго,
Знаємъ Бога нашего
Із роду.

Де-які колядники починають сю колядку такими словами:

А в печі пироги сидїли,
Вони собі горя притерпіли.
Я до печи приступав,
По одному витягав,
Поки були.

[1]) Себ то: а хрестяне і не догадують ся (примітка записувача).

У печи пирогів не стало.
Я поліз на гору по сало
І там сала не дістав,
З драбиною з гори впав
Забив ся.

LXXIII.

Ликуйте днесь, Сионе...

Ся псальма увійшла в Богогласник в цілости, хоч з деякими відмінами (в вид. 1791 р. N 100, вид. 1886 N 113); наводимо з вид. 1791 р. варіанти:

1 Ликуй днесь 2 Возгласите в трубы Аггелстіи хори 4 Міръ благоухайте 5 ліванстіи.

7 богати 9 цвѣтами.

11 і 12 переставлені один на місце другого; замісь: скоти, гади — рыбы морски 15 Вѣсть міру гласити

16 сурени... отмѣните.

17 Сладостными трены землю неполните;

18—9 новинах і годинах переставлено.

20 днесь да. 21 вѣщаетъ... намъ тую 23 Ты 25 породишъ 28 Яда 31 чрезъ 32 Чрезъ 33 краю 34 раю 35 Пріиде.

36 слезми 37 Христосъ же кровъ свою за нас изливаетъ, 38 Крестъ древяный 39 А нас 40 Отъ земли до Небесъ.

41 дань 42 Воздами в радости 43 должни 44 пріяти 45 Любезно изволитъ.

46 нашя восклицаймо 50 Сладкому.

51 буди во вся 52 Да возгласитъ всяка тварь со человѣки, 55 Безмужная Мати.

Як бачимо, поправки здебільшого стилїстичні; що до гадки поправлено лише останній вірш, і то досить многозначно.

LXXV.

Патриарси, торжествуйте...

Псальма ся увійшла в Богогласник (вид. 1791 р. N 93, вид. 1886 N 106); навожу вариянти з вид. 1791 р.

1 торжествуйте 2 і 3 переставлені; 3 Отроковицы бодрствуйте 6 Непорочна дщерь 8 возложися 9 Та... воведеся 11 Егоже міръ весь

13—16 в Богогл. нема.

18 зам. Дѣву — ю 19 Возвѣщають вси устнами: 21 торжествують 22 Богоматерь привѣтствують 23 именують.

25—28 в Богогл. нема.

29 Всяже силы небесныя 30 прекрасныя.

33—5 Соломоне премудрѣйшій
День си есть пресвѣтлѣйшій,
Вонʼже праздникъ всечестнѣйшій.

37 совершена 38 чистымъ... украшена 39 Ликовствуетъ просвѣщена:

41 К ней... Дѣвица 42 Трилѣтствующа 43 Небесная Владычица: 45 ...Ю привитаймо 46—7 Непрестанно восхваляймо: Со пророкомъ восклицаймо:

LXXVII.

Інсусе мой пренайсладшій.

Псальма ся, але в значно відмінній формі, увійшла до Богогласника (вид. 1791 р. N 243, вид. 1886 N 235), навожу вариянти по вид. 1791 р.:

1 пресладкій 2 хоч ...моего пожди обѣта:

3—4 инакші: Тмами ти покаянія обѣщахъ плоды,
Но дотоль есмь неплодное древо, Господи;

5 живущи 6 И крещенія одежду скалях...

7—8 в Богогл. нема.

12 Единъ (зам. Токмо)... жалосній 13 купно и душу 14 Предъ тобою каменную утробу крушу 15 мя правый 16 В беспутіи золъ блудяща к тебѣ настави 17 согрѣшеній преглубокое 18 Волнами всегда смущаетъ житіе мое.

19 Чтомъ согрѣшилъ, отъ младенства чрезъ юностній вѣкъ 20 Паче скота то содѣлахъ, не...

21—6 не мають собі відповідних, натомісь в Богогл.:

Лѣта плинутъ, грѣховъ тяжкихъ болшъ прилагаю:
Спаси мя Г(оспо)ди, спаси, бо погибаю.
Уже при корени сѣкира смерти
Лежитъ, убо нечаянно мушу умерти.
Древо безъ плода (реклъ еси) посѣкается,
И на сожженіе в вѣчный огнь вметается.
Но ахъ! еще не вели мнѣ отсюду ити!
Еда могу в сіе лѣто плодъ сотворити.

Души носящей печати твоего дара
Непредаждь пожертой быти отъ Веліара[1]),

27 Да тя славлю со Агг(е)лы и... 28 Б(о)же (зам.: буди).

LXXXI.

Сї вірші представляють уривок з т. зв. „Пісні битиия", що переховала ся досї в Гаалиичинї; вариянт яворівський (див. Записки XIV miscell. с. 2) кінчить ся потопом, ще довший вариянт, надрукований дром Франком в Житю й Слові (1894 т. II. с. 216), кінчить ся розселеннєм народів.

[1]) Пор. „Веліорыба" Сьпіванника.

Поправка: на с. 8 рядок 9 зв. надруковано: N 21 — треба: N 51; с 42 р. 18: благодаты треба: благодати; с. 48 на марґінезї: 68 v. — треба: 60 v.

ПРОБА
улаштовання хронольоґії до творів Тараса Шевченка.

ЧАСТИНА ДРУГА[1]).

НАПИСАВ **О. КОНИСЬКИЙ.**

I.

Улаштовуючи хронольоґію до творів, написаних Шевченком за другу половину короткого віку свого, себ то за час від заслання (31 мая р. 1847) до смерти, перш за все треба повикидати те, що вийшло не з під Шевченкового пера творчого, не стоїть в гармонії з високохудожницькою виразно індивідуальною Музою його, а навпаки здаєть ся мині різким диссонансом в загально чистих, ніжних, мягких та гучних аккордах пісень її.

Друкованнє псевдо-Шевченкових творів почало ся небавом по смерти нашого Кобзаря: сю помилку вперше зробила „Основа“, надрукувавши кілька віршів Невідомого, присланих в редакцию, яко Шевченкові. Друкуючи ті вірші „Основа“, з разу-ж подала своє слово, що вона непевна в тому, що вірші Невідомого вийшли з під Шевченкового пера. „Не та хода була в Тараса“, додала редакция. І дійсне небавом Микола Захаров довів, що то вірші не Шевченкові, а Афанасєва-Чужбинського і були вже надруковані в книжечці „Що було на серці“[2]).

Другим разом, скільки я вістен, псевдо-Шевченкові твори були прислані в редакцию „Мети“ і тут[3]) між творів дійсно Шевченко-

[1]) Дивись, том VIII Записок Н. Т—ва ім. Шевченка.
[2]) Основа 1862 кн. X стор. 91.
[3]) Мета 1863 ч. 4, стор. 271—274.

вих („Мині однаково“, „До Костомарова: „Весїнне сонечко ховалось“ і „Як умру, то поховайте“) уміщено, яко Шевченкові, добре всїм відомі вірші: „Ще не вмерла Україна“.

Жерело, з якого редакция „Мети“ добула ті Шевченкові і не Шевченкові твори лишило ся невідомим.

Перегодом львівська „Правда“[1]) поруч з Шевченковими віршами „Як би ви знали паничі“ надрукувала, яко Шевченкові „ще недруковані поезиї“: „Гарно твоя кобза грає“ та „Дивлю ся на небо“.

Нарештї і „Кіевская Старина“ подала кілька віршів, яко Шевченкові: „До сестри“[2]), „Ой у саду, у саду“[3]) і „драгуни і піхота“[4]).

Що до „Кобзарів“, так, почавши з видання р. 1876 (в Празї), я не відаю нї одного, щоб не було в йому надруковано не Шевченкових яко Шевченкові твори. До „Кобзаря“ 1876 заведено в рубрику „до 1847 року“: „Гарно твоя кобза грає“, „В альбом: Ти якось так собі“ і „Полуботко“. Редакция „Кобзаря“ р. 1883 (в Петербурзї) не взяла тих віршів, але-ж завела на стор. 484 не Шевченкові вірші „Не журю ся я“, реґіструючи їх до творів Шевченкових р. 1860. До київських „Кобзарів“, опріч „Не журю ся я“, додано ще „До сестри“[6]).

На сам кінець в „Кобзарі“ львівському, виданому під доглядом професора Омел. Огоновського, бачимо на превиво заведеними трохи що не всї псевдо-Шевченкові вірші, та ще инде і з примітою, що вони Тарасові. До 1 т. сего „Кобзаря“ заведено: „До сестри“ стор. 191, „В альбом“ 192 і „Полуботко“ 248 і зареґістровані вони до творів, писаних до заслання; до II т. пішли „Ой у саду, у саду“ стор. 57, „Не журю ся“ стор. 229 і нарештї (здаєть ся вперше в „Кобзарі“) „Мій Боже милий, знову лихо“ стор. 223.

Дїло зайве доводити, що вірші „Ще не вмерла Україна“, „Гарно твоя кобза грає“, „Дивлю ся на небо“ і „І драгуни і піхота“ написані не Шевченком. Перші, давно винято з „Кобзаря“ яко не Шевченкові, другі і третї ще за житя Шевченка надру-

[1]) Правда 1876 стор. 125—127.
[2]) 1885 кн. III стор. 522.
[3]) 1888 кн. X ст. проф. Стороженка.
[4]) 1889 кн. IV стор. 242.
[5]) т. 2 стор. 73—77.
[6]) 1889 стор 511 і 553; 1894 (дешеве видання) стор. 256 і 558.

ковані з підписом авторів їх — Чужбинського і Петренка[1]), а про останнє я вже говорив[2]).

Перш ніж доводити, що і всї иньші з наведених в горі віршів не Шевченкові твори, погляньмо — хто і звідкіль їх подав до друку. Вірші: „Не журю ся я“ взято з „Воспоминаній о Шевченкѣ Афанасьева-Чужбинського; вірші: „Ой у саду, у саду“ проф. Стороженко взяв з записної книжки Лазаревського Федора, де вони написані власною рукою Шевченка[3]). „До сестри“ Ф. Каминський взяв з записної книжки Дейкуна[4]), де вони записані рукою останнього. Не Шевченкові вірші в „Правдї і в „Кобзарі“ 1876 показано взятими „з рукопису 1848 р.“[5]), а звідкіль взято „Мій Боже милий“, я не вістен.

На скільки певні оті рукописні жерела? Звістно, річ іде не про певність істнования рукописів, а про те лишень: яку вагу треба давати їм в справі признання Шевченковими творами тих віршів, що записані в них яко Шевченкові?

Що до записних книжок Лазаревського і Дейкуна, то на їх, а найпаче на останню, треба дивити ся взагалї так, як і на силу силенну тих альбомів, що були на Україні майже у кожній хоч трохи осьвіченій родинї лїт 40—30 назад, коли вельми трудно було добути книжку. Молодїж, найпаче жіноча, кохала ся в таких альбомах, заводячи туди вірші і з книжок, і з рукописів, і з переказів устних. Через те в альбомних віршах не тільчо було богацько помилок, але і ймення авторів часто-густо було не відповідне. Передо мною і тепер лежить дві таких книжочки, писаних одна р. 1854 панночкою інституткою, друга р. 1850 студентом харківського унїверситету. І там і там бачу я кілька разів підписи: „Тарас Шевченко“ під творами написаними иньшими письменниками, напр. під відомими віршами Йосипа Бодянського: „Кирилови Розуму“[6]), під віршами Чужбинського „Ой у полї на роздолї“[7]), під віршами Петренка: „Думи мої, думи мої“[8]) і під Гребінчиними російськими „Признаніе“ і т. и. Коли в „Основі“ надруковано було вірші Афанасєва

[1]) Молодик 1843 стор. 102 і Южно-русскій сборникъ 1848 стор. 32—33.
[2]) Дивись: Записки т. XI, Шевченко на першому засланню стор. 45.
[3]) Кіев. Стар. 1888 кн. X.
[4]) Кіев. Стар. 1885 кн. 3 стор 522.
[5]) Кобзар 1876 т. 2 стор. 44 і 49.
[6]) Молодик 1843 стор. 128.
[7]) ibidem.
[8]) Юж. рус. збірн. стор 31.

нїби то Шевченкові, так небіщик Захаров, пишучи спростованнє, показував минї теж записну книжочку одного свого приятеля, де під піснями „Ой колись була роскіш воля, а тепер неволенька“ і „Віють вітри, віють буйні“ автором був підписаний Шевченко.

Мабуть до таких книжочок-рукописів треба зачислити і Дейкунову. Каминський тому тільки і взяв „До сестри“ за Шевченків твір, що в Дейкуновому зшитку „стоїть воно рядомъ съ „Хустиною“ Шевченка“, а Дейкун переписав собі ті вірші „з рукопису В. В. Т—скаго“ (мабуть Тарновського?), де ті вірші були вкупі з иньшими творами „приписываемыми Шевченку“[1]). Се такий довід, що проти його не варто й змагати ся; иньші розглянемо трохи згодом, а тепер тільки спитаємо: а хто-ж переписував ті вірші в зшиток д. Т—ського? звідкіль переписував? і які доводи на те, що в зшитку Т—ського не зроблено помилок?

Записна книжка Лазаревського має трошки більшу вагу тому, що вірші: „Ой у саду у саду гуляли кокошки“ записані Шевченком, але Шевченкове власноруче, як зараз бачити мемо, не завждї можна брати за певний доказ того, що записані їм вірші, навіть у власному його зшитку, його і твір. Вірші „Ой у саду“ від першого і до останнього слова такі нікчемні і по формі і по змісту, що аж чудно якось гадати, щоб можна було брати їх за Шевченкові!... Що поет записав їх Лазаревському, так нема нїчого дивного, коли до їх жартовливо-вульгарного тону пригадаємо слова Лазаревського, що Шевченко записав ті вірші, „находясь въ веселомъ расположеніи духа“[2]). Додам, що й редакция „Кіев. Стар. друкуючи отсї вірші вдруге[3]) в замітцї Даценка, додала: „майже запевне можна сказати, що се не Шевченкові вірші, про що ми скажемо потім“. (На превеликий жаль йде з того часу 5-й рік, а те „потім“ і досї не прийшло!).

Що до власноручних Шевченкових манускриптів, так се питаннє вельми великої ваги, та шкода, що воно і досї не з'ясоване майже нї трохи критично. Які після Шевченка лишили ся манускрипти його руки? скільки їх? якого вони змісту? якої вони ваги? у кого вони? Отсї питання майже зовсїм не зачеплені, не вистежені і ми майже зовсїм не маємо певної відповіди нї на одно з них. А тим часом доки рукописи не з'ясовані, не вистежені критично,

---

1) Кіев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 523.
2) Кіев. Ст. кн. X.
3) ibidem 1893 кн. 2 стор. 260.

доти річ неможлива улаштовати хронольоґію усїх творів його без помилки. Відома річ, що Шевченко, опинившись на засланню і зневолений царською забороною писати, силою свого поетичного натхнення не спроможен був корити ся заборонї:

„Хоч доведеть ся роспястись,
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи"[1]), писав він.

Але-ж „мережати" мусїв він, як і сам каже, „тихенько", нишком[2]), щоб нїхто не бачив і не довідав ся, що він пише, бо він тямив, що не мине його лихо, коли про його писання „отсї добродїї (начальство) дознають"[3]). А про те „нехай хоч розіпнуть, каже він,

А я без вірші не улежу,
Уже два годи промережав,
І третий в добрий час почну"[4]).

Щоб зручнїйш було ховати свої твори поет писав їх в маленькі книжечки і ховав останнї за холяву в чоботї. Одну з таких книжечок поет показував Турґеневу[5]). То був малесенький зшиточок („крошечная книжечка"), оправлений в просту дегтярну шкіру.

Скільки було таких книжечок, запевне невідомо. Уважаючи на зручність ховати їх за холявою, так щоб „добродїї" того не спостерегли, книжечки і повинні були бути дуже маленькими; з сего і з віршів Шевченка можна гадати без помилки, що тих книжечок було чотири. Скрізь в віршах поет каже: книжечки, а в одному вірші говорить: „і четверту починаю книжечку в неволї мережати"[6]).

Невідомо також — і в кого ті книжечки? Я не відаю досї, щоб де-будь було оголошено хоч про одну Шевченкову книжечку, щоб мала на собі усї такі ознаки, з яких було-б запевне знати, що вона „захалявна".

Д. Науменкови пощастило бачити дві Шевченкових рукописних книжечки, але-ж річ очевидна, що нї одна з них не була за халявою. Одна з них завбільшки в аркуш почтового паперу in 8⁰.

---

1) Кобзар 1876 т. II ст. 143.
2) ibidem стор. 113.
3) ibidem т. 1 стор. 247.
4) ibidem
5) ibidem, Споминки Турґенева V.
6) ibidem т. II стор. 143.

Такої величини книжку носити за халявою не можна і не зручно, і зараз би „добродії“ помітили її, до тогож вона зграбно переплетена і доволї чиста. Тут записано 126 віршів, між ними: „Княжна“, „Відьма“, „Лилея“, „Іржавець“, „Сон“, „Чернець“, „До Козачковського“, „Варнак“, „Сотник“, „Марина“, „Титарівна“, „Петрусь“ і иньш. Очевидно, що се не ті Тарасові твори, що він назвав „невольницькою поезиєю“ і лагодив їх, сидячи в Нижньому Новгороді. Се той зшиток, чи книжечка, що Шевченко спорудив і почав 21 лютого р. 1858 переписувати туди свою „невольницьку поезию“, перебуваючи в Нижнїм Новгороді по дорозї з свого заслання[1]).

Ознаки, які подав д. Науменко[2]) про другу, теж невистануть на те, аби впевнити, що то книжечка „захалявна“, хоча й можна де з чого гадати про її „захалявність“. Вельми жалкую, що д. Науменко, не вгадати — з якої причини, не відважив ся повідати у кого саме ті книжечки і навіть не подав повного змісту обох книжечок. Про другу (меньшу) книжечку він надто поскупив ся. Довідуємо ся тільки, що там 85 творів, що останнїй твір там записаний — „Заступила чорна хмара“ і що там нема нїчого за час після р. 1850 до р. 1857. Одначе і отсї невеличкі і занадто скупі ознаки задля нас дуже цїнні.

З них маємо новий довід, що на другому засланню Шевченко до мая р. 1857 нїчого по українськи не писав, бо й неможна було. Арештовано його в Оренбурзї в самому кінцї квітня р. 1850 і до 17 жовтня він перебував то в казематах, то в дорозї під вартою, а коли дістав ся в Новопетровський форт, так його взяли і тримали по приказу ґенерала Обручова під таким доглядом „дядьки“, ефрейтора і капітана Потапова, що йому й за холявою не можна було сховати свого писання. Перегодом хоча йому дозволено було писати, але тільки по российськи і під пильним доглядом офіцерів.

Не відаючи змісту отієї другої книжечки, не можна сказати чи всї оті 85 віршів, що в ту книжечку записані — то власні твори Шевченкові і чи нема між ними творів иньших авторів? Можна гадати, що мабуть є; ми відаємо, що Шевченко в свої книженьки записував чужі твори і народні пісьнї і гадаємо: чи ота меньша книжечка, яку бачив д. Науменко, не належить до тих Шевченкових рукописів, якими орудовали редактори „Кобзаря“ року 1876?

---

[1]) Кобзарь т. 3 стор. 174.

[2]) Кіев. Стар. 1892 кн. 2 стор. 317.

Редактори сего „Кобзаря“ не обговорили, як би годило ся, докладно з усіма подробицями усїх рукописів, якими вони орудовали; в передмові до „Кобзаря“ вони сказали тільки, що користовали ся „з різних засланих до них рукописів і між останніми найбільш давали віри або власним автоґрафам Шевченка, або таким спискам сторонних людей, які він де не де поправляв власною рукою“. Зараз побачимо, що і з Шевченкових автоґрафів не завждї і не все можна брати без критики і розважности. Але попереду доведемо до краю бесїду про Шевченкові рукописні вірші і розгляньмо, хоч гадаючи, які рукописи могли бути в руках редакторів „Кобзаря“ р. 1876?

Перш за все та „невольницька поезия“, себто вірші, писані р. 1847—1858, що він переписував і лагодив для друку в Н. Новгородї[1]), в Москві[2]) і в Петербурзї[3]) і яку, прибувши в Петербург, хотїв надрукувати під фірмою „Поезиї Т. Ш.“ Отсе на мою думку і є, як я і сказав вже в горі, та більша книжечка, що бачив Науменко. Другим Шевченковим автоґрафом віршів вважаю оту меньшу книжечку, а третим рукописом були усї Шевченкові вірші опріч „Еретика“ переписані Кулїшем[4]) (вірші написані до квітня р. 1858). Лаштовати „Кобзаря“ до цензури Шевченко упрохав Каменецького, і певна річ — доручив йому задля вибору усї свої твори. Коли Шевченко помер, так „усї папери його лежали на підлозї роскиданими“, і все, що лишило ся по смерти його, доручено було на схованку Михайлу Лазаревському[5]). Останнїй з початку р. 1866 заходив ся коло видання Шевченкових творів, за редакцию їх взяв ся М. Костомаров[6]). На веснї р. 1866 з самого початку березїля, вертаючись з-за кордону, я бачив ся в Петербурзї з Костомаровим, він в розмові хвалив ся, що усї українські твори Шевченка передано йому задля улаштовання нового видання „Кобзаря“, але роботу вибору кобзарських творів взяв на себе Вашкевич. Від останнього знаємо[7]), що спадщиною (лїтературною), яку лишив Шевченко, була „маленька книжечка“ та „переплетений в жовту папку

---

[1]) Кобзарь т. 3 стор. 174 і 179
[2]) ibidem 183.
[3]) ibidem 192.
[4]) ibidem 193.
[5]) ibidem 192
[6]) Кіев. Стар. 18 Спомники Недоборовського.
[7]) ibid. 1895 стор. 43 і далї.
[8]) ibidem.

зшиток з ріжнобарвного почтового паперу завбільшки в почтовий аркуш з написом „Поезиї Т. Шевченка“. В маленьку книжечку було переплетене все, написане поетом на засланню на аркушиках в $^1/_{16}$ звичайного великого аркушу почтового паперу. Се була книжечка з тих зшитків, каже Вашкевич, що поет носив в халяві. З сієї книжечки поет переписував в жовту книжечку вже полагоджені свої твори, а також і нові, написані їм після заслання. Значна частина тих творів була надрукована в „Основі“, але не меньш третини не було ще надруковано і гадали те надрукувати в „Кобзарі“ Кожанчикова. Тодї ото трапив ся замах Каракозова на царя (4 квітня р. 1866) і лютованнє Муравєва, так з обережности були спинені роботи по виданню „Кобзаря“, а манускрипти доручили зберегати Кожанчикову. Перегодом, вже р. 1867 той „Кобзарь“ з передмовою Костомарова вийшов таки. Здаєть ся, що книжки про які повідав д. Вашкевич, і є ті самі, про які говорив д. Науменко. Отсе і всї відомі доси рукописи поетичних творів Шевченка. Мабуть книжечки, про які повідали д. Вашкевич і д. Науменко і є ті самі Шевченкові автоґрафи, якими орудовали редактори „Кобзаря“ р. 1876.

До останньої гадки доводить мене д. Науменко рахунком усїх Шевченкових творів в книжечцї написаних їм за час 1857—1860 5 грудня (останний твір в тій книжечцї „Зійшлись, побрались“). Такуж саму лїчбу Шевченкових творів за той час маємо в „Кобзарі“ р. 1876: в першому томі (стор. 327 „Москалева Криниця“ до стор. 367 „Зійшлись, побрались, поєднались“) маємо 31 твір, та в другому 26—57. Звідсїль коли викинемо ті, що надруковано в обох томах: „Москалева Криниця“ і „Ликері“ та не певне зареєстровані „Думи мої, думи“ і „Відьму“, то й буде 53.

Але хоч би я й помилив ся в отсій своїй думцї, то певним лишить ся те, що редактори „Кобзаря“ 1876 не досить уважно розглядїли Шевченкові автоґрафи, чи, певнїйш сказати: його „рукопис 1848 р.“.

Коли-б і справдї той Шевченків рукопис, який редактори „Кобзаря“ р. 1876 назвали „рукописом 1848“ і з якого взяли вони „В Альбом“ і „Полуботка“ і ин. був дїйсно рукописом 1848, так чудно, що вірші з його зареґістровано в рубрику „До 1847 року!“ Воно правда, що і Шевченкові і не Шевченкові вірші з того рукопису, надруковані в 2 т. на стор. 73—75, написані до р. 1847; так же треба було розвязати те питаннє, що само собою виступає наперед: через що твори, писані до р. 1847, Шевченко попереписував в зшиток р. 1848?

Шукаючи відповіди на се питаннє і побачили-б, що рукопису „1848 р." Шевченкови не можна було написати р. 1848, а писав він його геть пізнійш, і саме не ранїйш як в листопадї р. 1849 і не пізнїйш як в першій половині р. 1850.

З того рукопису надруковано в „Правдї" р. 1876 вірші Петренкові: „Дивлю ся на небо", що з назвою „Небо" були надруковані першим разом в альманасї Амвросія Метлинського „Южный Русскій Зборникъ". Альманах сей вийшов з друку не ранїйш другої половини р. 1848, бо цензорський дозвіл друковати його дано 17 мая р. 1848, значить тодї коли саме Шевченко, перебуваючи в експедициї Бутакова, „лїчив в неволї днї і ночи". З експедициї Шевченко вернув ся до Оренбургу 1 листопаду[1]) р. 1849, а в другій половині квітня р. 1850 по доносу Ісаєва його арештовано[2]). Таким чином тілько за той час перебування в Оренбурзї Шевченкови й можна було побачити альманах Метлинського і переписати собі Петренкове „Небо". Далї знати, що Шевченко переписав „Небо" не з друкованого, а з чийогось переказу, а той хто пореказував йому з голови, не гаразд добре памятовав і через те наробив великих помилок. Напр. в альманасї 8-й рядок „Неба" читаємо так:

„У сьвітї їх ясним все горе втопить", а у Шевченка:

„І в сьвітї їх ясім себе покохать".

Рядки 15 і 16 у Шевченка зовсїм пропущені. Рядки 17 і 18 у Петренка:

„І на сьвітї гірко, як стане ще гірше,
Я очи на небо — минї веселїйше",

а у Шевченка, замісць того, якась недоладня проза, коли тілько, сї верші не перекрутив той, хто переписував їх з Шевченкового рукопису:

„І в сьвітї гірко, а як стане ще гірше,
Я от[3]) на небо і минї веселїйше" і т. д.

II.

Коли Каминський подав в „Кіев. Старин'ї" вірші „До Сестри" яко Шевченкові і написані княжнї Репиїній, додаючи, що з тих віршів знати-б то, що Шевченко і княжна своє обопільне сердешне

[1]) Див. Записки т. XI, Шевченко на першому засланню стор. 35.

[2]) ibidem 51.

[3]) Певно помилка переписчика, замісць „очи".

почуте прикривали грою в брата та сестру[1]), так княжна запротестовала проти сего і повідала[2]), що вірші „До сестри“ написав не Шевченко, а одна її знайома до своєї молодшої сестри.

Авторка сїх віршів минї відома, але коли княжна Репнїна не назвала її, так не дозволю собі і я оголошувати її ймення. Скажу тільки, що родинні умови житя авторки були такі, що давали їй і привід і повну основу промовити до своєї молодшої сестри:

„Нам з тобою, моя сестро!
Не ходити в парі“.

Княжна Репнїна в свойому спростованню повідала сущу правду, але проф. Ом. Огоновський якось скептично глянув на отсе правдиве спростованнє: в своїй Історії лїтератури[3]) він і не згадав про його, а в примітках до „Кобзаря“ каже[4]): „ми стоїмо при думцї, що се є стихотвір Шевченка, написаний до княжни Репнїної, бо старша сестра не могла писати до молодшої „нам з тобою не ходити в парі“. Очевидно небіжчик Огоновський вираз „не ходити в парі“, взяв в значінню одруження, але се була велика помилка: авторка сей вираз розуміла простїйш, в значінню: наші дороги ріжні, розійшли ся вони і не зійдуть ся вже.

Не гаразд зробив і д. проф. О. Колесса[5]), давши повну віру гадкам Каминського, чисто апріорним, і знехтовавши спростованнє певного і правдивого сьвідка княжни Репнїної. Остання відома нам яко людина високоморальна, правдива і релїгійна (особливо під кінець свого віку), і отсї ознаки не дали-б їй сказати неправду, а її „аристократичне походженнє“ не стало-б їй на перешкодї сказати Шевченкови правду, коли-б вона кохала його. Почуте самоповаги і щирости не дало-б їй „грати ся з нашим поетом в брата та сестру“.

Вірші: „Не журю ся я“ надруковав Афанасєв-Чужбинський в своїх споминках[6]), не кажучи — чиї вони. Коли-б вони були дїйсно Шевченкові, він сказав би те виразно, так виразно, як повідав про вірші „Не жени ся на богатій“ і „За думою дума роєм вилїтає“[7]). Про отсї вірші він каже виразно, що їх написав Шев-

---

1) Кіев. Стар. 1885 кн. 3 стор. 524—5.
2) Русскій Архивъ 1887 ч. 6 стор 258.
3) Том II стор. 472.
4) Кобзарь 1893 т. II стор. 303.
5) Зоря 1892 стор. 274 і далї.
6) Воспоминанія о Шевченкѣ стор. 33.
7) ibidem 10 і 25

ченко, тим часом про вірші „Не журю ся“ річ його якась таємнича. Росповівши, як Шевченка дурила якась красуня і з якої причини поет покинув навідувати ся до неї, Чужбинський каже: „ось вірші, написані з тієї нагоди“ („по этому случаю“). Хтож їх написав? чи Шевченко, чи Чужбинський, чи хто иньший? про те ні слова! Гадати тут яку-будь просту, неумисну недоговірку не можна: не такий був Чужбинський. З Шевченкових Записок[1]) ми кілька разів відаємо, що Чужбинський завжді „відав, що творив“. Огож і тепер в своїх споминках не неумисне не повідав він нам ймення автора „Не журю ся“. І я певен, що не Шевченко, а Чужбинський вилив ті вірші. Зміст їх, убожество почутя, і форма, і мова, не нагадуючи ні в чому Шевченка, виразно малюють минї Чужбинського, з усїма його „поетичними“ індивідуальностями. Проти моєї думки можна сказати, що колиб ті вірші були Чужбинського, так вони були-б надруковані в „Собраніи сочиненій“ його, виданих р. 1892. Але-ж твори Чужбинського видано трохи що не по 20 роках по смерти його, а проте — чиї саме вірші „Не журю ся“, опріч самого Чужбинського ніхто не відав, та в „Собраніи сочиненій“ Чужбинського не надруковано і де-що иньше з його творів. Нарештї коли-б які несподївані факти довели, що я помиляю ся і вірші „Не журю ся“ треба признати Шевченковими, то і тодї реґістровати їх треба до творів написаних р. 1846, а не 1860, як се зробили Наталка-Полтавка, а за нею і небіжчик Огоновський[3]).

В віршах: „Мій Боже милий! знову лихо!“ я зовсїм не бачу Шевченкової музи і дуже дуже жалкую, що не знаю і не вгадаю, з відкіль їх взято? Проф. Огоновський зареґістрував їх до часу між серпнем 1859 і січнем 1860. Автор віршів вболїває, що в ту саме годину, коли

„Ми заходились росковать
Своїм невольникам кайдани“,

тодї саме знов потекла „мужицька кров“ і „кати вінчані знов гризуть ся за маслак“.

Яка-ж того часу була така подїя? очевидно — якась межинародна війна, що викликала у поета отсе вболївання? Нїчого відповідного я собі не пригадую! І не з таким би млавим почутєм озвала ся Шевченкова муза проти війни, та ще найпаче, під годину сподїваного визволення крепаків — з одного боку, а з другого — під

[1]) Кобзарь т. 3 стор. 42 і 43.

[2]) Зоря 1892 стор. 85.

[3]) Кобзарь 1893 т. I стор. LXXX і т. 2 стор. 229.

годину того душевного настрою, в якому перебував Шевченко в осени р. 1859!

Згадаймо собі Шевченкові вірші того часу „Во Іудеї водні они“, згадаймо, як там огненним словом допікає, що

„Ми серцем голі до гола...
Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, сьміте...“

Прирівняймо язик автора отсїх віршів і його мову, що йде просто з серця скрівавленого, прирівняймо їх до язика і мови „Мій Боже милий! знову лихо!“, і ми ніже на єдину хвилину не спинимо ся перед думкою, що останні вірші не Шевченкові.

Вірші: „В альбом“ і „Полуботко“, так само як і попередні, про які була у нас бесїда, нї змістом, нї тим паче формою не відповідають змісту і формі навіть слабійших Шевченкових творів. Коли в останнїх скрізь і завждї бє жива цївка смаку естетичного, музичної гармонії і художницької поезиї, нїчого сего в перших (опріч — потроху — „Полуботка“) ми не спостерегаємо. На скільки в поезиях Шевченка сьвіжого почутя і енерґії, на стільки в наведених творах сухости та млавости.

Чи вжеж Шевченко вжив би так по росийськи такого росийського слова як „судьба“ або „вспоминае“ або такого акцентовання, яке чуємо в „Полуботку“: козáків, або „Вся Украина встала?“

Проф. Огоновський[1]), стоячи, хоч і не дуже, за автентичність „Полуботка“, яко Шевченкового твору, додає, що під Іваном Шевченко розумів Мазепу і пишучи „Полуботка“, користовав ся „Исторіею Русовъ“.

Що в „Полуботку“ Іван нїхто більш, як не гетьман Іван Мазепа, проти сього нїхто не змагати меть ся, але-ж се саме, опріч иньшого, і каже мині, що „Полуботка“ писав нс Шевченко.

Хоча-б і як не переняв ся наш поет „Исторіею Русовъ“, але великої симпатиї до Мазепи у його не було і не могло бути, і не сказав би він, що

„Не заснула би нїколи
Козацькая слава,
Як би з шаблями при Йвані
Вся Україна встала“.

---

[1]) Кобзарь 1893 т. I стор. 308.

Шевченко тямив шляхецькі тенденциї Мазепи і яко прирожденний демократ, не спочував їм, тай не можна було їм спочувати. А полїтика і спонукання Мазепи і тепер ще не досить добре з'ясовані, і за нашого навіть часу не всї добре тямлять душу Мазепиних заходів. Тямив таки Шевченко навіть з „Историіи Русовъ", чому „вся Україна" не пішла з Мазепою, і що коли-б і вся вона „з шаблями встала", то народня маса з того-б не богацько поживила ся. Тим то, здаєть ся минї, Шевченко взагалї в своїх творах не висловив нї лихого, нї доброго нїчого про Мазепу.

Нема у мене фактів, щоб давали минї право впевняти, хто саме автори: „В альбом" і „Полуботко", але коли я читаю сї вірші та ще пригадаю собі, що Чужбинський був великим альбомним віршомазом (гляньте в IX т. його творів!), а до „Полуботка" прирівняю „Павла Апостола"[1]) Руданьского, то так і бачу я, читаючи перше, Чужбинського з його деревяною поезиєю, а читаючи останне – Руданського з його подільським акцентованнєм, правобережними формами мови і з усїма иньшими прикметами його, яко поета.

III.

Дати, визначені в „Кобзарі" р. 1876 під поетичними творами Шевченка, написаними на засланню і після заслання, не вимагають великих поправок, одначе не всї вони здають ся минї певними і відповідними змісту творів, а инде стоять в суперецї з певними фактами.

Розгляньмо хрональоґію кобзарських творів, тримаючись тих рубрик, які зроблено в „Кобзарі" 1876 і яких я тримав ся в першій частинї своєї працї.

Річ певна, що всї Шевченкові твори, написані на засланню до 12 мая р. 1848, писані в Орську, звідкіль поет не рушав нікуди від часу як дістав ся до Орська і до часу коли рушив з експедициєю Бутакова. Опріч того по всїх творах Шевченка того часу чуємо одну і ту саму ноту: туга за Україною, сум і журба на чужинї в неволї та скорботна безнадїйність!

Твори від 12 мая р. 1848 до листопаду р. 1849 писані десь в степу, під час експедициї, і нарештї всї твори з листопаду р. 1849

---

[1]) Правда 1888 вип. I стор. 57

до арешту Шевченка в другій половині квітня р. 1850, писані в Оренбурзї.

Таким чином і уважаючи на зміст і ясні вирази самого поета, творами, писаними в експедициї вже, я вважаю:

1) Добро у кого є господа". Тут виразно поет каже „Прийшли в Дарю, на якор стали".

2) „Анумо знову віршовать". В першому вариянті отсїх віршів стояло:

„Поки море виє
Та гризе високий берег".

Річ очевидна, що поет говорить про Аральське море, а на море експедиция Бутакова прийшла після 25 липня року 1848.

3) На Різдво. Тут дата визначена вповні самим поетом: 24 грудня р. 1848 Кос-Арал.

Нема указки на те, щоб визначити певною датою, якими віршами скінчив Шевченко своє перебуваннє в експедициї і з яких почав свої твори в Оренбурзї. Остання дата „над Аралом р. 1849" стоїть під віршами в I т. „Козацька доля" (стор. 283), і з сего-б можна гадати, що всї останнї вірші того року (ст. 284 - 312 т. I і ст. 127—140 т. II), які не датовані вже Аралом, написані, як і всї вірші р. 1850, в Оренбурзї. Одначе не скрізь з такою думкою можна погодити ся. Зміст віршів: „Заросли шляхи тернами" показує, що вони писані ще в степу.

Під віршами р. 1850, „Хатина" (т. II стор. 150) стоїть дата „над Каспієм". Се очевидна і велика помилка. Біля Каспия Шевченко опинив ся 17 жовтня р. 1850 і попав під такий жорстокий та пильний догляд, що жадним чином йому не можна було там писати. Коли се вірші написані дїйсно р. 1850, так нї в якому разї не над Каспием, а в Оренбурзї, коли-ж над Аралом, так не р. 1850, а 1849 до листопаду.

Між віршами, зареґістрованими в рубрику: 1847 — друге піврічє, 1848, 1849 і 1850 стрічаємо такі, що з того чи з иньшого приводу здають ся минї зареґістрованими не до відповідного часу:

1) В віршах: „Хиба самому написать", читаємо

„Либонь уже десяте лїто,
Як людям дав я „Кобзаря".

Уважаючи, що перше виданнє „Кобзаря" було р. 1840, я реґістровав би отсї вірші до р. 1850, а не до 1848.

2) В віршах „Ми в купочці колись росли“ читаємо:

„Мене по волї і неволї
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і до дому“.

Опріч того дальший зміст і розмова з братом показують, що під словом: „до дому“, поет розумів Кирилівку, куди на старости він приїздив р. 1859. З таким змістом віршів не написав би він 1848 р., сидячи в Орську. Очевидно, що вони написані р. 1859 після червня, може під час подорожи по Українї, а може і по приїздї знов до Петербургу, після 7 вересня 1859.

3, Зовсїм не відповідають р. 1848 вірші: „Готово! парус роспустили“. Прощаючись з „убогим Кос-Аралом“, поет дякує йому за те, що він „нудьгу заклятую розважав таки два лїта. Виходить, що се вірші написані після плавби р. 1849, себ то в кінцї вересня р. 1849.

4) Вірші „Мов за подушне обступили“ певнїйш буде з р. 1849 реґістровати до р. 1848, бо в осени р. 1849 поет наш „не гуляв вже по над Аралом“, а в жовтнї вертав до Оренбургу, куди й дістав ся з самого початку листопаду, осїнь же і зиму р. 1848 він перебував на Кос-Аралї.

5) Вірші „Як маю я журити ся“ Шевченко написав в листї до Бодянського 3 сїчня р. 1850[1]), тим то й треба їх перереґістровати з року 1849.

6) Вірші „Заступила чорна хмара“, як каже д. Науменко[2]), в маленькій Тарасовій книжечцї стоять останнїми за 1850 р., то й треба так їх реґістровати.

Скоро повіяло на Шевченка хоч аби якою волею, Муза його, „приспана“ Обручовим, знов, після 6½ річного сну, прокинула ся і дала нам дві поеми: в маю р 1857 в Новопетровському Фортї „Москалеву криницю“, а 8 грудня в Нижньому Новгородї „Неофітів“.

Під віршами р. 1858 маємо спроможність визначити певні і повні дати: „Доля“, „Муза“ і „Слава“ написані 9 лютого в Нижньому Новгородї. Тут же написав Шевченко в часї між 21 лютого і 7 березїля „Зоре моя вечірняя“, що зовсїм не до ладу взято, яко засьпів до „Княжни“, зареґістрованою до р. 1847![3]) „Зоре моя“ має у себе певну дату року і місця, на жаден звязок з „Княжною“ не має указки і є окремим, самостійним твором.

Під віршами ,Ляхам“ маємо дату „1858 14 марта“. Значить, написані вони в Москві, де тодї Шевченко[4]) був переїздом.

[1]) Кобзарь т. 3 стор 169.
[2]) ibidem стор. 175 -180.
[3]) Кобзарь 1876 т. 2 стор. 83
[4]) Кобзарь 1893 т. 3 стор. 181.

Вірші „Сон“ („На панщині пшеницю жала“) і „Я не нездужаю нівроку“, написані — річ певна в Петербурзї, — з відкіль Тарас після 27 березїля р. 1858 і до самої своєї смерти виїздив тільки раз з початку червня до 7 вересня р. 1859[1]). Тим то усї вірші 1859—61 р. треба датовати Петербургом опріч тих, де виразно маємо иньшу певну ознаку місця їх написання. Останнїх вельми не богацько: а) Пісьня (присьвячена Черненкови): під сими віршами визначена була зовсїм вірна дата в „Хатї“[2]), де вони були надруковані вперше — „4 іюня 1859 Лихвин“. Тут дїйсно Шевченко був 4—9 червня[3]). З якої причини слово „Лихвин“ не вжито в „Кобзарі“ 1867 р., я не вгадаю! Далї б) „Ой маю я, маю“ в Пирятинї, г) „Минаючи убогі села“ і д) „Колись дурною головою“ в Черкасах, е) „Як би то ти Богдане пяний“ в Переяславі.

Зустрічаємо ще одно змагання — про час написання віршів:

„Посажу коло хатини
На спомин дружинї“,

датованих в „Кобзарі“ р. 1867 і 1876 однаково: „19 ноября 1859, Петербург“.

Д. Чалий[4]) каже, що отсї вірші прислав Тарас до Варфоломея Шевченка при листї на окремому платочку паперу, з приписом: „тільки що спечене, ще й не прохололо“.

Між листами Шевченка до Варфоломея я не знайшов жадної указки на те, щоб так воно було справдї, як каже д. Чалий. Усї Тарасові листи до Варфоломея були у мене в руках, але „шматочка“ з тими віршами при них не було, Варфоломей казав минї, що той шматочок „десь у його загубив ся“.

К. Ф. Юнґе подала звістку[5]), що ті самі вірші Тарас написав їй в альбом 6 грудня р. 1859, але се нї на волосину не має ваги на переміну дати „19 ноября“. Шевченко доволї часто, пишучи свої вірші в альбоми, або посилаючи їх в листах, чи окремо, підписував під ними час не першого їх написання, а час даного разу. Так було з його віршами: „Вечір“ і з иньшими. Трапляло ся, що одні і ті самі вірші він даровав кільком людям і кожен раз визначав ріжний час, час дарования, а не першого написання.

---

[1]) Основа 1862 кн. III лист до Варфоломея Шевченка.

[2]) Хата, друге видання стор. 90.

[3]) Дивись мій нарис про подорож Шевченка на Україну р. 1859 — Записки Наук. Т—ва ім. Шевченка т. XV.

[4]) Чалий — Жизнь и произведенія Шевченка стор. 169.

[5]) Вѣстн. Европы 1883, VIII стор. 842.

IV.

Прозаічні Шевченкові твори, написані мовою росийською, по тих жерелах, де про їх була згадка, або в їх виданнях, датовано геть не однаково. А вже отсе саме, опріч иньших причин, доволї утрудняє певне улаштованнє хронольоґії що до сих творів, бо не легко впевнити ся, якому жерелу треба дати більш віри.

В „Основі", де М. Лазаревський подав звістку про твори Шевченкові, писані мовою росийською, визначено час написання тільки під двома тай то під такими, що не мають для нас ваги. В Київському виданню отсих творів[1]), не під усіма їми стріваємо дати, і не можна зрозуміти, з якої причини видавник останнього, редакция „Кіевско-ї Старин-и", знехтовала дати показані в „Основі"? Коли се не простий звичайний недогляд, то тим більша шкода, бо на знехтованнє треба було якої-будь значної причини. От її то і цїкаво-б знати. В руках видавника були ті самі зшитки, про які оголошував Лазаревський в „Основі", отже в них і „Княгиня" і „Нещастний" показані з датами, хоч і не повними.

Розглядаючи прозаічні Шевченкові оповідання такими якими видала їх „Кіевская Старина", помічаємо, р а з, що опріч „Наймички" і „Варнака" нї під одним з них не визначено місця написання, д р у г е, що в справі хронольоґії усї девять оповідань треба подїлити на три катеґориї: а) такі, де зовсім дати нема: „Княгиня", „Нещасний" і „Капитанша", б) такі, що мають дати не повні і в) такі, що під ними визначено повну дату. Дві останні катеґориї знов дїлять ся на двоє: з одного боку стоять такі, що дати під ними нї з чого не здають ся непевними, невірними; по другий бік бачимо такі оповідання, що постановлене під ними датованнє по перечитанню оповідань виразно показуєть ся невідповідним.

Що до місця написання оповідань, так тут не може бути й питання: майже кожде з них має такі виразні прикмети, що перечитавши оповіданнє, зараз бачиш, що автор писав його перебуваючи на другому засланню (17 жовтня р. 1850 до 2 серпня р. 1857), себ то в Новопетровському фортї. В оповіданнях часто стрічаємо намальованими таких людей, такі подїї і вчинки, такі місцевости і характерні знаки їх, які авторови можна було бачити і спостерегати лишень на засланню, яких до заслання не було де йому зустрінути, а не бачивши не можна було змалювати їх так живо і так реально.

[1]) Основа 1862 кн. 3 стор. 142—143.

[2]) Поэмы, повѣсти и разсказы Т. Г. Шевченка, писанныя на русскомъ языкѣ, Кіевъ 1888.

На такі прикмети в „Наймичці“ я вказував уже в першій части своєї праці[1]), то й нема чого вертати ся до них.

В оповіданню „Варнак“ автор описав Ілецкую Защиту і такого варнака і його щоденне жите в „Защиті“, яких, не бувши на засланню, не можна списати так реально.

В оповіданню „Близнецы“ скрізь бачимо картини заслання: бачимо Орську фортецю, похід з експедициєю Бутакова через Киргизький степ до Аральського озера-моря і т. д і т. д.

Оповіданнє „Нещастный“ дає нам коротенький опис теж Орської фортеці і той типічний примірник „нещастного“, якого Шевченко до заслання ніде не стрічав і який вперше зустрів в Орську[2]).

Навіть в „Художнику“ на стор. 353 стріваємо малюнок одної такої „сьвітської красуні“, яку автор бачив „далеко, далеко від людей цивілїзованих, в закутку (захолустьи почти необитаемомъ), де йому „довело ся чевріти доволї не короткий час“.

На те, що свої оповідання мовою російською Шевченко писав в Новопетровському, можна подати ще иньші доводи і спостереження. В „Близнецахъ“ він згадує вже Новопетровський форт. Перебуваючи в Орську і в Раимі або плаваючи по морю, Шевченкови не було — в Орську зручности, а в експедициї, як потім і в Оренбурзї — жадної потреби писати мовою російською. Писати сією мовою свої твори на засланню він став через те, що рідною мовою **не дозволяли** писати, а потреба писати була велика і не вдовольнити її було-б новою мукою задля поета. Доки перебував Шевченко в Орську, йому, і то з великою труднациєю, можна було писати вірші в маленькій книжечцї, яку легко було ховати за холявою, а зшитку в кілька аркушів за халявою не сховати так, щоб дозорцї того не помітили. З того ж часу як Шевченко рушив з Орська в експедицию і до самого арешту його р. 1850 він de facto орудовав повною волею писати і писав свої твори за увесь той час мовою рідною, не маючи **жадної** потреби уживати чужої мови. З часу арешту і до кінця р. 1853 не було у його жадної спроможности писати ніякою мовою. Потім дано дозвіл писати мовою російською і під доглядом та цензурою офіцерів. З сього він і користовав ся, аж доки не позбув ся сієї цензури, а тодї (май 1857) зараз же кинув писати оповідання російською мовою і став писати своєю рідною („Москалева криниця“).

---

1) Дивись: Проба улаштовання хронольоґії до творів Шевченка стор. 13. Записки Наук. т. ім. Шевченка том VIII.

2) Поемы, повѣсти и разсказы стор. 694 і Кобзарь т. 3 стор. 27.

Таким чином знати, що оповідання мовою російською Шевченко написав на засланню, в Новопетровському форті і уживати в писаннях мови російської він був зневолений забороною уживати своєї рідної мови.

Я вже казав, як чудно читати запевнення київського професора Петрова і ин., що „Варнака" і „Наймичку" Шевченко написав ще до заслання мовою російською і вони, мовляв, стали йому „первообразами" поем з тими назвами, написаних „впослѣдствіи по малорусски. ." Особливо чудно се читати у такого автора, що сам же рекомендує „для обрисовки взглядовъ" Шевченка, читати його „Дневникъ" та листи.

Хто справді читав Шевченків журнал і листи, той ніколи-б не сказав того, що вимовлено в Передмові до творів Шевченка мовою російською, виданих редакцією „Кіевскої Старини", а саме, що у Шевченка було „естественное стремленіе писать на общелитературномъ (тоб то російськім) языкѣ..."

З тих самих жерел, на які вказує автор Передмови („Предисловія"), ми відаємо зовсїм що иньше, супротилежне цїлком тому, що твердить „Предисловіе". З листів Шевченка знаємо, що „общелитературну" мову, якою був написав свою „Слѣпую" і ин., він уважав мовою черствою, твердою, кацапською[1]) і вболївав, що писав нею. Знаємо, що він писав нею на те, щоб „не казали москалї, що він їх мови не знає[2]) Знаємо таким чином, що писати мовою „общелитературною" Шевченка примусили — першим разом (до заслання) „общелитературна" критика, а другим (на засланню) начальство військове і тяжкі обставини зневоленого житя в казармі. Так не вжеж се було у поета „естественное стремленіе?" Не збагну я яким же чином могло бути у Шевченка „естественное стремленіе" писати мовою „черствою, твердою, кацапською?" Цїкаво-б було, коли-б речники отсего антиприродного „стремленія" подали свої доводи, а доки їх нема, мусимо те „стремленіе" Шевченка признавати нещасливою вигадкою.

Вказавши місце і загальний час написання Шевченком оповідань мовою російською: Новопетровський форт від кінця 1853 до початку 1857, спробуймо визначити більш-меньш докладно певний час написання кожного з девятьох оповідань.

Відаємо, що писати оповідання мовою російською Шевченко почав мало що не під кінець р 1852, за житя ще коменданта Маєвського. Певна річ, що першими оповіданнями його були „Кня-

[1]) Див Зоря 1894 ч. 5, лист до Кухаренка.

[2]) Основа 1862 кн. 5 лист до Тарновського.

гиня“ і „Варнак“. Відаємо далї, що під сам кінець того року Маєвський помер. Новий комендант Усков прибув на веснї р. 1853. Проти його Шевченко був упереджений і певна річ — хапав ся скінчити свої оповідання і переслати їх, доки ще не приїхав Усков.

З листів Тарасових до Залєского 21 квітня і 20 мая 1853[1]) знати, що він ще 21 квітня, і певна річ – через руки, переслав до Залєского „Княгиню“ і „Варнака“, просячи, щоб перечитав їх, полагодив, віддав переписати і відослав в Петербург до художника Осіпова, щоб там „спожили як відомо“, тоб то надруковали.

З сього і бачимо, що дата 1853 під „Княгинею“ зовсїм певна, а дата під „Варнаком“ „1845 Кіевъ“ падає, так само як падають і гадки автора наведеного в горі „Предисловія“ о „первообразѣ“ „Варнака“ російського за для „Варнака“ українського. Трохи чудно, що „Кіев. Стар.“, друкуючи те „Предисловіе“ р. 1888, не звернула уваги на листи Шевченка до Залєского, надруковані нею ще р. 1883!

Відаючи, що „Наймичку“, Шевченко читав Усковим в кінцї р. 1853, або з початку р. 1854, бачимо, до всього того, що було вже мною висловлено про час і місце написання сього оповідання, новий доказ фіктивности дати під нею „25 лютого 1844 Переяслав“.

Минї здаєть ся, що після написання „Княгинї“ і „Варнака“ Шевченко, запевнившись, що новий комендант людина добра і не тілько не боронить, а сприяє йому писати, переняв ся думкою в оповідання свої заводити епізоди з власного житя, але заводити їх так обережно, щоб не можна було людям нї трохи не знайомим з житєм його вгадувати, про кого саме в тих епізодах веде він річ. Тримаючись такої думки, він зараз після „Наймички“ пише оповідання „Музикант“ (починає його 28 листопаду 1853, кінчить 15 січня р. 1854)[2]) і тут показує нам яскравий малюнок безталанної долї крепаків взагалї, а найпаче таких, як і він сам, — надїлених великими талантами, і разом з тим подає епізод з свого житя за той час, коли він був вже співробітником Київської комісиї і подорожував по Прилуцькому повіту.

Сьмілвійш виступає він в „Художнику“, коли вже дано йому дозвіл писати під доглядом, коли цар Микола помер і коли в Росиї повіяло теплїйшим вітром. Одначе і тут, як і в „Близнецах“, бачимо ще велику обережність. Вона минї зрозуміла. Шевченкови хотіло ся не тільки писати, але й друковати свої твори. Одначе він тямив, що такого дозволу йому, доки він на засланню,

---

[1]) Кіев. Стар. 1883 кн. I стор. 167.

[2]) Основа 1862 кн. III стор. 142.

ніхто опріч царя не може дати. Він примірковує твори свої підписувати прибраним йменем: „Дармограй", а щоб і під псевдонімом не пізнали його, він, пишучи, закриває людей, як у „Художнику" — Гребінку, а інколи і певний час вчинків, як у Близнецах.

Під „Художником" визначена певна дата — 1856 і в „Основі" і в київському виданню, але під „Близнецами" року нема, тільки місяці: початок 10 червня, кінець 21 липня, як само і під „Капитаншею" „15 березіля". Уважаючи на дату під „Несчастнымъ" 20 лютого р. 1855, можна гадати, що „Капитанша" і „Близнецы" написані в часї між „Нещастним" і початком „Художника" - 25 січня р. 1856, тоб то в 1855.

Під оповіданнєм „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали" показано не однакові дати. В „Основі" Лазаревський каже, що під першою частиною оповідання, переписаного не Шевченком, стоїть: „30 Ноября 1856". Дата другої частини не показана. В виданню „Кіев. Старини" під першою частиною нема дати, а під другою стоїть: „1858 февраля.."

Дата, показана Лазаревським, найменьшої непевности не викликає. Першу частину сього оповідання, з назвою Матроз, Шевченко відослав до Лазаревського яко оповіданнє Дармограя, і в листї 8 грудня р. 1856[1]) прохав полагодити де-які помилки, зроблені автором, і додав, що коли і буде друга частина сього оповідання, так дуже не скоро.

Перебуваючи в Нижньому Новгороді, Шевченко перемінив назву оповідання[2]) на ту, з якою воно і надруковано, і „довів його до краю" 14 лютого р. 1858[3]). Таким чином дату під другою частиною сього оповідання треба полагодити так: „1858 февраля 14 Нижній Новгород".

Скінчивши працю свою коло нарисів з житя ґенія нашого слова, вважаю не зайвим додати ось що. Починаючи свою роботу, я гадав скінчити її не далї, як за два роки, а тим часом вона страшенно затягла ся. Спричинило ся сьому длявість і неохота де-кого з тих людей, до яких мусїв я вдавати ся з тими чи иньшими питаннями. Длявість доходила до того, що напр. на питання, зроблені мною ще р. 1892, я приняв відповідь лишень в лютому сього року. А що до неохоти, викликаної незрозумілою минї опаскою якоїсь

[1]) Основа 1862 кн. III.

[2]) Кобзар т. 3 стор. 138.

[3]) ibidem 172.

„конкуренциї“, або иньшим чимсь, так про се лїпше мовчати. Досить сказати: що такої длявости, неохоти, а часом і супротидїльности, якої я зазнав в своїй роботї, я нїколи не сподївав ся... А про те вони саме і затягли мою роботу на такий довгий час, спричинили ся тому, що чимало деяких звісток з житя Шевченка, не можна вже було минї позаводити до нарисів, викликали инде прогалини, инде противоріч і нарештї примусили мене відступити від мого первістного пляну. Я гадав: списавши нариси про житє Шевченка переважно околишне, зараз же писати історию його творчости, а на сам кінець — критичний розгляд його творів. Тим то в нарисах я не зупиняв ся довго коло лїтературної дїяльности поета, сподїваючись говорити про неї широко в історииї творчости... На лихо минї, ще й недуг мій і повний підупад здоровя дали себе знати ранїйш нїж я скінчив нариси і запевнили мене в несиромозї довести свою працю до краю по такому пляну, який я приміркував. Але я зробив усе те, що спроможно було зробити при усїх лихих умовах і обставинах, які довело ся минї зустріти, і сподїваю ся, що праця моя не зайва і придасть ся тому, хто возьметь ся списати повну житєпись Шевченка, історию його творчости і аналїз творів його.

Любо минї на отсїм місци висловити подяку щиру людям, що таким чи иньшим робом сприяли і запомогли моїй роботї; не іменую їх єдине через те, щоб не зачепити нї чиєї скромности.

У Київї 12/24 березїля р. 1897.

Miscellanea.

„Тевло“.

Етимольоґічна розвідка.

В селї Довга коло Калуша називають наші селяне безоднї і глубокі озера словом „т е в л о“; в иньших околицях Галичини воно незнане.

Слово „тевло“ є ще у Котляревского. З писателїв галицких уживав того слова лише один пок. Евгенїй Згарский.

Питанє 1, що значить слово „т е в л о“, а 2, який корінь того слова?

Крил. Петрушевич, котрому пок. Згарский предкладав слово „тевло“ до аналїзи, мав бути тиєї думки, що слово „тевло“ ґ о т и ц к о г о походженя і означає якусь рослину, що росте по берегах калюж та озер, і від неї названо потому, як то часто буває, і озеро саме. Може бути. Однак пок. Миклосич повтаряв нам, бувало, заєдно: die Erscheinungen einer Sprache müssen vor Allem aus der Sprache selbst erklärt werden: форми язика треба поясняти перед всїм з язика самого. Виходячи з того становиска і з тої засади розглянув ся я в нашім язицї і знайшов в нім ще два рідні слова, по котрих, як я гадаю, можна дійти і до властивого значеня слова „т е в л о“. Маю на гадцї отсї слова: а) „т е м л е в и т и“[1]) = devorare, і б) „т е м л е в и й“ = vorax; напр. з-т е м л е в и в цїлий бохунець хлїба; чоловік т е м л е в и й; а йдиж ти т е м л е в ч е (в повітї Підгаєцкім).

Спробуймо ті два слова розібрати е т и м о л ь о ґ і ч н о.

---

[1]) Порівн. Е. Желехівского Малорус.-нїмецкий словар, Львів 1886 II 955: темлевити = gierig essen.

а) „Темлев-и-ти“ єсть очевидно verbum 4-ої кляси (системат. Миклосіча), а яко таке — denominativum, утворене від Adjectiv-а: темлев(ъ), темлев-и-й.

б) В Adjectiv-і темл-ев-и-й єсть: ев(ий) очевидно лише suffix в формі деклїнациї зложеної, і то замість: ив(ий), як то видно з росс. і укр.: мар-ев-о і мар-ив-о[1]) і т. и. Відкиньмо в Adjectiv-і: „темл-ев-и-й“ suffix: ев-и-й, то лишить ся нам nomen „тем-ло“, котре від „тев-ло“ ріжнить ся лише одним співзвуком: „*м*“. Зваживши однак, що в українско-рускім „*м*“ і „*в*“ дуже часто міняє ся, так що замість „*в*“ кладе ся „*м*“, напр. рі*м*ний місто: „рі*в*ний[2]), а ще частїйше місто „*м*“ приходить „*в*“, напр. кі*в*ната м.: кі*м*ната[3]); ц*в*интар м.: ц*м*интар і т. д.[4]) то річ ясна, що в слові „те*в*ло“ стоїть „*в*“ місто „*м*“, „те*в*ло“ зам.: „те*м*ло“.

Против того виводу можна би сказати: коли „тевло“ стоїть в звязи з словом „тем-л-ев-и-й“ і тем-л-ев-и-ти“, для чогож не говорить ся також „те*в*-л-ев-и-й“ „тев-л-ев-и-ти“, а лише: „те*м*-л-ев-и-й“, те*м*-л-ев-и-ти“.

На то треба відповісти, що причина тому лежить в нашій дїялектольоґії. „Те*в*-ло“ знаходить ся в околици, де місто „*м*“ говорять „*в*“, а для того замінило первістне своє „*м*“ на „*в*“; противно знов приходить „те*м*-л-ев-и-й“ і „те*м*-л-ев-и-ти“ в околици, де місто „*в*“ говорять „*м*“, а для того і задержало ся в тих словах первістне „*м*“[5]).

Коли же „тем-л-ев-и-й“ значить: vorax, а „тем-л-ев-и-ти“: devorare, поглотити, pochłaniać, verschlingen — то буде „тев-ло“ місто „тем-ло“ значити тілько що instrumentum devorandi, отже тілько що: Schlund, odchłań, пропасть, безодня — з чого повстала потому назва безденного озеря, власне задля тої його власности, т. є. безденности.

2) Кон'єктуру тую стверджає і етимольоґічна аналїза слова „тем-ло“ (тев-ло).

---

[1]) Miklosich, Vergl Gramm. II² 225.

[2]) Ogonowski: Studien 80. Порівн. також: ре*м*ненько = ре*в*ненько (Житецкій: Очеркъ звук. ист. малор. нарѣч. К. 1876 ст. 301).

[3]) Порівн кувната (Беринда Лексиконъ, Кіевъ 1627, с. 97).

[4]) Порівн. Ogonowski: „Studien“ 80, 81; Miklosich: Vergl. Laut-Lehre, Wien 1879, 450.

[5]) Порівн. також: те*в*кало = der gierig frisst; тевкати = gierig fressen wie ein Schwein, тевкане = gieriges fressen [Евг. Желехівск. Словар II, 953].

В слові „тем-ло“ (тев-ло) єсть *„ло“*, первістно „тло“ (лат.: trum, греч.: τρον; ara-trum, ἄρα-τρον: порівн.: польске: my-dło) очевидно наростком (suffix), що, як відомо, служить до твореня імен, які означають instrumentum до того, що означає корінь того імени; напр. ши-ло = instrumentum suendi, (о)ра-ло = instrumentum arandi; за-бра ло, за-боро-ло = instrumentum propugnandi = propugnaculum і т. д., отже і тев-ло місто: тем-ло = instrumentum devorandi, deglutinandi, Schlund, odchłań.

Відкиньмо тепер в слові тем-ло (тев-ло) наросток *„ло“*, то дістанемо пень „тем“. Чи єсть пень „тем“ уже і корінем, чи ще нї?

Так би здавало ся, бо характеристикою коріня єсть лише то, що він мусить бути односкладовий, односилябний. Однак по законам звуковим (Lautgesetze) язика україньско-руского треба то заперечити. Як відомо, мусить в україньско-рускім первістне *„е“*, що відповідає і старословенскому *„е“*, перейти на мягке, що мягчить попередний співзвук *„ї“*, коли воно через дальший співзвук в силябі замкнене, себто коли дальший співзвук на него спирає ся; напр.: лїд (старослов.: ледъ), мід (медъ), сїм (седмь), жінка (жена, женька).

В дальших відмінах вертає то первістне *„е“* знов, скоро воно вільне, себто скоро дальший співзвук на него уже не спирає ся і воно через него в складї не замкнене; отже: ле-ду, ме-ду се-мй і т. п.

Коли же *„е“* не єсть первістне, а вставне (сестра gen. pl. сестер), або повстало з старослов. *„ь“*, тогди позістає воно, а не переходить на мягке *„ї“*, хоть би сей дальший співзвук на него і спирав ся; напр. *день* (старосл. дьнь), gen. дня; *лев* (львъ), gen. льва; *пень* (пьнь) gen. пня; *лен* (льнъ), gen. льну і т. д.[1]).

Коли-ж в слові „тем-ло“ (тев-ло) *„е“* не переходить на мягке *„ї“* (тївло), хоть на него дальший співзвук спирає ся і его в складї замикає, то знак тому, що воно не первістне, але повстало з первістного старословенского *„ь“*, так що „темло“ (тев-ло) відповідало би старословенскому „тьм-ло“.

Корінь слова „темло“ (тев-ло) єсть про то: „тьм“, котрий дїйстно таки приходить в старословенскім слові тьм-ѣн-иѥ = coenum, lutum, palus.

---

[1]) Ogonowski: „Studien“ 41.

„Тем-ло“ (тевло) єсть отже як що до коріня, так і що до значеня ідентичнє з старословенским „тьм-ѣн-иѥ, також: тйм-ѣн-иѥ = palus[1]), але силою свого наростка (ло) значить воно первістно і властиво instrumentum devorandi, deglutinandi, отже: odchłań, Schlund[2]). *Богдан Пюрко.*

Русини в битві під Австерліцом 1805 р.

Між паперами, вишкартуваними з архіва 9 полку піхоти, що перебуває в Перемишли, і проданими Жидам, знаходила ся також копія ось якого документу, що дає пару фактів про участь Русинів в битві під Астерлїцом д. 2 грудня 1805 р.

Зауважу, що баталїон Чарторийського, про який говорить ся в документї, рекрутував ся з Перемиського, Самбірського та Стрийського округів.

Ось дословний текст сего документу.

Zeugnis. Gemäss welchen ich zur Steuer der Wahrheit bestättige, dass der H Grenadierhauptmann Jozeph (?) Delbecato Palavicini als Comandant des Czartoryskischen 2-ten Bat lon den ganzen Zeitraum hindurch, als derselbe unter meinem Commando gestanden hatte, sich bey jeder Gelegenheit sowohl wegen der bey seinem Batlon beobachteten guten Ordnung und Mannszucht, als precision im Dienst selbst zu meiner besonderen Zufrieden gut betragen hatt, vorzüglich aber um desswillen anempfohlen zu werden verdienet, weil derselbe bey der am 2-ten December vor. J. bey Austerlitz vorgefallenen Schlacht sein untergestelltes Bat-lon mit all der guten Ordnung vor dem Feind führte, und ich überhaupt in dieser Gelegenheit (ohngeachtet des ihm unterm Leib erschossenen Pferdes) durch eine beyspielvolle weiter fortgesetzte Anführung so betragen hatte, als es sich nur immer von einem einsichtvollen und tapferen Anführer erwarten lässt, ferner, weil er seine ihm vorgezeichnete Vorrückung während der Schlacht so gut zu behaupten wusste, dass derselbe nach einem

---

1) Порівн. Miklosich: „Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum“. Vindob. 1862 до 1865 р. 990: тимѣно = ἰλύς, lutum, тъмѣня, темель = fundamentum, темелити, до темеля разорити [Miklosich „Lexicon“ 987].

2) Порівнай тоже слово „тьм-а“, котре відповідно до свого коріня значило би отже тілько що „все поглочающа“.

erlittenen Verlust eines blessirten Officiers, dann 42 Todte und 130 Blessirte als Gefangene vom Feldwebel abwärts, erst dann das Schlachtfeld zu verlassen genöthigt war, als schon der gänzliche Rückzug des ganzen Oesterreichischen Corps d'armee anbefohlen worden war. Wienn den 23-ten April 1806. Kollowrat FML. Concordat originali. Comorn am 15 August 1806 Tollowitz, Oberster.

Видно з сего сьвідоцтва, що Русини справді були під Австерліцом у тяжкім огнї, коли з одного баталїону їх упало 42, а 130 було ранених і взятих до неволї. *Ів. Франко.*

До справи Шевченкових провин.

В студиї О. Кониського про засланнє Шевченка (Записки XIII с. 36—7) на підставі слів самого Шевченка в його Записках і листах, що він „за цїлий свій вік не вивів нїже єдиної злочинної риси", висловлено гадку, нїби обвинуваченнє Шевченка в мальованню карикатур було лише непорозумїннєм імп. Миколая, і нїяких карикатур Шевченко в дїйсности не малював.

З поводу сього уважаю до річи заявити, що чув я з поважного джерела про карикатуру Шевченка: в актах суду над Шевченком, що переховують ся в архиві III отдїленія імператорської канцеляриї, є карикатурний образок імператрицї Александри Федоровни (жінки імп. Миколая) в видї чаплї. Чому-ж Шевченко, як се показано в студиї д. Кониського, не признавав за собою вини мальовання „злочинних" малюнків? Він міг або забути про сей малюнок, або не надавати йому значіння. В своїм „Снї", Шевченко прирівнює царицю до „чаплї між птахами"; чи згаданий образок не був ілюстрациєю де небудь на марґінезї віршів? Хоч се буде і сьміло, але пригадаю, що Запорожцї зовсїм не зневажали чаплї: відомі вірші, де вона порівнюєть ся з дївчиною:

Славні хлопцї пани Запорожцї,
Побачили вони чаплю на болотї;
Отаман і каже: оце-ж, братя, дївка!
А осавул каже: я з нею кохав ся,
А кошовий каже: а я й повінчав ся.

О.

Даючи місце сїй замітцї Вп. ученого з України російської, ми разом з тим висловляєм бажаннє, аби люде, що бачили акти процесу Шевченкового, вияснили сю справу. Бо з огляду на істнованнє порівнання з чаплею в „Снї“ не виключена можливість, що при устних переказах се порівнаннє могло перетворити ся в карикатуру Шевченка. *Ред.*

Наукова хронїка.

Огляд часописей за р. 1896: Часописи видавані на Українї росийській.

Кіевская Старина.

Материял сього річника, як і в попередних оглядах, поділимо на катеґориї: історичних, етноґрафічних і історично-лїтературних і в тім порядку перейдемо.

Поміж історичними розвідками поминаємо кілька обговорених вже, як статю В. Антоновича — Причинки до історії володїння в полудневій Українї XV в. (Записки т. XVI), К. Мельник -- Відомости про похід Дорошенка на Крим (т. XVII), П. Орловського — Перехожий архиерей (т. XII), В. Лапіна — Харьківське добродійне товариство (т. XVI). Статя д. Лазаревського про дїяльність Румянцева на Українї (кн. 12) буде обговорена в т. XVIII. По за сими статями не дуже багато лишаєть ся до обговорення.

З археольоґії подибуємо дві статї:

М. Константиновичъ: Развалины Юрьевой божницы въ с. Старогородкѣ.

Автор описує розвалини церкви звістної п. н. Юревої божницї, що до тепер переховали ся в селї Старогородцї, чернигівської ґубернії, остерського уїзду, над р. Остром.

На думку автора, село Старогородка — то лїтописний Остерський городець, що згадує ся в XI—XII в. Заснованнє его приписує автор св. Володимирови. Знищений в часї татарського погрому не підніс ся більше, а в місце його, близше до Десни, повстав новий Остер. Старий город почали звати „старим Остром“ або селом „Старогородкою“. Обі тоті назви подибуємо в актах XVII і XVIII в. Нарештї лишилась при нїм назва с. Старогородки.

Церква, що на пів розвалена стоїть в нїм, була присьвячена св. Михайлови і вже в пол. XII ст. подибуємо про неї лїтописні звістки. Вона мабуть була домовим княжим храмом. Після татарського погрому її відбудовано, — коли? — автор не означує близше, бо тілько те знає на певно, що в XVII ст. в нїй відправлювано богослуженнє. З початком XVIII ст. храм той перейшов на власність Київо-Михайлївського манастиря, в половинї сього ж столїтя погорів, і його більш не відновлено.

В. Лясконскій: Остатки древняго городища въ м. Снѣтинѣ, лубенскаго у., полтавской губ.

До тієїж системи Володимерових укріплень зачислює д. Л. городище Снїтинське на Сулї. Для оборони границї використувано тяжко доступні місця. Такою була ріка Сула, зі своїми крутими берегами, для землї переяславської. Через те на її правім березї був цїлий ряд укріплень, особливо в місцях більш заселених, яким пр. була долина р. Удая. Як жерела показують, на неї часто нападали Половцї, тим то князї руські мусїли подбати про укріпленнє переходів доступних ворогови. Таким було місце, де Удай зливає ся з Сулою. Автор виводить, на основі спостережень на місцї, що там, коло теперішнього м. Снїтина був старий Мономахів княжий городок, укріплений земляними валами, слїди їх остались і доси.

Переходимо до статей історичних в тїснїйшім значінню.

Ал. Лазаревскій: Лубенщина и князья Вишневецкіе.

Лубенщиною зве автор цїле Посулє, від устя Сули в Днїпро до м. Константинова, за котрим Сула входить вже в границї Слобідської України. За часів Гетьманщини Посулє становило Лубенський полк, та в першій половинї XVI ст. було майже пустинею. Кольонїзациєю Посуля занялись аж Вишневецькі, що дістали його в кінцї XVI ст. Д. Лазаревський властне описує історию кольонїзациї тих сторін до утечі Єремії Вишневецького з Лубенщини, через народне повстаннє в 1648 р. Статя, як звичайно у автора, визначаєть ся богатим запасом фактів, по части незвісних. В додатку він подає два документи: акт про уставленнє в г. Лубнах церковного брацтва в 1622 р., і запись Лубенцїв Мгарському манастиреви з 1623 р.

Н. М. Лѣвобережная Украина въ XV—XVII ст. Очеркъ колонизаціи.

В сїй статї познакомлює д. Н. М. з працею заслуженого на полї історнї кольонїзациї України Ал. Яблоновского п. з. „Zadnieprze“, опублїкованою в XIV т. „Słownika geograficznego“.

Изъ недавняго прошлаго Слободской Украины.

Автор згадує, що серед українського народу в ґуб. воронежській та харківській є чимало памятників української старини: козацьких дум,

оповідань, пісень, що жцво малюють давно минуле життя українського народу військове й політичне, та думає, що воно може занесено сюди запорожцями, бо їх після розгрому Січи чимало прийшло в Алексіївку (теп. вороніжської ґуб.) до Івана Степановича Штурби. В роді останнього роскажували, що вони виселенці зза Дніпра, з м. Богуслава, київської ґуб., що в сумний період Руїни покинули рідні сторони з більшим числом козацьких родин, перейшли на лївий бік Дніпра тай осїли на вільних московських степах, що притикали до Дону. Вибираючи собі ґрунти, називали їх по свому, на спомин рідних сторін. Вони мабуть задержали на пів военну управу, бо ще в 40-вих роках XIX ст. сільські виборні власти звуть ся: атаман, осаул, сотник. Свій давний устрій утратили після того, як були закріпощені, в часи Катерини II, графом Шереметевим; зістали ся тільки козаки, що повнили службу поліцейську і почтову. Найбогатші з них Штурби викупили ся в 30-і роки і виїхали в Крим де занялись торговлею на велику руку; нарештї перекинули ся в „почетних потомственних граждан“ перемінивши фамілію на „Штурбиних“. По думцї автора, від запорожців у дворі старого Штурби слобідська молодїж переняла чимало чистих запорожських пісень, що піддержали в сих козацьких потомках козацький дух.

Дневник Николая Ханенко.

В Київській Старинї за 1884—86 р. (в додатках) д. О. Лазаревський напечатав „Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка“ (1727—53 р.), тепер д. А. Титов подає доповнение єго від 9 жовтня 1719 — 15 марта 1723 і записки єго з 1754 р. Цікаві вони не тільки для біоґрафії Ханенка, але й для характеристики єго часу.

Ал. Лазаревскій: Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817—1830).

Д. Лазаревський подає збірку листів, писаних до Ів. Р. Мартоса в роках 1817—30. Обговоримо її докладнійше опісля, бо вона ще не скінчена, тут зазначимо лише, що доси подано: девять листів звістного скульптора Івана П. Мартоса з рр. 1817—30; чотири листи Василя В. Капніста, звістного українського діяча й автора Ябеди з рр. 1818—23; два листи Д. Велляиського професора фізіольоґії в петербурській медико-хірурґічній академиї, з рр. 1818—19; три листи воронежського архиепископа Антона Смирницького, з рр. 1826—27; два листи архитектора Миколи Єфимова, з рр. 1826—27; одинацять листів Дмитра Пр. Трощинського б. мінїстра юстициї, з рр. 1821—27.

О. Левицкій: Документальная небылица.

Д. Левицький описує фальсифікат в актових книгах першої пол. XVIII в. з датою 1076 року, інтересний хіба своєю фантастичностию.

Волынецъ: Новыя открытія въ области древлеволынскаго бытописанія.

Тут зручно й дотепно розбирають ся фальсифікати опублїковані житомірським протоєреєм Н. Трипольским до історії Почаївської Лаври.

Згадаємо тут же про історичну повість.

А. Полницкого: „Сербы въ Гетьманщинѣ“.

Повість написана на основі відомостей у 10 випуску „Историческихъ матеріаловъ изъ архива Кіевск. Губ. Правленія“ А. Андрієвського і фамілїйних документів Требінських, героїв тої повісти; автор змалював пиху та над'ужитя Сербів-зайдів у пол. XVIII ст. та слабість супроти них козацької людности, власти гетьманської тай продажність козацьких судів.

Автобіографическая записка И. П. Сердюкова.

Сердюков був довший час (1822—41) урядником на Українї, а потім мировим посередником (1863—66 р.), через те в єго автобіографії подибуємо цікаві риси до характеристики української урядницької верстви тай опис увільненя від підданства селян, в якім він брав чинну участь.

П. Л.: Письма протоіерея Арсенія Лебединцева, б. благочиннаго церквей южнаго берега Крыма etc.

Ся досить велика кореспонденция може послужити цікавим материялом для історика облоги Севастополя і православної церкви тих сторін, та для нас вона мало інтересна.

П. Клебановскій: Воспоминанія о фирмѣ братьевъ Яхненко и Симиренко.

Статя інтересна для історії промислу на Українї в серединї сего ст. Написана вона на підставі оповідань свояків головних репрезентантів тої фірми, її управителїв, управителїв фірм, що стояли з нею в близьких зносинах та споминів і спостережень автора статї. В нїй показано, як кількох людей енерґічних і оборотних, з малим капіталом і малою просьвітою дійшло до мілїонового майна, розбудило торговлю і промисл, оживило рідний край, заложило багато фабрик і складів і тим дало хлїб богатьом землякам.

Н. В-цкій: Очерки дореформеннаго быта въ Полтавскомъ побережьи.

В тій інтересній статї показано побут козаків, крестян і поміщицьких господарств до 1861 р., себ то до знесеня кріпацтва на Українї. Автор пише прихильно до всїх трьох станів, але таки найбільше до дворянства. Він вказує на хиби дворян на Українї, їх упадок і не може зрозуміти, чому нема сили, котра б єго здержала.

Серию статей і материялів знаходимо до історії шкільництва на Українї.

Д. Вишневскій: Изъ быта студентовъ старой Кіевской Академіи (1—2).

На сю статю зложив ся цїлий ряд оповідань з житя студентів київської академиї XVIII ст. Ті оповіданя, оперті головно на архивальних материялах, дають цїкавий причинок до істориї публичного вихованя на Українї.

Теж інтересним материялом до пізнаня системи вихованя і навчаня в українських школах 1840-вих років є Автобіоґрафія сьвящ. Аполлонїя Сендульського.

Автор її (помер в 1882 р.) сьвященник волинської епархиї, крім своїх фахових занять, займав ся науковою працею і полишив по собі коло 40 праць і заміток історичних. Через те єго автобіоґрафія інтересна і для самої особи, та ще більше вона важна як материял до істориї Волинської духовної семинариї, де учеником він був у 50-тих роках. Образ ним змальований дуже темно, але правдиво: наука в семінариї обмежалась на механїчнім вивченю лекциї, н. пр. льоґіка — в безтолковім вивченю незрозумілих ученикови і непояснених учителем термінів, законї мисленя і т. п.; істориї, крім біблїйної не учено; не лїпше було і з иньшими науками. Коли нарештї зважимо, що дома не було нїякої лектури, то можемо собі уявити стан науки в тїй духовній семинариї, що в 1896 р. обходила свій столїтний ювилей.

К. Храневичъ: Скитальческая судьба волынской семинаріи.

З нагоди 100-лїтного ювилея волинської семінариї, автор статї показує головні моменти її незавидної долї.

Вона була заложена в 1796 р. в Острозї, багато потерпіла через Наполеонський нахід і пожар, після чого була перенесена до Аннополя, а в 1836 р. до Кременця, де була до 1896 р., коли її перенесено до Житомира. Образ житя і вихованя її питомців, показаний автором, нагадує автобіоґрафію Сендульського, б. семинариста. Адмінїстрация семинариї була дуже зла, недбала, через що ученики не мали де мешкати анї що їсти. Не менш сумні були відносини між професорами й учениками, тай система навчаня й вихованя; тут панувала мертвеччина і сухість, рідко коли появив ся учитель з живим, теплим серцем, щоб умів розбудити духа молодїжи і звернути єго до вищих цїлей.

К. Храневичъ: При старыхъ порядкахъ.

Се те ж про Волинську семинарию. Статя написана по споминам старих сьвященників, а інтересна тим, що показує внутрішнїй вигляд семинариї, науку в нїй, щоденне житє її питомцїв, їх думки й почутя; ба, автор показує житє семинаристів перед поступленєм у семинарию, за тим на фериях, далї в шуканню за жінкою й парафією, нарештї й само

житє на парафії. Завважити треба, що як не ставало семинаристів, то церковна власть веліла протопопам привозити сїльських хлопців силою.

П. Борзаковскій: Майскія рекреаціи въ бурсѣ (Изъ воспоминаній).

На підставі власних споминів, автор описує наймилїйші хвилї в житю ученика, якими були весняні прогульки за місто, що шкільні власти устроювали для цїлої школи.

В. Науменко: Коллегія Павла Галагана въ Кіевѣ.

З поводу 25-лїтнього обходу істнованя колеґії д. Науменко, професор її, показує ґенезу тої колеґії, в яких обставинах повстав проєкт її заложеня, в якій формі єго здійснено і на скільки сей науковий заклад оправдав надії на него.

На останку згадаємо статю присьвячену памяти С. А. Бершадського, звістного знавця литовсько-руського права, що помер 23 лютого 1896 р. Він родив ся в 1850 р., в 1872 покінчив унїверситетські студиї, в 1883 одержав степень маґістра і став доцентом енцикльопедиї і історії фільозофії права, а в 1884 р. став надзвичайним професором. Головною працею його була история Жидів на Литві (1883), оперта на виданих ним документах. Приготований ним збірник документів Литовської Метрики не побачив сьвіта.

Крім того між замітками стрічаємо некрольоґ прот. Лащенка, харківського історика.

II відділ „Документы, извѣстія и замѣтки“ містить також багато дечого інтересного. Замітимо важнїйше.

Д. Запольский подає (з книги переписей коронних Моск. арх. Мінїстр. Юст. N 27 л. 147—8) документ зі списом тих з кременецького повіту, що не присягли королеви Жигмонтови Августови і польській коронї, не вважаючи на королївський приказ після Люблинської унїї. Документ датований з Кремянця 16 юня 1569 р.

В. Антонович подав замітку до історіи повстаня Наливайка.

Коли в осени 1594 р. Наливайко вернув з Молдавії у Брацлавщину і зажадав від шляхти того воєводства „стациі и померного“, вона рішила зібратись у Брацлаві на нараду під покривкою „судовихъ рочків“; для безпечности рішили в'їхати в місто всї разом і назначили з'їзд під містом. Та тут напали на їх у ночи міщане з козаками і розбили. Міщане думали при тім увільнити ся від старостинської власти і переваги шляхти, що підпомагала старостинську власть. Се їм і вдалось на короткий час, та коли весною 1595 р. Наливайко пішов походом у Трансильванію, Брацлав мусів покорити ся польським властям. На доказ покори міщане зложили просьбу, в якій просять пробачити їх і обіцюють, що винагоро-

дять старості шкоди. Документ сей 9 юня 1595 р. втягнений у гродські брацлавські книги, подає власне проф. В. Антонович в цілости.

Д. Запольский подає з Метрики Литовської реєстр плати Запорожцям з 1601 р. З него довідуємо ся, що тодї козаки ділили ся на 4 полки, полк на 5 сотень, а сотнї на десятки, яких було 152. На чолї козаків стояв гетьман, обозний і писар, на чолї полка полковник, під ним були 2 осаули, 4 сотники і 50 десятників; окрім того 3 пушкарі, по одному прапорщику, сурмачу, трубачу, бубенщику і 4 фірмани. Цїлий відділ складав ся з 2032 людей. Відси довідуємо ся те ж, що вони мали разом на ¼ року всеї платнї 15649 польських золотих. Знаємо, що не завше жаловане козакам доходило до тої висоти; на се вказують і кінцеві слова нашого документу.

М. Затуловский звертає увагу на книги рабінів з епохи Хмельницького, де є материяли до переслїдованя Жидів у тім часї. Він подає, власне з книг нікольбурського рабіна Менахем Мендела 3 сьвідоцтва про убитих Жидів, зібрані наочними сьвідками для означеня прав виходу замуж вдовиць убитих.

В. Сторожев подав кілька актів 1694 р. з Московського архиву Мінїстерства Юстициї про українських виходцїв, цїкавих побутовими чертами свого часу.

Н. Біляшевський подає офіцияльне донесене Ілїї Чирикова в Москву 5 юня 1709 р., де подано число облягаючих Січ, понесених при тім страт і добичи в людях і річах.

З тої реляциї довідуємось, що крім 3 полків, що прибули з полковником Яковлевим з Камінного Затону, з ним було коло 800 людий, з яких при штурмі побито близько 300 людий, а ранено коло 150. Потрачено багато й оружя та амунїциї. В полон дістavсь оден атаман кошевий, 26 курінних, оден судия і 250 козаків, з того скарано на смерть 156 люда. Жінок і дїтей узято 160. Крім того багато провіянту, оружя, амунїциї і церковних приборів.

Д. Вишневський подав замітку з історії діяльности комісиї для перекладу й зводу прав, що уживались на Українї, уставленої в Москві в 30-их роках XVIII ст.

Д. О. Лазаревський подав статистичнї дати про число козаків у київськім полку р. 1756. Довідуємо ся з неї, що в 1756 р. ревізия виказала в київськім полку 3267 козаків, з того 1711 людий придїлених до робіт часто цїлком не відповідних їх лицарському ремеслу, бо до армії до волів — на погонячів, до будови мостів; деяких дано в підданство ґр. Разумовському, багато людей вжито до будови кріпостей, розсиланя посилок, до береженя арештантів, каси і т. и.

Він же видруковав універсал гетьмана Разумовського 1754 р., де гетьман взиває козаків, пригнічених страшно старшиною, щоб про всякі над'ужитя доносили просто в его канцелярию, а він буде сильно карати виновників. Сей гуманний універсал є найлучшим сьвідоцтвом, як тяжкий був той гнет, якого зазнавав козак від свого брата-козака, старшини, коли викликав аж таку інтервенцию гетьмана.

Крім того подав той же автор кілька дрібних материялів для характеристики Румянцова.

Ряд інтересних материялів знаходимо до історії комісиї уложенія р. 1467. Д. П. Орловський і Ол. Лазаревський подали материяли що до духовенства.

Духовенство не було покликане до уділу в московській комісиї „о сочиненіи Новаго Уложенія“, воно мало лише предложити Синодови „проектъ о выгодностяхъ малороссійскаго духовенства“. Для зложеня такого проєкту Київська Консистория зібрала привілеї надані українському духовенству царями, польськими королями і вел. князями литовськими, письменні заяви від деяких протопопів та настоятелів монастирів. На сїй підставі уложено проєкт під проводом митрополита Арсенія Могилянського, в 74 пунктах. В лютім 1768 р. его признали й підписали: митрополит, усї архимандрити, ігумени і протопопи київської епархиї, а 4 марта ієромонах Київо-печерської Лаври Каліст відослав его в Синод. О. П. Орловський в своїй замітцї (кн. 9) подав зміст усїх 74 пунктів і в цїлости пункти з домаганєм привернути київським митрополитам їх давні права і привілєгії. Сї пункти дають першорядний материял до характеристики тодїшнього стану українського духовенства і его змагань.

Окрім специяльних, подибуємо тут змаганя загальні, які показують, що духовенство вміло підняти ся над вузькі материяльні інтереси, розуміло добре своє становище до Москви і йшло до его переміни. Найінтереснїйші в остатнє названі пункти; в них просять потвердити грамоту з 1685 р., привернути київському митрополиту титул „київський, галицький і Малої Росиї“, привернути під его власть чернигівську і переяславську епархию та Київо-Печерську лавру — права суду й розправи, іменованя архимандритів, хочуть розширеня привілєґій київської академиї, нарештї, — і се найважнїйше, — свобідного вибору митрополита з поміж Українців. Се змаганя паралєльні змаганям шляхти і козацтва, що їх предложили депутати „Комісиї Сочиненія“: вони йдуть до автономії України в церковній управі.

Д. О. Лазаревський (кн. 6) знаємить нас з рукописею бібліотеки Печерської лаври п. з.: „Пункты по указу 1767 г. сентября 1 дня изъ святѣйшаго правительствующаго синода въ кафедрѣ митрополіи Кіевскія

о принадлежащихъ епархіи Кіевскія духовенству какъ о владѣніи грунтовъ, такъ и о прочихъ имъ выгодностяхъ сочиненныя“.

Сї пункти, предложені синодови для тієї ж комісиї, висловляють бажаня майже всего українського духовенства, бо до рукописи додані ще дві записки „о выгодностяхъ духовенства“, прислані печерському архимандриту тодїшними епископами: переяславським Гервасием і чернигівським Кирилом. Рукопись складае ся з 62 пунктів, і кождий з них містить у собі опис фактичного стану певної справи та просьбу з тої причини.

Д. Л. приводить з рукописи пункт, де духовенство жалує ся на обиди від поміщиків, на пр.: довільне означуванє часу відправи, усуванє духовних від прихода і т. и., і хоче усунути сї над'ужитя.

В. Щербина подав копію просьби б. полкового нїжинського підкоморий Долинського з тов. Катеринї II, в 1769 р. При виборах депутатів до „комісиї уложенія“ в Нїжинї шляхта вибрала депутатом земського судию Селецького. В наказї, що дали єму, виборцї хотїли між иньшими привернути вільний вибір гетьмана і старшин разом з Сїчею Запорожською, та коли Селецький не згодив ся на такий наказ, шляхта вибрала депутатом Гр. Долинського і вислала єго проти волї Румянцева. За се сенат скасував вибір Долинського і звелїв покарати єго самого і єго одномишленників відобранєм чинів і вязницею. В просьбі своїй вони просять царицю привернути їм чини, толкуючи свій поступок несьвідомостию.

Кілька заміток подано до істориї українського духовенства XVII—XIX в. Д. Лазаревський надруковав лист Ѳеодосия Углицького р. 1691, де він вставляеть ся за сьвященником, що його прогнав дідич, і доводить, що се не може бути без церковного суда. Д. Каманїн подав лист архимандрита печерського р. 1770, що ілюструє моральний стан монахів. Д. П-кий умістив замітку про київський трехсьвятительський манастир.

Д. Вишневський дав замітку про удержанє професорів Київської академиї в половинї XVIII ст. Курс Київської академиї в першій половинї XVIII ст. дїлив ся на 8 „ординарнихъ школъ“ або кляс: фару, інфіму, граматику, синтаксиму, піітику, риторику, філософію і богословіє. В 1738 р. додано ще надзвичайні кляси язика грецького, еврейського та нїмецького. Звичайно в Академиї було 8—10 учителїв. На удержанє їх в 1-й пол. XVIII ст. правительство не давало нїчого, вони удержувались головно тим, що їм давав Брацький манастир, і за те відправляли службу в єго церквах, сьпівали в крилосах, говорили проповіди і т. п. Крім того дїставали запомоги від митрополита і мали певний дохід з видаваня сьвідоцтв на заключенє супружества, що було правом Київської Академиї. Нарештї дїставали подарки від заможнїйших учеників.

Через такий лихий материяльний стан професори радо покидали свої „катедри“, як тільки могли дістати краще місце.

Д. Лазаревський подав умову селян с. Сваркова (Глухів. п.) зі сьвященником що до плати. В часи, коли прихожане мали право свобідного вибору приходника, часті бували на Україні договори прихожан зі сьвящениками для докладного означеня нагороди духовника за виповнювані ним функциї. Та з упадком права вибору сьвященика тратять вагу і такі договори. З кінцем XVIII ст. вже їх не подибуємо. Натомісць з початком XIX ст. подибуємо проби замінити плату за треби сталою оплатою.

Г. Милорадович подав два документи, оба до одного предмету і оба без дати, та як можна догадувати ся з тексту їх, вони належать до 1840 р. Перший, зложений „почетнѣйшими и свѣдущими въ законоположеніяхъ“ дворянами пирятинського повіту, що зібрались для наради що до приладження російських законів до Литовського Статута. Вони уважають користним завести в Полтавськім повіті закони російські з цілковитим знесенем Литовського Статута. Се інтересно як причинок до характеристики тодішнього дворянства; воно сьвідчить, як далеко дворянство відбігло від змагань своїх предків з часів Катерини II, що в звістних своїх наказах депутатам до комісиї для уложеня нового уставодавства для Російської імперії, змагались привернути силу і значінє Литовському Статутови.

З того боку ще інтереснійший другий документ „Мнѣніе по сему предмету предводителя дворянства Селецкого“, де він обговорює туту справу. В попереднім документі дворяне яко мотиви свого рішеня подають плутанину від подвійного уставодавства, особливо, що російські закони вже заведені в ґубернії київській й західних та що їм, яко одноплемінним з Росиянами красше йти по російським законам, тим більше, що „всякому русскому Статутъ Литовскій напоминаетъ прежнее лишь униженіе, а вмѣстѣ и прискорбное нѣкогда сего края оторженіе отъ Россіи“. Таку саму гадку і такі самі мотиви, тілько ширше розведені подав Селецький. На єго думку, Статут не лиш не користний, але часто й шкідний. Се тим, що вже затерлись осібні риси житя українського народу, воно „мало по малу“ зливає ся з житєм великоруського народу, і через те не потрібно осібних прав, то й Статут стратив свою силу.

Однородність законодавства доводить до того, що характери наций, розділених колись внішними обставинами, цілком поріднять ся з собою, а одність духа обох наций підносить силу держави.

Литовський Статут, то остатній осібний рис українського народу і се теж важний мотив за скасованєм єго. Важним мотивом для Селецького є ще те, що думка правительства сходить ся з єго думкою і вже

давнїйше, в 1761 і 1826 рр. правительство переміняло права України. До того Статут уложено в кінцї середних віків і часто єго годї прикласти до теперішних умов житя.

Отсе мотиви Селецького, висказані, як видно з тексту „мнѣнія“, на зборі дворян. Слова Катерини II, що можна буде заспокоїти українську опозицию ордерами і чинами, сповнились; сей документ теж доказ на те.

Д. Миронъ видрукував, як він сам догадує ся, копію записки поданої в 1843 р. цареви Миколї подольським ґубернатором про стан повіреного єму краю. Вона цїкава відомостями про побут селян, міст, Жидів і шляхти Поділя, про пляни правительства що до просьвіти й управи краєм, піднесенє єго добробиту, торговлї й промислу.

На останку згадаємо кілька заміток до історії міста Київа проф. Петрова, Голубовского, Мацїєвича і ин.

В додатках друковано далї Дневник Я. Марковича й листи з Любецького архива. *Д. і О. К.*

З поміж статей етноґрафічних і історично-лїтературних деякі були вже обговорені в Записках: О. Левицького про Оп. Заруцького (Записки XV), Хр. Ящуржинского про весїлє українське і Ів. Бєньковского про погляди народа на смерть і похорони (Записки кн. XVI), тому поминаю їх тут. Так само поминаю друковану дальше працю проф. М. Сумцова „Современная малорусская этнографія“ та статю Ястребова про парубоцькі громади, що вийшли осібними книжками і будуть обговорені на иньшому місцї.

З більших статей, не обговорених ще, перше місце належить ся тут працї д. Мирона п. з. Южнорусская пасхальная драма. От се вже друга з ряду драма, яку відкрив і опублїкував д. Мирон (Перша була „Мистерія страстей Христовыхъ“ надрукована також у Київській Старинї). В 1886 р. пок. М. Драгоманів передрукував з другого річника петербурської Основи (1862) у стрийськім альманаху „Ватра“ ізюмську віршу з невеличкою своєю розвідкою про неї, та висказав здогад, що автор вірші мав перед собою взірець драматичних сцен, котрі при твореню вірші скорочував; текст їх не заховав ся до наших часів, але може бути, що він ще колись віднайде ся. По десятьох роках сповнила ся тота здогадка і д. Миронови удало ся роздобути рукописну книжочку з Калущини, де між иньшим містить ся „Пасхальна драма“. Змістом вона дуже проста: Юда продає Христа, Жиди передають його на муки, вішають на хрестї і ховають. Чорти доносять всьо тото Люциперови, і той тішить ся, що дістане до себе Христа, хоть Ад приймає його погляд дуже скептично. Тим часом Христос воскресає, сходить до пекла, побіджує Люципера і визволює всї душі, окрім Соломона,

котрому каже висвободити ся з пекла мудростию, що Соломонови і вдає ся. Д. Мирон порівнує нашу драму з подібними західно-европейськими і доходить до того, що вона зовсїм ориґінальна, не була перекладена просто з иньшої мови, але оброблена самостійно на підставі апокрифічного євангелия Нїкодимового — другої його частини: Схід до пекла — та кількох епізодів, взятих автором з иньших драм, які йому доводилось бачити; до того автор додав дещо і з власної фантазиї. Ізюмська вірша, прототипом котрої є драма, а надто наведені д. Мироном народні леґенди, зближені поодинокими мотивами до драми, сьвідчать ясно, як популярна була сеся драма на Руси: з неї мусїли піти і вірша і леґенди. Факт знов, що ті леґенди записані на далеких кінцях Руси, найлїпше доказують, що тодї був широкий лїтературний обмін на всїм етноґрафічнім просторі України-Руси, без огляду на те, до якої полїтичної цїлости належали її частини.

Къ вопросу о старинныхъ малорускихъ религіозныхъ сказаніяхъ. В 1895 р. появила ся в VIII т. „Харьковскаго Сборника Историко-филологическаго Общества“ праця проф. Сумцова п. з. „Къ библіографіи старинныхъ малорусскихъ религіозныхъ сказаній“, де він подав 17 леґендових сюжетів вибраних з творів кількох наших письменників XVI—XVII ст. Під повисше наведеним заголовком подає д. Кримський доповненя до статї Сумцова і деякі свої замітки.

Для біоґрафії Шевченка находимо пять статий і дрібнїйших заміток. Найбільша з них п. з. „До біоґрафії Т. Г. Ш.“, написана І. Василевим, роспоряджає тим же материялом, що в витягах ще в 1886 р. подав був д. Є. М. Гаршін в „Историческомъ Вѣстникѣ“ п. з. Шевченко въ ссылкѣ. Та коли д. Гаршін подає лише уривки з урядових документів, що відносять ся до першого періоду заслання Шевченка, д. Василев, роздобувши копії цїлої урядової переписки, подає її в цїлости (18 нумерів), через що не лиш доповнює статю д. Гаршіна, але й кидає цїлком ясне сьвітло на той перший період, в котрому доси було дещо незрозуміле. Тут подано цїле слїдство переведене з Шевченком 1 липня 1850 р. За переступ заборони писаня (Ш. писав листи!) і мальованя (малював підчас виправи Бутакова береги Аральського моря для урядових потреб), а надто ходженє в хатї в цивільній одежи Шевченко й мусїв відсидїти в арештї. Цїле слїдство випередила домова ревізия у Шевченка, при котрій забрано у нього книжки, народні піснї збирані 1846 р. і малюнки роблені перед засланєм, з виїмкою кількох нових з виправи Бутакова. З опису ревізиї довідуємо ся, які забрано листи (княгинї Варвари Репнїної, братів Лазаревських, Чернишова і ин.) та книжки у Шевченка: між ними було також дві книги Шекспіра.

Отся ревізия дала причину до ще острійшого догляду над Шевченком і ще більше погіршила й так незавидну його долю.

Епізод на могилї Шевченка. Отся записка, зладжена особистим приятелем Шевченка, Грицьком Честахівським, кидає також деяке сьвітло на російські відносини. Коли по смерти поета порішено перевести його тіло на Україну і там поховати, вибрали петербурські Українцї з між себе Честахівського, щоб тим заняв ся, щоб перевіз тіло і доглянув, чи всьо буде зроблене як слїд. Честахівський виповнив припоручене, і по похоронї почав ще сипати могилу на гробі поета. Дооколичні селяне довідавшись, що зі столицї приїхав пан, що говорить їх мовою і дуже чемно зі всїми поводить ся, почали йти до нього з ріжними жалобами, думаючи, що він з'уміє всьо полагодити. Дідичам се зараз впало в око; вони в одну мить наробили крику, що ладить ся якась змова, мабуть друга Колїївщина, і на передї всього стоїть Честахівський. Дали знати до уряду: почали ся допити, Честахівський мусїв їхати аж до ґубернатора в Київ і там усправедливлювати ся. Ледви по довгих клопотах увільнив ся і від'їхав до Петербургу.

Шевченко в народних переказах. Подано тут народне вірованє з околицї Звенигородки, Київської ґубернії, що Шевченко не вмер, а живе під прибраним іменем свойого приятеля Крічмана (Кречмера) і пише далї, та твори свої не дозволяє оголошувати до смерти. Д. Кримський, подаючи отсе вірованє, запевняє, що в сю леґенду вірить не лиш простий нарід, але й низші урядники.

Поминки по Шевченку в Лондонї 1861 р. Коли дійшла вість про смерть Шевченка в Лондон, тодїшний редактор „Колокола" Герцен, помістив зараз у своїм журналї кілька слів присьвячених памяти Шевченка і написаних самим Герценом по російськи, а надто кілька теплих слів написаних по українськи звістним еміґрантом Аґапійом (Андрійом Гончаренком). То була одинока згадка писана по українськи в „Колоколѣ". Київ. Стар. передрукувала отї обі згадки.

Час викінченя малюнку Шевченка „Катерина". Редакция Київ. Стар. поміщуючи малюнок Шевченка „Катерина", додала від себе в увазї, що Шевченко намалював його певно зараз по написаню поеми. Та з листу, писаного Шевченком до Г. С. Тарновського в 1843 р. видно ясно, що малюнок був скінчений 1842 р., значить чотири роки по написаню поеми „Катерина". Уривок з того листу подав тут д. Кониський.

По поводу 25-я сценической дѣятельности М. Л. Кропивницкаго. В минувшому роцї сьвяткував „батько української сцени" двацять пять лїтний ювилей своєї діяльности. З тої нагоди при-

сьвятила йому Київська Старина статю, де подано коротенький біоґрафічний нарис та характеристика єго артистичної діяльности.

Изъ Львова въ Коломыю. Є се витяг з опису подорожі знаного приятеля Русинів, Франтїшка Ржегоржа, уміщеного в чеській часописи „Světozor“ за 1894 р. Як і иньші статї сего письменника, статя визначує ся докладною обсервациєю житя Русинів, особливо мужиків. Він звертає увагу на все: на народні звичаї, навички, одежу, бідноту, жидівську експльоатацию і т. ин. А як галицько-руське житя в богато дечому відмінне від українського, то добре зробила К. Ст., що познаємила з ним своїх читачів, подавши переклад статї. Докінченєм її є дальший нарис: Изъ Коломыи въ Косовъ — не меньше цікавий[1]).

Свадьба въ деревнѣ. Під таким заголовком подає д. Стрижевський опис весїля в якійсь незнаній стороні. Опис сей такий неповний, що ледво кому придасть ся навіть як сирий материял, бо є чимало иньших, докладних описів, зібраних в ріжних околицях України-Руси.

До історії українсько-руської мови належить статя д. Михальчука „Филологическое недоразумѣніе“ — полєміка з д. Кримським (gen. прикметників на *ое*).

З поміж заміток, розсипаних по цїлім журналї, занотуємо такі: Вірш П. П. Гулака-Артемовського, — недрукований ще, написаний по українськи в 1854 р. з нагоди останнього екзамену в Полтавськім інститутї. Вірш дуже слабенький і нічим не нагадує автора „Пана та собаки“.

Квітка яко співробітник „Современника“. Подано тут виїмки з переписки Плєтньова, редактора „Современника“, з Я. Ґротом, де є мова про Квітку. З виїмків тих видно, що Квітку цїнили в 40-их роках досить високо, особливо Плєтньов, що яко учитель великої княгинї Ольги Николаївни, читав його твори в царськім дворі. З українських творів Квітки Пл. читав великій княгинї „Марусю“.

Лїрник Василь Мороз. Д. Чикаленко подає тут коротеньку відомість про житє лїрника і наводить пять пісень з його репертуару, замічаючи, що иньші пісні Мороза ідентичні з піснями Мокровоза, надрукованими в 9 ч. Київ. Стар. за рік 1894. Всї подані тут пісні знані вже з численних вариянтів, як: Про Правду та Кривду, Панщину (текст сеї пісні дуже попсований), Сирітку. Цікавійша, хоть знана, перша пісня: Ох і горе, горе, на сім сьвітї жити — подана в уривку. Пята пісня, те ж знана, про жидівочку Хайку, зовсїм не є лїрницька.

[1]) Скажемо при нагоді, що переважна більшість статей д. Ржегоржа про руську Галичину написана очевидячки на підставі печатних материялів. Статї написані незвичайно совістно й талантливо, та жаль, що автор нїгде не подає тих материялів. Ми чули, що всї ті його статї мають бути видані осібною збіркою, в чеській мові, отже добре було би, як би ш. автор бодай там подав скрізь цитати; се вбільшило би наукову вартість його праць, за котрі Русини можуть тільки дякувати єму.

Різдвянна вірша. Тепер відкриває ся у нас що раз більше памятників лїтературних, давнїйших і новійших, ще не знаних загалови, з котрих видно, що у нас не лиш була своя, питома, лїтературна традиция в минувшім і в початку нашого столїтя, але був і не малий лїтературний рух. До таких памятників належить також вірша надрукована д. Науменком, написана чистою народною мовою на папери, що вказує на рік 1829. Варто було би зібрати ті цїкаві памятники нашої лїтератури — бодай доси опублїковані — та видати разом осібною книжкою.

Вірованя, звичаї, обряди, забобони і приміти привязані до Різдва. Д. Беньковський зібрав в отсїй увазї споре число народних віровань та звичаїв, получених з обходом наших різдвяних сьвят. Коли б хто заняв ся укладом повного, народного календаря, то не мало міг би покористувати ся нагромадженим тут материялом. Пояснюванє назви „голодний вечір", подане тут д. Беньковським, по моїй думцї хибне.

Інтересний народний звичай в часї жнива. В Староконстантинівськім повітї, Волинської ґуберниї, був д. Беньковський сьвідком такого народного звичаю: В часї жнива не подасть жнець оден другому за нїякі гроші серпа в руки, але положить на землю, а той, кому він потрібний, мусить його підняти з землї. Д. Бенковський не міг довідати ся від селян, чому вони так роблять, тому звертає ся за поясненєм до наших етноґрафів. Звичай сей істнує й у нас, в Галичинї. У нас те ж кидають серп на землю, або застромлюють у сніп, або обвивають в який будь платок, нїм подадуть кому другому. Роблять се тому, бо переконані, що кождий, хто інакше зробив би, мусїв би коли небудь в часї жнива „обжити ся" (певне: обжьити, обжати (врізати ся серпом). Се вірованє справдї оправдане тим, що серпом дуже легко скалїчити ся; то й лїпше заховати подібну обережність, прибрану в забобон.

До справи про жерела „Вія". Як відомо, повість Гоголя „Вій" заснована на народних переказах, що між иньшим виказав також проф. Сумцов у 3 книжцї Київ. Стар. з 1892 р. в статї: Паралелї до повісти Н. В. Гоголя „Вій". В отсїй замітцї подає д. Милорадович ще два народні перекази, спільні з повістию Гоголя, записані ним у Лубенськім повітї. В них, як і в Вію, головним мотивом є смерть відьми з причини парубка, що мусить потім у церкві три ночи з ряду над відьмою читати.

З переказів про диких коней на полудни Росії. Остатним часом появили ся в Росії дві розвідки про диких коней на Українї, а то д. П. І. Кеппена і Д. Н. Анучина (див. Записки т. XIII). Д. Ястребов подає тут два оповіданя про диких коней, записані від двох старцїв, та на жаль, вони цїлком перероблені д. Ястребовим.

До історнї вандрівних переказів про мудрих суддів. Д. Фон-Нос помістив в однім своїм нарисї епізод про мудрого суддю, як він розсудив парубка і дївчину, що обвинувачила першого в зпасилуваню її. Епізод сей поданий в такій формі, немов би він дійсно істпував в місцевости поданій д. Носом; отже Кримський, подаючи до нього ріжні західно-европейські паралелї, питає ся, звідки д. Нос взяв сей епізод! По мойому, д. Нос мусїв узяти його від народу, що знає його з циклю Соломонівських леґенд, особливо „Соломонових Судів“. Я навіть маю записаний сей епізод у Пужниках, Бучацького повіту, від селянина.

Казки про жаби. Д. Милорадович наводить тут пять народних оповідань про жаби; з них виходить, що се сотворіня дуже небезпечні для чоловіка і то не лиш живі, але навіть убиті. Подібні оповіданя є також у инших народів, і кілька таких паралель подає сам д. Милорадович. *В. Г.*

На закінчене згадаємо за відділ бібліоґрафічний. Обговорено тут 44 книжки в ріжних мовах і ріжного змісту. З того в мові російській 33, українській 6, польській 3, французькій 1. По змісту найбільше історичних (22), решта належить до лїтератури, археолоґії, етноґрафії і бібліоґрафії. Увагу нашу звертають оцїнки книжок: Тихомірова — Галицкая митрополія; Иванова — Историческія судьбы волынской земли до начала XV в.; Записок наук. тов. ім: Шевченка; Антоновича — Археологическая карта кіевской губ.; Левіцького — Галицко-русская библіографія XIX ст.; Finkel-a — Bibliografia historyi polskiej, Ч. II, З. I; Жерела до Історії України-Руси. Видає комісия археоґрафіч. Наук. Тов. Ім. Шевченка. *Д. К.*

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Wilhelm Tomaschek — Die alten Thraker, eine etnologische Untersuchung (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, т. CXXVIII ст. 130, т. CXXX ст. 70, т. CXXXI ст. 103).

Справа Траків давнїх нам не чужа. Поважні арґументи промавляють за тим, що тракийська людність залюднювала зугірє карпатське в часи перед міґрациєю Ґерманцїв і кольонїзациєю славянською. Нова праця проф. Томашека дає загальний огляд тракийської людности, зберає в ґрупи їх галузи і коротко оглядає по сим ґрупам територию і історичну долю кождої галузи, на останку дає коротку характеристику Тракийцїв. Се перша половина працї, друга присьвячена фільольоґічному і річевому об'ясненню тракийських ґльос (т. 130) і поодиноких слів (т. 131).

Автор виходить зі звістної вже давнїйше своєї гіпотези про індоґерманську правітчину на середнім Дунаї (див. його Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden, Sitzungsberichte т. 116 і 117), і відповідно до того малоазийські галузи Траків уважає результатом міґрациї з европейської Тракиї, що закінчилась міґрациєю Кімерийцїв і Тінів (Θυνοί), гнїздом же тракийського племени уважає край карпатський. Людність тракийську зберає він в три ґрупи: пеньсько-дарданську, фріґійсько-мізийську і тракийську в тїснїйшім значінню того слова, а сю знову подїляє на полудневу і північну — ґетсько-дакийську; остання, куди він зачисляє Ґетів, Терізів, Кробізів, Аґатирсів-Даків, Сабоків, Бесів, Костобоків, Карпів, розуміє ть ся, для нас найбільше інтересна, але автор присьвячує її лише 20 стор. і обмежуєть ся загальнїйшими увагами, покли-

куючись на праці попередників; но обійшлось при тім і без деяких недокладностей, напр. на ст. 115 бачимо die getischen Coralli, тим часом як на ст. 97 автор уважає їх сарматською ордою. За всім тим і сей короткий огляд цікавий і користний, як звід фактів, з додатком деяких нових і інтересних гадок самого автора.

В другім відділї поясненнє деяких назв має для нас теж специяльний інтерес, такі напр. пояснення назви Кавказа в приложенню до Карпатів (як відомо, наша Початкова лїтопись, а за нею Галицько-волинська називає їх „Кавькасійскыя горы рекше Угорьскыя"), назви Карпатів (т. 131 с. 90—1) і т. и. *М. Г.*

Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel. Literar-historische Studie von Dr. Stjepan Srkulj, kgl. Gymnasiallehrer in Požega. Пожеґа, 1896, ст. 57.

Ся брошюра складаєть ся з двох частин, перша присьвячена питанню про Початкову лїтопись, друга — Сьвятославу й його болгарським походам. Перша частина (с. 7—33) служить як би вступом. Вона робить на читача дуже приємне вражіннє: автор ознаємив ся з головною лїтературою сього питання (виданнями лїтописи, російськими й західно-европейськими, — Мікльосіча, Бєльовского, Ербена, Лєже, працями Шлєцера, Сухомлїнова, Срезневского, Бестужева-Рюміна і т. и.) і досить докладно і основно обговорює сучасний стан питань про джерела лїтописи, час її укладу і авторство Нестора; розумієть ся, де-що тут бракує (напр. полишено Житє св. Василя Нового, т. зв. Поучения Теодосия, і т. и.), є деякі прогалини — напр. замало звернено уваги на проби виріжнити з Лїтописи „Повість" в тіснїйшім значінню і т. и.; автор не виробив собі докладного погляду на хронольоґічну схему „Повісти" і через те напр. уважає сучасною запискою звістку про прихід Олега до Київа; на ст. 20. при тім читаємо таку гадку: „В великій мірі правдоподібно, що сї поодинокі київські записки написані якимсь Норманом, навченим письму в Британії або Ґалії, шведською мовою і мабуть — рунїчним письмом". За всім тим автор дає публїцї, не обзнаємленій з специяльною лїтературою, користний огляд.

Слабше випала друга половина, присьвячена походу Сьвятослава. Автор властиво мав метою критичну перевірку лїтописного оповідання (с. 34), але ся мета цїлком відійшла на другий плян серед оповідання про Ольгу, Сьвятослава і його похід, причім автор переважно лише контамінує відомости лїтописи з византийськими. При тім автор не визискав анї лї-

тератури (напр. поминає моноґрафію Шлюмберже), анї навіть джерел (напр. не визискав хронїки Ях'ї), і знову шкодить основна хиба — погляд на хрональоґію лїтописи. Задля того всього якихось результатів для питання автор не дає; хронольоґічні суперечности лише вказані, оповіданнє лїтописи не з'аналїзовано докладно і не осьвітлено відповідно.

М. Грушевський.

А. А. Шахматовъ — Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Ѳеодосія (Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, 1896, I с. 45—65).

Новий орґан Петербурської академії в I книжцї подав цікаву статю одного з своїх редакторів акад. Шахматова про Нестора. На вступі пробує тут автор ще раз розвязати, чи краще розрубати звістну суперечність в автобіоґрафічних вказівках Несторового Жития Теодосия і Початкової лїтописи: Федосьеви же живущю въ монастырѣ и правящю добродѣтельное житье и чернѣцьское правило, и приимающе всякого приходящего къ нему, къ нему же и азъ придохъ, худый и недостойны рабъ etc. Сю неможливу суперечність д. Шахматов хоче розвязати тим способом: в оповіданнї Нестора сї слова належали не до Теодосия, а до Стефана, лише при редакциї лїтописи попереднє було вийняте і розміщене під р. 6581 (заснованнє церкви Печерської), 6582 (смерть Теодосия) і 6583 (докінченнє церкви Стефаном), а автобіоґрафічне закінченнє зісталось і потім „поставлено в невідповідний звязок з Теодосием". Таким чином д. Шахматов уважає можливим надавати Нестору статю про Печерський монастир, заведену в лїтопись, як частину „Несторової лїтописи, перед тим основно переробленої в стїнах Печерського монастиря".

Ся гадка д. Ш. як з одного боку сьмілива й дотепна, так з другого-ледви може переконати. Для чого треба було зіставляти автобіоґрафічну замітку автора? що найбільше — вона могла відпасти при такім розбиванню початкового оповідання. Далї, яким чином з'явилось імя Теодосия тут? Як би се було закінченнє оповідання під р. 6563, то тут повинно було стояти імя Стефана, і значить — треба припускати переміну імени в лїтописи, на що нема вказівок в відомих вариянтах (див. звід Лейбовича с. 311). Крім того зістають ся ще иньші суперечности між оповіданнєм лїтописним і Житием Теодосия (вони вичислені у Ґолубінского I с. 645), що противять ся авторству Нестора, та д. Ш. над тим не застановляєть ся.

Як проблєматична вартість сїєї гіпотези д. Ш. і опертих на них здогадів про лїта Несторові, коли він писав, так позитивні дальші

уваги про Житиє Теодосия — про залежність його від Кирилового Жития Сави Осьвященного, про яке згадує сам Нестор в своїм Житиї. На с. 50 — 62 д. Ш. наводить паралельні місця з обох житий, і порівняннє не лишає жадного сумнїву, що Нестор дїйсно мав перед очима житиє Сави і йому наслїдував (д. Ш. думає наче, що то ремінїсценциї — с. 64, але хиба б Нестор вже витвердив його на память!). При тім цїкаво, що Нестор уживає не лише висловів і зворотів Кирила, але подібність розтягаєть ся на цїлі характеристики і епізоди Теодосиєвої біоґрафії. Напр. оповіданнє про фізичну працю Теодосия, що, здавалось, належало до найбільш реальних, відповідає словам Кирила: **„и тѣломъ бл҃гъ бѧше и крѣпокъ... и къ семꙋ же кꙋновинскымъ** (монастирським) **роботникомъ соспѣшѣниюмъ всѣмъ по̄магаше, водꙋ носѧ и дръва клача, и иноу слꙋжбꙋ творѧ.** Епізод про малодушність економа, що скаржив ся на брак запасів, находить собі цїлковиту анальоґію в оповіданню Кирила; подібність є і в оповіданню про украдене срібло, що вернуло ся за молитвою до Теодосия.

Сї спостереження д. Ш. потверджують сумний факт, що навить в найбільш солїдних утворах аґіоґрафічних мусимо числити ся з наслїдуваннєм готових шабльонів. Коли Нестор брав фарби для характеристики Теодосия вже готові і навить деякі епізоди, може, відповідно готовим взорам укладав, то се мусїло в певній мірі реальність його оповідання обнизити. Вже проф. Ґолубінский вказав, що в Житиї Нестора ми не бачимо Теодосия з його індивідуальністю і характерністю; він об'ясняє се тим, що Нестор поставив собі задачою показати „не натурального чоловіка, а надприродного чудотворця“. Тепер до об'яснення сього приходить ще одна причина — укладаннє Нестором Теодосиєвої фіґури в готові аґіоґрафічні шабльони.

Заразом розвідка д. Шахматова доводить, як він справедливо завважив (с. 6), що житиє Сави, відоме нам досї з рукописи XIII в., було відоме на Руси вже в XI в. *М. Грушевський.*

В. Ѳ. Миллеръ — Къ былинамъ о Чурилѣ Пленковичѣ (Починъ, 1895, ст. 286—302).

— Былина о Батыѣ (ibid. 1896 с. 348—372).

— Къ былинѣ о Соловьѣ Будимировичѣ (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія) 1895, XI с. 56—76).

— Былины объ Иванѣ Гостинномъ сынѣ (ibid. 1896, IV, с. 276—306).

В сих специяльних розвідках шан. автор далї застановляєть ся над початком поодиноких билин — місцевостию і часом їх утворення,

тримаючись висловленої давнїйше своєї теориї — важного значіння Новгорода в утворенню билинного епоса.

В першій статї д. Міллєр пробує на основі характерних подробиць билин означити — в якій місцевости і в який период виникли билини про Чурила.

Перед всїм, каже д. М., звертає на себе увагу становище Чурила і відносини до його князя Володимира: люде Володимира скаржать ся йому на дружину Чурила та її кривди, Володимир сам їде до Чурила, аби довідатись, що се за людина, й покарати його, але роскіш Пленка робить на його велике враженнє, він приймає частуваннє і дарунки, і нарештї каже, забувши про скарги на Чурила: а тепер на Чурилу я суда де не дам... Такі ознаки в постати Володимира не могли виникнути в Київі, вони більш нагадують новгородських князїв й їх відносини до Новгороду з його вічем і посадниками.

З другого боку і в постатї Чурила є деякі подробицї, що нагадують д. М. новгородських — Василя Буслаевича з його невинністю й Садка. Дружина Чурила — се спілка людей промислових, вона рибальчить і полює, ловить печерських лисиць, їздить на латинських (чи як одному вариянтї — рицарських) конях, а риба сорога, котру ловять люде Чурила, водить ся лише в північних річках і назвою нагадує финську сарки.

В убранню старого Пленка деякі риси сьвідчать про безпосередні звязки з Західною Европою: знамет (sammet), любські яблоки (з Любеку), полимажи (plumages). Нарештї й зимовий пейзаж на переддні „честного Благовіщенія“ міг вставити в билину про Чурила і Катерину лише північний автор.

Епитет Пленка — Сароже(а)нин, на думку д. М., лекше поставити в звязок з якою небудь північною річкою Сорога (Черега), ніж — як звичайно то роблять — з Сурожем: тільки в такім разї нам буде цїлком ясно, як Володимир міг не знати такого великого пана, як Пленко, що живе на Пучаї (Почайнї): Почайну вставили вже пізнїйше замісць Сороги...

Роскіш обстанови Пленка, натяки на безпосередні звязки з Західною Европою — се сьвідчить, що билина виникла в богатім, торговельнім містї, де поруч з культурним розвоєм ишло моральне зіпсованнє. Може бути, що й отся билина, як і билина про гостя Терентїща, виникла між скоморохами і під впливом їх поглядів на людські відносини... Погляд на північний початок билини підперає й район її росповсюдження: найбільш часто її записували в Олонецькій ґуб., потім в Сибири і в Нижегородській ґуб.

Що до часу – то натяк можна бачити в словах Володимира: Охти мнѣ... Али же тутъ ѣдеть уже царъ съ ордой? Али тута ѣдеть король съ Литвой?...

В другій розвідці застановляєть ся д. Міллер над билинами про Батия. Батий не грає великої, показної ролї в билинній поезиї: ми маємо усього 15 записей билин, де зустрічаємось з ним, але не всї записи однакової вартости й давнини, й д. М. застановляєть ся лише над лїпшими, що відріжняють ся між собою головним чином в незначних, другорядних подробицях. Ся бідність може здавати ся дивною, бо a priori треба думати, що нахід татарський — факт дуже значний в істориї Руси — зробив вплив й на народну думку й народню поезию. Не відрікаючись від aprior'ного натяку ми повинни прийти до гадки, що в билинах, може бути, маємо лише незначні слїди роскішної поезиї, відголос котрої дійшов до нас в иньших лїтературних творах.

Переказавши далї зміст билини і занотувавши вариянти, д. М. висловлює свою гадку, що не всї части билини однакової давнини. Між вступом, де читаємо, як Мати Божа плакала на мурї київськім, і самим оповіданнєм про Батия нема, каже д. Міллер, одности: коли Мати Божа тужить над бідою, що йде на Київ, то ся біда повинна трапитись, а між тим богатир Василий Пяниця гонить Батия, губить його військo і визволяє Київ від лиха. Д. Міллер держить ся тої думки, що оповіданнє про Василя (друга частина), як і декотрі гумористичні закінчення билини, виникло тодї, як Татари не були вже страшними (себ то в XVI—XVII в.), й виникло між героями „царева кружала“.

Для того, щоб вияснити питаннє про відносини билини до иньших оповідань — відгомонів тієї епохи, д. Міллер бере леґенди про смерть князя Федора й жінки його Евпраксиї й оповідання про Евпатия Коловрата. Перше оповіданнє мало вплив на билину про Володимира й Євпраксию, де декотрі риси перейшли з постати Батия на Володимира й з постати Федора на Данилу Ловчанина. Певний вплив на билину про Батия зробило иньше оповіданнє, чи лїпше сказати — пісня, бо воно, каже д. М., ще й нинї має декотрі ознаки епічної поезиї.

Що до героя билини, то д. М. уважає можливим, що ми маємо тут факт анальоґічний з переходом Евпраксиї жінки Федора в Евпраксию жінку Володимира — себ то що Василий Пяниця виник з постати князя Василя Константиновича, котрого сказаниє з часів Татарщини представляє як ідеального князя й мученика. *О. Г-ий.*

В розвідцї про Соловія Будимировича д. М. приймає гадку проф. Халанського, що в основі билини лежить західний прототип, представлений книжною повістю про Василя Золотоволосового, яка представляє

з себе переклад — як думає д. Міллер — з польського. Уложено сей мотив в форму билини в Новгородськім краю, доводом на се д. М. уважає: билина звістна лише на півночи, Соловій богатий купець пригадує собою Садка; на край, де добре знали плавати кораблями, вказує опись корабля Соловія; Соловій, як і Садко, славний гусляр, а веде „тонцї от Новгорода“; на останку тип його матери пригадує новгородську матрону билин про Хотїна, Ваську Буслаєва. В запівах билини д. М. признає слїди творчости скоморохів.

Треба признати одначе, що доводи сї не так сильні, аби можна бути певним в новгородськім початку билини: деякі подробицї, як корабель Соловія, роль його матери могли бути простими перенесеннями з иньших билин (можливість таких перенесень особливо виставляє взагалї сам д. М.), иньші знов, як тип богатого купця — не можуть уважатись специфічно новгородськими.

В роздїлї про билину за Івана Гостинного сина автор цїлком відріжняє дві пеєи про нього — про кінські перегони й про те як мати продала його, виступаючи проти погляду на се ак. Веселовского і з його виводу пісень сих византийського джерела. Уставивши початкову редакцию билини, автор приступає до означення місцевости, де билина була зладжена; згадка Чернигова і чернигівського владики, на думку д. М., внесена за иньшими билинами, самаж билина зладжена на півночи, в краях новгородських, і в пізнї часи: на се вказує „культурний характей піснї, її герой — син богатого купця, що пишаєть ся дорогоцїнною соболиною шубою і дорогим купленим за морем конем“ (в Новгород конї привозились з заходу, дорогою цїною); пиха за для богацтва — мотив анальоґічний з билиною про Садка; Іван посоромив князя як Микула; в ролї ж княжого антаґониста владики чернигівського і його поважнім голосї автор бачить згадки за владику новгородського; вважаючи ж на те, що замість Володимира подекуди виступає кн. Іван Василевич, автор, вправдї — обережно, висказує здогад, що билина має на метї Івана III, хоч зауважає, що чи в XII чи XVI в. зложена билина — ніколи ми докладно не будемо знати.

Про сю арґументацию автора треба сказати теж, що вже вище сказано: що дає нам право уважати тип купця за щось виключно новгородського? атже верства „гостей“ по всїй давнїй Руси виступає з великою вагою зараз по князях вже від найдавнїйших часів. Друге, коли в однїм випадку хронольоґічні (імена Володимира, кн. Івана) і ґеоґрафічні (Чернигів, Новгород, Галич) вказівки будуть відкидатись, як довільні, нереальні, поетичні подробицї, вставки, а в других класти ся в основу арґументацнї — яку вагу мати муть виводи?

М. Грушевський.

Historya piechoty polskiej przez Konstantego Górskiego pułkownika piechoty, przedtem kapitana kwatermistrzowstwa generalnego, Краків, 1893, с. 271+2 таблиці.

Historya jazdy polskiej przez K. Górskiego, Краків, 1894, с. 363 + 3 таблиці.

В нашій літературі науковій і в близьких до неї орґанах, скільки знаю, не було звернено уваги на сї дві книжки, що мають немалу цікавість і для нас. Автор, сам фахово обізнаний з орґанїзациєю війська, визискав цілком нові материяли — головно реєстри і рахунки видатків на військо, і завдяки тому міг подати силу сьвіжих і інтересних відомостей до орґанїзациї війська в Польщі. Для нас окрім загального інтереса сїєї справи мають специяльний ті уступи, де говорить ся про орґанїзацию оборони полудневої границї корони Польської і взагалї розміщеннє війська на Українї (Historya piechoty § 5, Historya jazdy §. 18, 30—1 і ин.) і про козаків в війську короннім (Hist. piech. §. 12, Hist. jazdy § 15—6, 34, 38). Правда, шан. автор трактує сї питання побіжно і удїляє їм дуже мало місця, а говорячи про козацьку кінноту, до того, має на думцї не так козацько-запорозьке і реєстрове війско, як орґанїзовані по козацьки віддїли польського війська, але й тут є сьвіжі архивні відомости, використані по части в текстї, по части в просторих додатках (в першій працї 61 ст., в другій — 87), де подані документальні відомости по части in exstenso, частїйше в винятках і уривках.

Взагалї можна зауважити, що шан. автор цїлу вагу положив на історию польського війська в XVIII в., удїливши розмірно не богато місця XVI і XVII в., не кажучи за XV (тут, розуміеть ся, було мало материялу): в історикї пішого війська сї віки зайняли всього 63 ст., не богато корпстнїйші відносини заходять і в історикї кінного війська. Далї, навіть при побіжнім ознайомленню з працями виявляєть ся брак у автора докладного обзнайомлення з публїкациями джерелового материялу і лїтературою історичною; та се при архивних працях трапляєть ся нерідко, і від автора, часто загребаного богатим архивним матеріялом, часом трудно і вимагати того. Друкований материял не в однім міг би прийти до помочи ш. автору; поминаючи вже історию козацтва, я зверну увагу напр. на справу, що сам колись по архивних материялах переходив — орґанїзацию оборони на Подїлю. Автор, говорячи про неї, напр. не знає нїчого про пограничну службу дрібної шляхти подїльської, а про неї міг довідатись з люстраций подїльських друкованих в Архиві VII. I—II і Źródła dziejowe t. VI; тодї було б йому ясне значіннє і того цїкавого реєстра пограничної сторожі, яку подав він в Hist. jazdy на с. 321—2, де власне

вичислено шляхту, обовязану до сторожі і означено на яких „шляхах“ і „перевозах“ вона стереже. Знайшовши згадки про Чемерисів, автор не може дати собі ради з ними (Hist. jazdy с. 27–8, 67—8), але в Zameczk'ах podolsk'их неб. Ролє і в листах Бони, друкованих в Szkic'ах Пулаского найшов би він поясненнє сїєї справи (не кажу про збірник барських актів, бо I т. його вийшов 1893 р., і автор міг його не знати). Люстрациї доповнили б відомости автора і про залоги на Українї поднїпрянській перед унїєю (Hist. piechoty с. 17—8).

Що до поданих в додатках документального материялу, то тут дуже богато інтересного, і приходить ся лише жалувати, що автор за мало подає з того, що мав під руками, даючи часом маленькі уривки, або підраховуючи просто суму з реєстрів; такий напр. виказ пішого війська на Поділю з років 1507—1576 (Hist. piechoty с. 233), або кінного війська на Поділю й Руси з р. 1508—1556 (Hist. jazdy с. 321) лише дражнить апетит дослїдника, тим більше, що автор не каже, звідки і як вивів він сї числа. Але, розуміє ть ся, в додатках до розправи не можна й подавати всього материялу, хоч би й цїкавійшого, in extenso, і зістаєть ся пожадати, щоб ті реєстри й рахунки військові діждали ся як скоршого опублїковання. Тим часом авторови належить ся подяка й за подане ним. Так напр. в Historyi piechoty подано уривки з рахунків козацької плати XVI в. на с. 242—3 (де що подане тут в витягах, як реєстри київської залоги р. 1577 і козацького війська з р. 1581 в цїлости подав д. Яблоновский в т. XX Źródła dziejowe). В Historyi jazdy стрічаємо напр. „реєстр дворян на Поділю“ 1495 р. (с. 277), реєстри подільских рот 1540, 1548, 1552, 1558 (с. 293—6, 312), Руського воєводства 1535 (с. 298), витяги з реєстрів рот козацьких 1589—90 р. (316) і т. и.

По пляну автора за історнєю пішого і кінного війська мають іти — історня артілєриї та інституций і урядів військових; тут можемо меньше для себе сподїватись, але все може бути немало цїкавого для українсько-руської історноґрафії. *М. Грушевський.*

Źródła dziejowe, t. XXII — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI — Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego — Ukraina (Kijów — Bracław), dział III, Варшава, 1897, ст. 736+LX.

Під сим титулом вийшла простора моноґрафія, присьвячена внутрішній історнї колишнїх воєводств Київського і Браславського, себто

середнього Подніпровя і Побожа в XVI і першій чверти XVII в. (в границях Київського воєводства містилось тодї і Заднїпрянщина). Відповідно пляну, прийнятому видавництвом, в поодиноких томах його подавались статистичні материяли, що давали підставу для ґеоґрафічно-статистичних виводів про поодинокі землї, подаваних у вступних моноґрафіях (територияльний поділ і його складові частини, залюдненнє з його клясами, осади і власність земельна). Відповідно сьому плянови шан. автор в т. XIX дав материяли і розвідку про Волинь і Поділє, але для Київщини і Браславщини показав ся надзвичайний брак материялу статистичного в тїснїйшім значенню: служили ним для иньших земель поборові реєстри, але тут за часи литовські їх не було, з часів польських вони почали переводитись, але заховались лише в незначних фраґментах, та й відповідно ще дуже початковому стану тодїшньої кольонїзациї сих земель дають викази дуже проблєматичного значіння. Прийшло ся брак сей заповняти иньшими джерелами: автор видав в т. XX видавництва кілька люстраций і інвентарів з XVI і XVII в., на доповненнє виданих ним ще попереду — в т. V і VI видавництва, кілька реєстрів документів до деяких приватних маєтностей і кілька реєстрів військових, а в т. XXI — простору збірку реґест трибунальських актів з кінця XVI і початку XVII в., що мали послужити джерелом для істориї земельної власности і кольонїзациї. Розумієть ся, сї всї материяли служать важним джерелом до пізнання внутрішнього устрою, відносин і житя тогочасного, одначе для історичньої статистики дають лише уривкові факти, з яких трудно, часом неможливо зробити якихось загальнїйших виводів. Автор відчув се сам дуже добре. Не залишивши проби викомбіновати статистичні викази залюднення і ґеоґрафічного роскладу його відповідно загальному пляну видавництва у вступній статї до т. XX, він сам виразно признав за ними цїлком гіпотетичний характер — względne, przybliżone, minimalne (т. XX с. 88) і не потаїв всїх непевностей, які вони мають, називаючи деякі комбінациї hazardowna proba (с. 85), а щоб заступити статистичні викази і дати можливо докладний образ української людности поза ними, розширив значно рами принятої схеми, притягнувши і обробивши в осібних екскурсах цїлий ряд питань з внутрішнього устрою землї. Коли таким чином ся праця автора значно розминула ся з принятою схемою видавництва, то лише виграла що до своєї ріжносторонности і повности, і то тим більше, що статистичні викази, здобуті з урядових реєстрів XVI в. навіть повних і численних, все мають лише значіннє приблизне і мінїмальне. Наслїдком вийшла простора моноґрафія, що зайняла собою цїлий останнїй (XXII) том видавництва Żródła dziejowe і подає докладний огляд териториї і людности Київщини й Браславщини XVI і поч. XVII в.

Кольонїзация і внутрішнїй устрій середнього Поднїпровя і Побожа — териториї, що незабаром стала ся ареною подій, які зробили цїлковитий переворот в історнї східньої Европи, — звертали вже не раз на себе увагу в науцї. В польській історпоґрафії багато прислужив ся в сїм питанню Едвард Рулїковский, автор кількох моноґрафій (про повіт Васильківський, про шляхи заднїпрянські) і цїлого ряду важних статей, опертих по части на недрукованих материялах в варшавськім Słownik'y Geograficzn'ім, сам О. Яблоновский — розправою про українські староства в т. V Źródła, виданими там і в т. VI материялами, не кажучи за ряд розвідок, що увійшли в теперішню працю й були для неї вступними екскурсами, а також і деякі иньші письменники (як Й. Ролле, К. Пуласкпй і т. и.). Ще більше зроблено було київськими ученими. „Архив“ київської археоґрафічної комісиї, разом з иньшими деякими київськими виданнями археоґрафічними, послужив одним з найголовнїйших джерел для сієї працї д. Я., а в історичній лїтературі маємо важні працї Вол. Антоновича — про Київщину XIV—XVI в., про войтів Ходиків, про овруцьке боярство, Каманїна — про початки козаччини, Лазаревського і Лучицького — для Заднїпрянщини, а проф. В.-Буданов почавши від р. 1886 публїковав студиї з історнї кольонїзациї України специяльно, довівши її в останнїм випуску до унїї Люблинської. Нарештї не можна перемовчати і деяких праць росийських — як Любавского і ин. Д. Яблоновський старанно використав видрукований материял документальний і історпоґрафічну лїтературу; як видно з цензурної марки, праця його була закінчена вже в кінцї р. 1895, і се є час, ad quem автор міг використати лїтературу. Обізнаний з нею читач, переходячи працю д. Я., відчуває, що вона уложена на основі докладного обзнаємлення в усїм важнїйшим друкованим що до його предмета; я сказав — відчуває: дїйсно, шан. автор дає се відчувати, а не показує всюди виразно, і тут є певна технїчна вада працї: він розмірно дуже рідко цитує джерела сторонні і лїтературу і не все докладно, трапляєть ся напр., що він цитує актову книгу, звідки вийнято документ, замісь тієї книги або статї, де його вже було надруковано (напр. на с. 371 документ 1570 р., друкований в Записках наших т. VI, с. 608 документ 1550, друкований в Архиві VIII, I) — се вправдї досить рідко, частїйше стрічаємо вказівки занадто загальні — вказано лише том або працю без близшого означення, або автор навіть по просту означає рік документальної звістки, сподїваючись (т. XX с. 11), що читач на основі дати самої догадаєть ся, звідки взято звістку; се могло ще б вистати при більш звістних джерелах, напр. люстрациях, але автор уживає сього способу дуже широко, і тим відбирає читачеви можність сконстатувати ту чи иньшу звістку або ширше познайомитись з нею. Автор заявляє також, що оми-

наючи полеміки, вказував лїтературу лише виїмково (ibid.); про се теж можна пожаловати, бо вказівки лїтератури значно улекшують перегляд питання що до його становища в науцї.

Вертаючись до джерел, мусимо ще пригадати, що автор не обмеживсь студийованнєм виданого иньшими, а й сам вложив свою чималу вкладку до сїєї справи виданими в т. V Źródeł люстрациями, описею Житомирського замка в т. VI (доперва пізнїйше вона вийшла в Архиві VII т. I) і двома спецпяльними томами материялів — XX (деякі з тутешнїх документів — що до оборони — подав рівночасно майже д. Ґурский в своїй історії польського війська, але в скороченнях здебільшого) і XXI. Крім того вже в самій розправі використав автор деякі невидані рукописні материяли (напр. уривки поборового реєстру 1571, інвентар дібр Острожських з р. 1620 і т. и.). Розуміється зібрані ним реґести з трібунальських актів можна б було значно помножити студиями архивальними з актів колишньої коронної метрики і місцевих ґродів (хоч і пізнїйшого часу), але того вимагати не можна, і то вже багато, що автор, кажу, не лише перестудийовав видане иньшими, а й сам дав значну вкладку до зібраного перед тим материялу.

Короткий огляд адмінїстративного подїлу обох воєводств і статистичні викази числа осад і людности автор вже був подав у вступній статї до т. XX; ся коротка статя, як заповідав автор — розширена і докладнїйше уарґументована — увійшла в теперішню його росправу. Крім того деяким питанням присьвятив автор осібні статї — як напр. про етноґрафічний склад української людности в Kwartalnik'у Historyczn'ім р. 1893, про торговлю українську — в Ateneum р. 1895, про Баториєву реформу козачини — ibid р. 1896. По сих передвступних працях звів він їх результати в теперішній моноґрафії, яку тепер і ми перейдемо розділ за розділом.

Перший розділ — „Край“ — присьвячений териториї: автор по вступних увагах історичних і ґеоґрафічних (с. 1—14) переходить до огляду адмінїстративного подїлу на округи — воєводства, повіти і староства, докладно означає їх границї і великість поверхнї в милях квадратових (с. 15—46). Сей розділ, уложений відповідно схемі видавництва і поданий коротше в згаданій вступній статї до т. XX, представляє цїлком самостійну роботу, де автор властиво не мав попередників (проф. В. Буданов в своїм „ґеоґрафічнім оглядї українних повітів“ — „Населеніе etc. до Люблин. унін“ обмежив ся більш загальними увагами про положеннє повітів); можна лише пожаловати з одного боку — що автор не наводить детально тих підстав, на основі яких він сї границї уставляє, друге — що при браку карти, не означає він докладнїйше граничних

пунктів і осад, які служили і йому граничними точками при уставленню сих границь[1]).

Розділ другий — „Оборонність“ (с. 47—92) присьвячено огляду способів оборони краю; сей розділ додав автор, і цілком справедливо — з огляду на безпосередню залежність, в якій стояла кольонїзация від стану оборони. Він оглядає тут насамперед орґанїзацию оборони за часи литовські — замки, осади з воєнною службою, сторожу; ся справа обговорювалась уже не раз (моя розвідка про замки часів литовських, 1890, також у В.-Буданова, Пулаского etc.), що, розумієть ся, не уймає інтересу і теперішньому огляду автора; натомість цілком новим являєть ся реєстр замків по унїї, зроблений з звичайною у автора старанностию: шкода одначе, що при тім автор на всюди вказував час укріплення (обмежуючись напр. словами: пізнїйше укріплений, або й без того — напр. с. 88—9), а як і вказував рік, то не вказав звичайно, звідки ту звістку взято. З цїлим натиском підносить автор той факт, що зміцненнє оборони по унїї залежало не від правительства (додам, що польське правительство, хто зна — чи робило тут і стільки, скільки литовське), а від ініцият иви приватної, спонуканої потребами господарськими, кольонїзацийними. Зауважу ще, що систему „боярщин“ з обовязком служби автор назвав „власною“ в. кн. Литовського; належало при тім застерегтись, що ся система виступила по всїх землях давньої держави Руської — в в. кн. Литовськім, Московськім і Польщі і, очевидно, представляла модифікацию, під впливом анальоґічних потреб, явища питоменного, руського[2]).

Просторий розділ третїй — „Кольонїзация“, присьвячений разом з оглядом кольонїзацийного розвою етноґрафічному складу людности, має особливий інтерес. Розвій кольонїзациї до Люблинської унїї оглянув вже був проф. В.-Буданов; д. Яблоновский роспоряджав, з невеликими додатками, більш меньш тоюж сумою материялу і не в однім досить близько підійшов до виводів київського професора. Розумієть ся, робота

---

[1]) З дрібнїйшого зазначимо тут: Ромен автор називає Romno (с 8); р і г (с. 9) міг значити не все лише ліс; на с. 18 автор користає з друкованого польського перекладу граничного акту 1570 р., поминаючи виданнє з оріґіналу в Архиві VIII. I; уваги про значіннє „повіту“ в термінольоґії Русько-литов. держави належить спростувати відповідно материялу, поданому у Любавського с. 74–7; в виказі просторони кидаєть ся в очи, що для териториї Київського повіта автор не подав власних вимірів.

[2]) З дрібнїйшого: без ограничення часу не можна сказати, щоб десь на Українї жито повстало в XVI в. перший раз (с. 47); на с. 82 lapsus calami — в XIII замісь XIV; досить неправдоподібно, аби Кременчук був городком половецьким (с 83); слова Журковского і Окольского на с. 92 належало б прийняти cum grano salis.

д. Яблоновского, переведена самостійно, лише сьвідчить за певність здобутих ними спільних виводів.

Д. Яблоновский підносить, що находи татарські мали своїм наслїдком перехід частини людности з просторів степових в більш забезпечені — лїсові, тим часом як друга частина приладжувалась до кочовничого — мисливського житя в степах між кочовниками; обидві частини людности становили потім головні кадри кольонїзацийні для степових просторів, коли буря татарська утихала. Таким часом старий елємент кольонїзацийний, невважаючи на бурі татарські, тримав ся. Він зміцняв ся приходнями — але знову з земель українських і білоруських — поднїпрянських; домішка польська надзвичайно слаба. Натомість автор велику вагу кладе на елєменти тюркські. Свої погляди на справу сю висловив він був вже в своїй розвідцї про етноґрафічний склад української людности і з цїлим натиском повторяє його в своїй новій працї, і то не лише в сїм роздїлї. Початки його він виводить ще з часів передлитовських — від Чорних Клобуків (с. 400); „бродники“, „болоховцї“, може навіть „севрюки“ здають ся йому „зрущеними кочовниками мішаної крови“ (с. 100). Між іменами україпної людности XVI в. — земянської, міської, козачої (с. 107, 430 і passim), між іменами осад (68—9, 176) підносить д. Я. силу імен тюркського початку, пробує вказати тюркські елєменти в побутї і мові (с. 176, 178, 356) і взагалї представляє тюркський елємент в українській кольонїзациї дуже сильним. Такий погляд — про значну домішку тюркської крови висловляв не один д. Я., хоч лише він дав собі труду детальнїйше його перевести, але — на жаль — не зістав ся при самих фактах і задалеко пішов в загальних висказах.

Що до тюркського елєменту з перед татарських часів, то я тут можу повторити лише висловлене мною кілька лїт тому з поводу погляду одного з російських учених (Бєлова, що хотів — à pendant финській домішцї в крови Великоросів надати Українцям домішку тюркську — Записки VIII, бібліоґр. с. 7): про мішаннє Руси і Ч. Клобуків, перетвореннє їх Русию на ширшу міру наші джерела нічого не кажуть; Ч. Клобуки не тільки заховують до кінця XII в. (коли маємо останнї докладнїйші звістки про них) свій кочовничий спосіб житя, зістають ся поганами, але з 2-ої полов. сього віку помічаємо у їх близші звязки з Половцями й повне відокремленнє від Руси; тим лекше ся чорно-клобуцька кольонїзация могла вернути ся в степи, зливши ся з ордами татарськими: нїяких вказівок за неї з часів по-татарських не маємо, і трудно аби воно могло з нею инакше стати ся; тож уважати її складовим елєментом пізнїйшої людности на Українї нема основи. Що тюркський елємент припливав на Україну цїлий час — се певно, але на більші розміри знову нема вказівок. Автор, знаючи тюркську мову, міг би прислужити ся виказом

напевно тюркських імен в українській топоґрафії й іменах особистих, але спосіб, яким се він робить в сїй своїй праці, не може задовольнити: він майже піде не вказує тюркського пня, з якого виводить слова, лише загально висловляєть ся про тюркський початок, а що сї виводи з тюркського не завсїгди щасливі, то й сї його вислови самі по собі не можуть мати певности: він напр. уважає тюркськими ряд народних форм календарних імен — Мехед, Мехедович (календарне Меѳодий), Хурс, Фурс, Фурсович (календ. — Ѳирс, Θύρσος), Кузкевич (Кузько — календ. Косьма), Кунаш (календ. Конон), Павша (правдоп. календ. Павел — пор. Пашко, рос. Паша і лїтописні імена з закінченнями на ша — Ратьша, Володша etc.) — с. 107—8, 613; сюди ж може належати і Дашів — Дашко (Данило). Далї на доказ наводить він такі призвища, як Шульга, Кочан, Козак, Коцюб, Козуб (сюди ж з імен місць може належати і Джурин — джура, Бугаївка — бугай) — с. 107—8; всї вони походять від іменників, а сї — який би не був їх пень початковий, не можуть зовсїм сьвідчити про народність прозванного, инакше напр. всї сучасні Тютюнники показались би Тюрками. Деякі подані автором імена мають, очевидно, пень славянський — напр. Хотян, Сирот, Скобейко (с. 108), Іржищів, Іргачів (с. 178). На останку — тюркський початок деяким надано цїлком припадково: так Халенські зачислені до чужаків тому, що посьвячені через шлюб з вірменською родиною; незрозуміло, чому до Тюрків зачислені Мазепи (мазепа — пикатий). Тюркський пень khutr дає привід автору говорити про „по азийську осаджувані хутори" (с. 178): лишаючи на боцї назву, мусимо піднести, що хутір є не що иньше, як питоменне наше дворище, і автор міг би до хуторянської кольонїзациї пригадати собі ще слова Прокопия. Так само не пізнав автор під новим іменем „атаманів" тих самих громадських „старцїв" і говорить за слїди „чужих якихось порядків" (с. 256). Що до „turskiego prądu w języku" (с. 178) українськім і тюркських objawy psychiczne w samym życiu (с. 168), то задля цїлковитої безпідставности сих здогадів і натяків нема чого над ними й розводитись.

Закінчуючи свій огляд кольонїзациї перед унїєю, д. Я. констатує „скромні" розміри її й об'ясняє се тим, що способи залюдненя при татарських нападах не досягали свого. „Чого Литва не мала спромоги довести, тому по унїї (1569) мала порадити докладнїйше Корона, вносячи нові сили". Унїю уважає він епохою в кольонїзациї: „разом з прилученнєм Волини і Київа до Корони і знесеннєм границї з сторони Руси Червоної й Поділя, вже давнїйше приналежних до Корони, мов би розчинили ся ворота міґрациї навіть з найдальших країв питоменної (gniazdowej) Польщі" (с. 114—5).

По сїм вступі читач жде виказу кольонїзацийних заходів Корони. Але що коронне правительство не потрудилось само коло поліпшення оборони сих країв, він прочитав вже у д. Я. перед тим. Читає він у д. Я. далї виказ українських пустинь і про їх роздаваннє коронним урядом, але знов таки сам автор се роздаваннє признає „заінавґурованим Литвою“ (с. 118), а при тім читач мусить пригадати собі факт, піднесений самим автором, що урядові пустинї не все бували в дїйсности пустинями (напр. с. 99), і що попри кольонїзацию санкционовану урядом в великих розмірах істнувала кольонїзация самовільна, „samorzutna“ (напр. про неї ширше говорить він на с. 149, і багато инде — 112, 156, 624 і ин.) В огляді залюднення автор признаєть ся, що не міг знайти вказівок на переселеннє людности самими українськими панами, хоч не має поводу бути непевним, аби таких переселень не було (с. 126)[1]), натомість зібрані ним факти вказують, що прихожа людність — то були втїкачі „з країв лїпше залюднених, загосподарованих, але і сильнїйше притиснених визискуваннєм панським“ (с. 127). Вказівки про напрями сїєї втїкачки дають акти трибунальські, з них можна констатувати втїкачку з сусїдних повітів волинських, подільських: „з земель щиро польських або литовських анї разу“ (автор об'ясняє се тим, що втїкачка практикована ся на невеликих просторах, етапами, а ту переміну, що не видно припливу на Україну з північних, поднїпрянських країв, як то було перед унїєю, досить правдоподібно об'ясняє тим, що мабуть дїдичам литовським трудно було процесуватись в трибуналї Люблинськім). На останку треба ще зауважити, що навіть серед шляхти самої, в уложених автором реєстрах, домішка польська і по унїї не велика і, як підносить сам автор — головну ролю в кольонїзациї відограли лятифундиї — переважно руських, волинських князів.

По тім всїм епохальне значіннє унїї — де воно? що вона властиво принесла? Рух в роздаваню і уряджению лятифундий був викликаний, очевидно, самим розвоєм своєвільної кольонїзациї і помноженнєм на Українї втїкачів, що представляли готовий материял для панського господарства а втїкачку знову треба об'яснити розвоєм панської власти в сусїдних землях, на що, як бачимо, натякнув і сам автор, хоч і застеріг ся при тім, що причиною втїкачки були не так утиски, як українські вільности, з другого боку — розвоєм козачини, що безперечно (хоч сього не хоче в сїм роздїлї признати автор і противставляє кольонїзацийні заслуги осадчих супроти дїяльности козаків — с. 123) відограла важну ролю в розвою кольонїзациї: сам автор потім на багатьох

[1]) Трохи дивно, що по сїм висказї на с. 166 автор вже катеґорично каже про панів, що вони „висилали туди не лише своїх осадчих польських, але й осадників“; атже фактів таких автор не найшов?...

місцях (напр. с. 159, 162, 413) констатує істнованнє козацької самовільної кольонїзациї, що власно вела перед тут. Зрештою сам автор констатує, що оживленнє кольонїзацийного руху на Українї почалось ще перед унїєю, і се об'яснює він лїпшим станом замків господарських і — може — ослабленнєм Криму в серединї XVI в., і се оживленнє „перетрівало до самої унїї 1569 р." (с. 99). Очевидно, верства пансько-земянська, помітивши се, пустилась випрошувати маєтности і в конкуренциї з державними замками будувати свої замки, щоб на свої ґрунти людність притягати або й на готову самовільну кольонїзацию наложити руку; унїя лише хронольоґічно стріла ся з сим явищем, а сама лише хіба те має значіннє, що означала собою скріпленнє тієї еволюциї суспільно-полїтичної, яка гнала людність в незалюднені степи.

З зроблених тут уваг міг читач переконатись, як сумлїнно д. Я. констатував факти, хоч би вони розминали ся з загальнїйшими його поглядами. Можна пожалувати, що, власно, деякі загальні погляди його тут розійшлись з поданими ним фактами; за всім тим поданий тут загальний огляд (особливо часів по унїї) дає дуже інтересний образ, значної наукової вартости[1]).

Розділ четвертий: „Осади" присьвячено статистиці міст і сел обох воєводств і їх відносин до поверхнї; відділ сей представляє, в поширенім видї, виводи, подані автором вже в т. XX. Як зауважено було,

---

[1]) Дрібнїйше: невідомо, чому автор полянську територию кладе по обох боках Днїпра, аж до Трубежа і Роси (с. 92, 100); при реєстрі осадчих на с. 124 випадало б пояснити, звідки ті імена зачерпнено, а імена білиловських осадчих виглядають дуже апокріфічно; на с. 176 автор уважає „Филиповичі" упрощеннєм назви: „Хилимоновщина". Запотуємо ще де що заразом з дальших розділів: на с. 287 автор на доказ легких селянських обовязків наводить приклади, які кажуть що иньше; на с. 306 — байбаки не становлять пожаданого зьвіря для польовання. При обчисленню ремісників (с. 327 і далї) випадало б зазначити, ще між міщанами, які тримали ґрунти для господарства, багато заразом були й ремісниками певне, що дає право значно помножати число ремісників в дїйсности. На с. 386 автор помиляєть ся, що бояре-земяне обовязані були їздити на службу лише при воєводі, а при старостї — нї, — див. люстрацию житомирську з р. 1552 — Арх. VI. I с. 144, — і т. и. На с. 546 не можна згодитись з автором, мов би опозиция шляхти проти унїї витекала з страху, щоб ієрархія православна, злучившись з латинською, не витворила надто сильної верстви суспільної, і ще меньше — мов би „більшість" князів, панів і земян аж до кінця війн козацьких трималась „благочестия". До с. 559 і 567 треба зауважити, що леґенда про дїяльність Яцка в Київі дуже пізньої дати. На с. 563 не відомо, чим біск. Верещинский заслужив імя „щирого Русина". Грамоту Володимира Ольгердовича на с. 568 не годилось би цитувати без застережень. Леґендарну і неправдоподібну ґенеальоґію кн. Половців треба б відповідно трактовати (с. 579).

сам автор свої виводи предлагає cum grano salis, називає і тут обчислення сел „hazardownem“; зауважати одначе годить ся, що може лїпше було б зовсїм не брати в рахунок ті місцевости, для яких не було зовсїм відомостей, і приходилось класти довільне число осад (як на нижнїм Пслї с. 215, в Миргородщинї — с. 217). Що до інтересного реєстра міст і містечок, то тут, менї здаєть ся, далеко було б лїпше подавати дійсне, подане в виказах число димів, замісь конвенционального означення кляси залюдненя, по схемі автора; додати ще належить, що автор в сїм реєстрі не скрізь означав давність осад (напр. Печерськ, Мичеськ, Прилука, Соколець), а знову деякі подані ним скорочення без пояснення не зрозумілі.

По невеликім роздїлї про „Господарство взагалї“ (260—280), де автор подав кілька загальних уваг про характер господарства й його головні галузи, економічні відносини etc., навівши деякі приклади для ілюстрациї (автор розпоряджав досить фраґментарним материялом тут), наступає просторий і дуже інтересний відділ „Людність“ (с. 281—507). Переважна (с. 281—473) частина його присьвячена огляду поодиноких кляс промислово-суспільних; особливо широкі і інтересні уступи присьвячені торговлї (с. 351—384 — ся справа була перед тим обговорена автором в осібній статї) і козацтву, де автор застановляєть ся над початком і розвоєм його. Коротше трактовано селянство — се цїлком зрозуміло з огляду на те, що селянством з боку суспільного і суспільно-економічного займали ся багато вже (поважні працї Новицького, Антоновича, В.-Буданова, Любавського, Єфименкової); д. Я. звертає головну увагу на деякі питання з кругу господарства — відносини оселих до загородників, сїльські промисли; наведені дати про загородників цікаві, але при їх надзвичайнім ваганню робити з них якісь загальнїйші виводи для иньших територий, що не мають своїх виказів, досить трудно. В огляді промислів цікавий уступ, присьвячений двом інтересним з огляду на історичну традицию назвам — Севруків і Болоховцїв (с. 318—9); зґруповані тут факти ясно вказують на історичний характер сих назв (з огляду на се проба автора — на иньшому місцї (с. 403) — вивести назву Севруків з тюркського пня не має підстави). Далї автор зводить відомости про ремісників і взагалї промисловцїв і ширше застановляєть ся над торговлею, особливо заграничною; огляд сей становить нову і цїнну вкладку в історию українського житя — досї ся справа звертала на себе мало уваги в науцї[1]).

[1]) Тут не знайшов я слідів користання з документів і реґест про Жидів, виданих Бершадським, де є де що і для сих країв.

До людности посередньої між сїльською й мійською зачисляє автор боярство і козаків. Про боярство писано немало, і кілька карток, присьвячених їм автором (с. 385—394), не багато дають нового. Натомість просторий огляд козацтва, хоч автор теж роспоряджає переважно фактами знаними, має чималу цїкавість, з огляду на те, що ми не маємо ще докладного, цїлком наукового й критичного огляду початкових часів козацтва, і самі погляди на нього певне ще довго будуть росходитись далеко.

Автор починає від початку козацького імени і виводить його — з татарських осад в Литві, де в 1-ій пол. XVI в. виступають „козаки"; відповідно тому він уважає можливим, що й на Українї початок козацтву дали татарські кольонїї XIV—XV в., але ся гадка не переконує самого автора (с. 308 - 9) і він волїє шукати початку козацтва в Чорних Клобуках і Бродниках, думаючи, що за часи литовські „кочовники степові, безпосереднї спадкоємцї Торків і всяких їх побратимів, не перестаючи бути духом і обичаєм Туранцями, мішаючись все з Русию, прибрали її язик і може поверхову релїґію" і зрущились під впливом міґрациї руської, і се mixtum compositum виступило на початку XVI в., перейнявши по анальоґії з козацтвом татарським — кримським назву козаків (с. 399—404).

Ся ґенеальоґія козаків не нова: ще укладчик Воскресенського збірника лїтописного (під р. 1152) висловив гадку, що „Черкаси" — то Чорні Клобуки, і ся гадка потім найшла співчуте у декотрих російських учених з 1-ої полов. сього віку, але потім вийшла з науки — бо бракує її фактичної основи[1]), і дуже дивно, що д. Яблоновский в своїй солїднїй працї, що поставила своєю метою тримати ся як близше фактів, повторяє її — хоч не рішучо, поруч з иньшими догадками (справдї — не більше правдоподібними), але досить катеґоричним тоном. Як я вже вище зазначив, ми не маємо ніяких вказівок на те, що чорноклобуцькі осади на границях Руси перетрівали татарський нахід і асимилювались Русю, значить і всї виводи від них козацтва — се чиста догадка. Коли автор припускає приливанне руських елементів на степові границї, що, очевидно, повинні були жити в таких же обставинах як та нїби тюрська людність, і були так численні, що могли її асимілювати, то тим самим per tacitum consensum признав можливість витворення козацтва із самої руської кольонізациї народу; імя козаків признає він

[1]) Розуміє ся, наведені д. Я. (на с. 405) гадки Сарнїцкого і Самуеля про татарський рід і магометанську релїґію козаків нїчого не доводять, бо се чисті непорозуміння

позиченим по анальоґії (с. 404), а тюркські елементи в козацтві XVI в. (не дуже — розмірно — численні) могли припливати — як і припливали — коли-небудь, отже ціла та гіпотеза чорноклобуцька і безпідставна і безпотрібна для об'яснення початків козацтва.

Автор далї переходить коротко відомости про козацтво і його розвій до війни 1625 р. Погляд його на козацтво в високій мірі неприхильний; налягаючи на витрясаннє купецьких караванів, шан. автор забуває відповідне місце найти иньшій козачій діяльности — цілком позитивній: кольонїзацийній і оборонній; про неї він згадує нераз, але не робить з тих фактів відповідного ужитку, навпаки пробує якось відріжнити сю позитивну сторону від несимпатичної діяльности тих „духів неспокою", стараючись розділити властиву козачину і обняту її іменем кольонїзацию (с. 447); иньшими словами сказавши — треба б відріжнити социяльно-полїтичні елементи козацької діяльности, що власно давали йому житєву силу і заповідали несподіваний зріст, і ті зверхні форми — неформні і несимпатичні часом, в яких виступала козачина, як і всяка недисциплїнована ґрупа енерґічних, а мало цивілїзованих ще народних елементів.

З висловлених тут автором гадок занотуємо, що він заперечує істнованнє сталої Січи аж до Руїни, хоч, здаєть ся, признає навіть можливість перебування там козацької залоги (с. 422, 459). Традицийну реформу Батория автор справедливо заперечує (с. 424—6 — ширше про се говорить в згаданій вище специяльній статї). Можна ще зауважити, що підносячи вплив на зміцненнє козацтва поступовання старостів і панів, що уживали їх сил в своїх інтересах (с. 414), автор повинен був би се ростягнути і на правительство центральне, що від Жиґмонта Старого почавши, від часу до часу уживало або хотїло ужити сил козацьких на ширшу міру в інтересах загально-державних. Що до проб автора вислїдити етноґрафічно-ґеоґрафічний склад козацтва (с. 427—430) — на основі попису р. 1581, то вже в рецензиї на т. XX (Записки т. VIII) справедливо було піднесено, що сей реєстр, уложений під час полоцької війни, з ріжних авантурників білоруських і навіть лїфляндських, не може зовсїм служити до студий над складом низового козацтва. Ще увага: автор уважає навіть в XVII в. (1617) військо запорозьке шляхецьким переважно (с. 445), і нїби заперечує присутности в рядах козацьких селянства (с. 451), але очевидно, без селянства ціла маса козацтва, яку ми бачимо вже в 1-ій чверти XVII в., не могла б з'явитись, і не заходилась би верства шляхетська коло виключення козаків з дібр приватних; та й де була лїнія демаркацийна між селом і містечком в дійсности?

Огляд кляс людности закінчують кілька уваг про сьвященство; тут можна занотувати, що наведені самим автором тексти про податок

„z popa i pol jego“, „z popa i z obejscia jego“ противлять ся толкованню автора, що податок сей (духовенство латинське його не платило) не був особистий, а ґрунтовий. Розділ закінчуєть ся обрахунком людности — в короткій формі подано його було вже в т. XX; обрахунок сей о стільки проблематичний, що здобуваєть ся множеннєм числа осад (теж досить проблєматичного) на середнє, викомбіноване число димів; як і де инде, шан. автор не укриває непевностей, а обрахунок його все має цікавість.

В просторім розділї семім: „Відносини земельної власности“ (с. 512—649) автор переходить маєтности королївські, духовні й приватні, подає катальоґ князів-власників, далї — шляхти, подїливши її на власників більших, середнїх і меньших[1]), при чім застановляєть ся над оріґінальними формами власности і господарства дрібного боярства[2]). При реєстрі властителїв подає автор заразом відомости про земельну власність кождого рода. Доповненнєм до сього служить останнїй роздїл: „Ґеоґрафічний розклад волостей“ (с. 650—736), де автор переходить територию воєводств по адмінїстративним округам, а сї останнї — по дорічям і вичисляє осади, з короткими історичними вказівками (на жаль — не всюди вказуючи джерела). Сей останнїй роздїл властиво служить коментарем до карти; за браком її (на жаль!) при розвідцї автора, кождий може сей коментар на сучасну мапу переложити.

Сьпішу на сїм закінчити свої уваги; рецензія моя і так вже прибрала завеликі розміри, хоч я не порушив ще багато цїкавих спостережень і гадок автора. Не в однім розійшлись ми з автором в поглядах, але мої уваги не мали метою зменьшити наукову вартість працї. Автор на вступі заявив, що в його працї „поза виразними фактами, що самі сьвідчать за себе, всякі виводи, виведені з комбінования уривкових дат, а також виводи загальнїйшого характеру, можуть мати й мають лише приблизне значіннє — для порівняння, прикладу“ etc., і з сього боку мусимо ми брати працю автора: вся сила її полягає на надзвичайно старанній зводї фактів, доповнених опублїкованими самим автором материялами, уложених систематично і перетравлених в горнилї науковім для здобутя можливо більшого числа відомостей і виводів про кольонїзаційні й суспільно-економічні відносини краєві. Автор совістно протоколував факти, не натягаючи на копито апріорних поглядів і не відсту-

---

[1]) Тут не треба було б заводити до низших кляс можновладців сусїднього воєводства для того лише, що в розгляданім вони мають меньші маєтности.

[2]) Автор тут не зовсїм справедливо уважає сї форми „незвичайними вже де инде“ — їх можна слїдити, з певними відмінами, і по иньших краях українсько-руських, і навіть ще досить довгий час.

паючи перед виводами, які з них виникали. Для часів від унії до кінця першої чверти XVII в. се перша праця того рода, для суспільно-економічної історії Київщини й Браславщини XVI—XVII в. се найбільш повний, ріжносторонний і богатий деталями образ в науковій лїтературі; деякі роздїли книги стають підручником для всякого рода справок, иньші — дають ряд цікавих спостережень. З тим усім — се одна з найбільш цінних праць до історії України в середні, переходові часи, які з'явились в останні часи в історичній лїтературі. *М. Грушевський.*

II. Кулишъ. — Украинскіе казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго (Русское Обозрѣніе, 1895, I—V).

Дїяльність Пантелеймона Кулїша на поли рускої історіоґрафії не позбавлена вартости, як би хто міг гадати по численних неприхильних рецензиях і реплїках на єго твори. Вартість та полягає на численних материялах ним зібраних, або вперше ужитих для історії козачини, оброблене ж їх, не вважаючи на деякі важні і справедливі гадки, не велику має наукову стійність задля своєї тенденцийности. Перші праці Кулїша були повні ентузиязму до козацкої історії та для єї богатирів, але з часом иньші історичні ідеали мелькнули перед змінливою єго душею, він став приклонником відразу двох цїлком собі противних напрямів в рускій історії: почав ідеалїзувати і величати з одної сторони культурників польских на козацкій Україні і „собиратслїв русской землї" з другої. За такими єго симпатиями мусїла йти і антипатия до тої части руского народа, що по силам, як могла і розуміла, найбільш енерґічно противилась тим двом напрямам, — до козаків. Вже в першім своїм більшім історичнім творі, в „Исторії возсоединения Руси" виступив він різко против ідеалїзованя козацкої старини, називаючи козаків розбишаками, що не дбали нї про свій нарід нї про православну віру, хоч тут він ще близше тримаєть ся фактів і осьвітлює де що ново і оріґінально. „Исторія отпаденія Малороссіи отъ Польши" знаменує другу стадию в тім напрямі історичної дїяльности Кулїша і ще гострійше і безогляднійше виступає проти козаків. Але сей напрям дальше розвиває ся і в сїм дальшім розвою бачимо єго в останнїм історичнім творі Кулїша — в „Українських козаках і панах", що буде предметом нашої рецензії.

Автор має замір представити історию козачини в часах від кампанії Конецпольского против козаків в 1625 року до руйнованя Кодака Сулимою десять лїт пізнїйше. Великий обсяг розвідки в порівнаню до короткого періода, що студиює автор, позволяє сподїватись многих важних

результатів. Автор дійсно зібрав дуже много фактів і дуже широко на підставі новійших здобутків на полі критики жерел представив повстаня козацкі з 1625 і 1630 р., але представив все на основі своєї „прогресивної точки зрѣнія“ на козацтво і єго вороговане против Польщі, а вона полягає просто на сторонничім толкованю всїх фактів як найнеприхильнїйше для козаків.

Огляньмо коротко зміст.

Давши на вступі пізнати читачеви свій поступовий погляд на козацтво, що, на єго думку, стреміло тілько до нищеня всякого порядку, аби лиш догодити своїм еґоістичним цїлям, що тілько ненавистею до Поляків ріжнилось від них, бо було цїлком вже ополячене, що не мало жадних висших цїлей нї полїтичних нї релїґійних, переходить автор до часів по Сагайдачнім. Він надає всї успіхи, які осягнули підчас єго гетманованя козаки як в суспільно-полїтичнім своїм становищу так і в відновленю православної єрархиї, тілько сему гетьману і небагатьом з старшини, а неудачі козаків по єго смерти толкує тим, що не пішли за єго полїтикою та дальше уважали грабленє безборонних своєю головною задачею. Та їх програма була ворожою для кольонїзациї України і для всїх приклонників порядку, але сам уряд і пани попирали розвиток козацтва, затягаючи в службу Українців, хоч найбільше знов множили число козаків набіги татарскі. Не винищувані польским безсильним урядом козаки піднимали оден бунт по другім, що послужили школою для бунта Хмельницкого, разом з московскими війнами, до котрих Польща заправлювала козаків, аби потім наслїдки науки почути на власній шкурі. Кулїш розводить ся над геройством польских королів, що властиво, на єго думку, оборонювали Україну і Польщу від напору Азиї, і над трудностями, які заходили при тихомиреню козаків, се були: страх, щоби козаки своїх помічників-селян не забрали з собою в московскі землї, дальше — щоби не занепокоїти православних та не зражувати собі міщанства і шляхти, що великі користи потягали з козаків.

Другий роздїл розвідки посьвячує Кулїш представленю відносин Польщи і козаків до білгородскої і кримскої орди, до Шагин герая і Кантемира вожда Татар білгородских, що на думку автора становили дуже добру анальоґію до Запорожцїв, і описує дуже гарно битву під Мартиновим. Зараз по побитю Татар мусить Конецпольский думати про приборканнє козаків. Кулїш вказує отсї причини: козаки своїми набігами на турецкі землї непокоїли короля, що хотів мати спокій від Турків і поміч від приборканих козаків. Крім того була справа Ахиї дуже важним мотивом для Конецпольского, що не хотів поновленя історий з самозванцями в виду грізної Турциї. Але єго задачею було тільки утихомиреннє козаків, що і перевів дуже лагідно; жадних релїґійних цїлей

не мав і мати не міг, бо в мішаню в справи релїґійні навіть не обвиновачував козаків. При тім наводить автор докази, що в 1625 р. козаки не виступали разом з народом в імени єго інтересів і інтересів церкви і переходить до описаня випадків, що випередили кампанію 1625 року: як Борецкий, позисканий для пляну Ахиї, старавсь позискати для него Москву надаремно, як готовились козаки до війни з польским війском морским набігом на чорноморскі береги, де мали неудачу, і як Конецпольский завів угоду з Татарами, аби безпечно взятись до приборканя козаків.

Обширно обговорена кампанія 1625 року; автор від неї виводить тїснїйші звязки між духовенством православним і козаками, а знову підносить велику небезпечність для річи посполитої з того, що уряд по запокоєню козаків поступав цїлком не льоґічно — виписчиків вербовано для шведскої війни, таким робом реґуляция війска запорожского була обернена в сьміх. Почались проте невдовзї нові непорядки на давний лад, козаки ходили в р. 1628 під Тегиню та в Крим. Але Хмелєцкий умів позискати козаків для служби Річи посполитої, хотяй вони вже під Куруковим укладали нові бунти. Так вигадали вони в 1630 роцї, що польске війско має намір всїх Русинів по Українї вирізати, найшли віру у народа, тяжко пригнїченого жовнїрским постоєм, і вирізали польскі залоги. Самої кампанїї описувати докладно не береть ся Кулїш, виказує лиш тенденцийність руских жерел, що представляють сей бунт козацкий яко оборону віри, яко пімсту за страшні надужитя війска коронного взагалї а Самуеля Лаща особливо. Та і по тім бунтї уряд поступив собі неконсеквентно. Владислав — сам козак привичками житя і воєвничостию — затягнув їх 15000 в свою службу на війну московску. Козаки, що ще недавно удавались до Москви за помочею, тепер головно причинились до побіди над нею. Наступила по тім війна з Турциєю — знов задля козаків. По її щасливім укінченю Конецпольский піднимає на ново гадку висказану ще за Жиґмонта Августа і будує Кодак, щоб загородити козакам дорогу на Низ. Наступає бунт Сулими, але козаки самі видають єго на укаранє панам: є то, на думку автора, об'яв діяльности „ліпших" козаків, що мусїли звичайно притихати під погрозами маси: тепер партия порядна бере гору над своєвольною. Для України наступає, здавалось би, нове житя, але пару лїт по тім наступає бунт Павлюка, що нищить усе щастє краю.

Як виглядають випадки сього десятка лїт, коли на них дивить ся Кулїш з нової нової „точки зрѣнія", легко собі представити. Все історичне ледви що виглядає де не де з під загальних диґресий про козаків, повних дуже сильних епітетів для них. Деякі з них вже піднесли сьмо, всїх наводити годї, бо дуже би богато місця заняли. Чуємо в тім творі

Куліша стільки красних річей про „козацке гультяйство“ (I 303), „наїздниче товариство“ (I 305), „українські розбої“ (I 311), „домашню орду“ (II 628) і то висказуваних катеґорично, що по перечитаню цілої тої статї виносимо вражінє, що Польща була ідеально добра для козаків, та вони — найневдячнїйша погань під сонцем — віддячились їй по козацки (I 310). Де дїваєть ся при таких елюкубрациях (а наводимо їх тілько з одної части, з кількох сторін) історична правда? Не маємо заміру вступати тут в полєміку з недавно помершим Нестором української письменности що до єго підставних гадок о козацтві. Але звернемо увагу на одно. Куліш всіми силами стараєть ся довести, що козаки не були оборонцями віри. А деж він знайде лїпших в тодїшній Европі, що цивілїзацийно стояла непорівнано висше не тілько від козаків, але і від культурників польских, що їх так дуже хвалить Куліш? Чи в Нїмеччинї, де горіла війна трийцятьлїтна, релїґійна по імени, що в дїйсности служила еґоістичним цїлям сторонних держав і бунтівничим потребам князїв нїмецких, де католики служили Шведам, а протестанти цїсареви, де по словам Абрагама а Sta Clara: Abteien und Stifter змінились в Raubteien und Diebesklüfter. Чи може в Франциї, де уряджувано різнї Гуґенотів і не-Гуґенотів в ріжних намірах, а найрідше релїґійних? Чи в Анґлїї, де перед тим протягом половини столїтя чотири рази змінено віру? Коли тому всему добре придивимо ся, спостережемо, що козаки зовсїм не були гіршими оборонцями віри православної, як війска цїсаря Фердинанда II чи приклонники Ґвізів або кардинала Рішелє в Франциї оборонцями віри католицкої.

А що скажемо на ту грабежливість козаків, що на ню так громами мече Куліш, коли пригадаєм собі Валєнштайна, що живив війну війною і стягав з приязних цїсареви країв тяжкі контрибуциї та єго власні краї топтав тяжкою стопою війни, — або і саме польске війско, що під часи спокійні виполокувало до чиста околицї, де стояло. А прецїнь і се були оборонцї католїцизма і християнства. А як погодити з „розбоями“ козацкими безустанний та скорий поступ кольонїзациї, не каже нам Куліш.

Дальших гадок Куліша, що випливають тілько з єго нової точки погляду, розбирати не будем. Наведем тілько кілька неясних місць. І так пише Куліш (I 303), що козаки, як би були провадили полїтику Сагайдачного, то булиб зайняли дуже важне місце межи Москвою і Польщею. Яке се мало би бути становище в полїтицї, зіставляє автор вгадувати читачеви, а вгадати трудно, бо полїтика Сагайдачного тілько через те подобалась Польщи, що потрібувала вона єго тодї до війни з Москвою та Турками. Колиж істнував в полїтицї Сагайдачного який нибудь напрям

що подобавсь урядови, то не був се напрям релїґійний, на котрий, здає ся, хоче вказувати автор.

На с. I 307 розповідає автор, що козаки умисно таїли приближенє орди, щоби, коли вертати ме, тим більше у неї відібрати. Таке поступованє козаків називає Кулїш грабунком, але подібне поступованє Конецпольского виправдує як може (II 623). Троха сьмішне таке критикованє Хмельницкого, яке находим. на стороні I 307. Автор уважає єго менше талановитим від попередників-вождів в бунтах, а доказу не дає. При вичислюваню трудностий, якії стрічав Конецпольский в відносинах до козаків, вказує Кулїш крім справи релїґійної на страх, аби козаки не забрали з собою в Московщину своїх підданих. Такого страху не знаходимо висловленим ніде в сучасних жерелах, так само і страху, аби не зразити собі місцевої шляхти і міщанства суворим поступованєм з козаками, а се називає автор найбільшою трудностию, з котрою мусїв ся бороти Конецпольский (I 317). Подібно разить троха називанє Хмелецкого, Бєлецкого і многих польских воєвників козаками (II 627 і в многих иньших місцях) через те, що були добрими вояками і партизанами. В такім разї на добру справу і славних сучасних партизанів трийцятьлїтної війни як: Мансфельда, Християна з Ангальту або Іогана Верта можнаб назвати козаками. На стороні III 92 говорить Кулїш, що самим здиранєм Турциї і пакликуванєм на Польщу нападів татарских козаки не викликалиб против себе панів, бо їх маєтки не багато від того терпіли, але споводував комісию 1625 р. король. Чиїж в такім разї маєтки терпіли від орди? Що до короля, то правда, що для него важко було приборкати козаків, але ніколиб не був він позискав собі помочи панів проти козаків тілько до того, аби міг вигідно занятись справою шведскою. Справа шведска преціль знана зі своєї непопулярности серед маґнатів. Для самих урядів королята против свого інтереса нічогоб не зробили.

Тут належить зауважити, що автор прикладаючи може навіть за велике значінє справі Ахиї дуже тілько коротко реферує справу Шагин герая і єго зносин з польским урядом. З сих згадує він лиш за куплений Конецпольским у Шагин-герая спокій (III 115).

На стороні III 99 повторяє Кулїш свій вже давнїйший висказ, що Борецкий удержав ся на своїм престолї тілько протекциєю кн. Христофора Радивилла. Чи не належало би пошукати причини скорше на ст. I 318, в страху Конецпольского, щоби не справдити поговорок межи народом, мовби він прийшов знищити православє.

Але найбільше, може, з цїлої книжки здивує читача Кулїш використуванєм власних своїх материялів на стороні III 117. У Кулїша допєрва по прибутю Пачаковского козаки виходять на море, аби готуватись морским набігом (sic) на війну з війском коронним, а ще перед тим

приходить назад посольство з Москви. Єго відправлено 7 цьвітня 1625 р., а тимчасом знаємо, що вже в марцю 1625 р. козаки появились на турецких чорноморских берегах (см. Zinkeisen Geschichte des osmanischen Reichs IV 496 і 497). Колиж мав час прибути Пачаковский? Кулїш гадає, що він прибув на весну і оповістив козакам, що йде на них Конецпольский. Дальше мав Кулїш у своїх Материялах (I 176) звістку, що межи козаками „учинилась рознь“, чи мають іти напроти польского війска чи нї. Але Кулїш не вставив єї зараз по прибутю Пачаковского, але аж по прибутю козаків з моря. Натомість наради козаків з Ахиєю і межи собою, що мають робити по посольстві Пачаковского (Матер. I 216), кладе автор зараз по прибутю останного, себ то ще перед походом. Тимчасом знаємо, що перед походом, начатим в мартї 1625 р., Ахия сидїв у Терехтимирові, де був аж до прибутя посольства з Москви (а єго відправлено 7 цьвітня 1625 р. Матер. I 172). Довелисьмо, значить, що Ахия і Пачаковский в тім часї не були на Запорожу, коли їм там каже бути Кулїш. Про Ахию знаємо, що трохи пізнїйше прибув він з московским посольством на Запороже. Колиж прибув на Запороже Пачаковский і коли повстала межи козаками та „рознь“? Менї здає ся неправдоподібним, аби Пачаковский міг прибути перед виправою козаків на море. Не здає ся правдоподібним, аби козаки, загрожені походом Конецпольского, відважились на набіг морский цїлком без очевидної цїли. Вислови Кулїша, нїби козаки всї свої надїї клали на морский набіг (III 111) видають ся дивовижними і неправдоподібними. Найлїпшим доказом, що Пачаковский прибув вже по поворотї козаків з походу морского, служить власне згадувана „рознь“. Її могла споводувати хіба тільки вість, принесена Пачаковским. Проте належить „рознь“ згадувану Кулїшем (III 114) уважати за тотожну з нарадами козаків і Ахиї і радою козацкою, що постановила, на думку Кулїша, іти на море і готовитись до війни з Польщею Такого постановленя рада козацка з певностию не постановилаб без спорів межи партиєю умірكованою та крайною. Коли б обі партиї були погодились, то чогожби по походї другий раз підносили спір? Спір, значить, найправдоподобнїйше, мусїв відбутись зараз по прибутю Пачаковского, а заразом і по прибутю козаків з морского походу при кінцї лїта. Бо тілько тепер могли бути там на Запорожу всї участники: козаки, Пачаковский і Ахия. При тім знаємо, що Дорошенко ще в червнї 1625 року був гетьманом, то міг бути скиненим аж по поворотї козаків (Матер. I 234). Видимо, значить, що Пачаковский прибув не перед, але по походї козаків на землї турецкі 1625 р., і що „рознь“ та була в осени.

Історию похода Конецпольского дано на підставі Діариуша з р. 1625 (Diariusz expedicyi ukrainnej z kozakami zaporoskiemi w roku 1625, котрого однакож не цитує автор) і то дуже вірно, з виїмком хиба

оповіданя про битву Конецпольского з арієргардами Жмайла (III 126 127). Куліш, в решті оповіданя може аж за докладний, тут представляє битву не вірно. Не гетьман з артилєриєю рішив тут справу, але піхота нїмецка, що й найбільше заслужилась і причинилась до побіди.

З кінцем оповіданя про куруківску умову зачинаєть ся друга частина книжки, цїлком ріжна від попередної. Перша, що обіймає вступ і кампанію 1625 р., далеко більша обсягом від другої (коло 100 сторон до коло 70 сторон), хоч по відносинам часу, який обіймає перша і друга частина, можна б було сподївати ся противного. Перша частина входить далеко глубше в подробицї нїж друга, але ся ще богатша на непотрібні діґресиї нїж перша. В першій части виділисьмо не конче потрібно розведену кампанію проти Кантемира; в другій — опись шведскої війни і невдоволеня польского війска, капитуляциї Шеїна під Смоленьском, характеристика Абази, опись війни з ним і пактів в Стамбулї. Се все важні для історий козацкопанської факти, але розмірно з иньшими занадто докладно трактовані. Колиж ми приглянемось всїм тим диґресиям, спостережемо, що з малими виємками вони дотичать особи гетьмана Конецпольского. Ту справдї визначну особу обрав собі Куліш за осередок, коло котрого уґруповав випадки. Се виступає різко особливо на стор. IV 657. Побіди Хмелєцкого, описані тут автором, не меньше заслугують уваги як мартинівска битва, особливо тому, що до тих побід головно причинились властиві козаки, не двірскі, як під Мартиновим, але реєстрові. Виглядає, мовби Куліш навмисно згадує короткі ті факти, що і відповідно єго ідеалу булиб варті похвали, — мов би через те, що таке поступованє козаків противить ся єго виходній точцї.

Спільну діяльність Хмелєцкого і Дорошенка і похід останнього до Криму дуже побіжно перейшов автор, так само бунт 1630 року — тілько по тій причинї, що не находить до него обширнїйшого польского жерела! Хоч із вісток, поданих львівскою лїтописею, Куліш заперечує направду лиш звістку про спаленє Лисянки Лащем, вважає він одиноким правдивим жерелом реляцию Гладкого в Москві. Згідність реляциї послів Борецкого з львівскою лїтописею хоче автор приписувати тому, що і в Київі про бунт Тараса тілько те було відомо, що козаки говорили. Чи то можливе, щоби нї оден з православних Киян не міг мати докладної відомости? (гл. IV 672).

Так само трудно згодитись на елюкубрациї автора на сторонї IV 677. Автор пише, нїби в татарских улусах жили козаки так густо, що разом з Татарами становили елємент посередній межи Европою та Азиєю. Се занадто побільшено. Що Татар на Запорожу було часом чимало — се правда (хоч і тут не треба собі сього елєменту занадто побільшати), але про потурнаків козацких не чуємо так часто, а на

Запорожу не вважано в тих часах так дуже на релїґійні переконаня як у Татар. Ще дивнїйша кілька стрічок низше подана гадка, що козаки в разї переваги Турків в тих околицях булиб найфанатичнїйшими потурниками. Автор забув, що одною з головних причин, через що Іслям не опановав північного побережа Чорного моря, були козаки. Колиб вони були такими, якими їх хоче видїти автор, вониб вже давно перейшли були на турецку віру — зараз тодї, коли увага турецкого сьвіта відвернулась від Німеччини на схід. Чи трудно було б козакам перейти в 1621 роцї на сторону Османа, або тілько заховатись неутрально, колиб їм направду, як хоче автор, бракувало всякого духа християньского, всякої традициї нацїональної, історичної? Автор вважає можливим також, що козаки в разї побіди католицтва над православєм стали ся б загорілими приклонниками побідоносної віри. На поперте сих своїх виводів має автор лиш козацькі напади на Турцию і Москву, що не хотїли приймати козаків.

Звернїмось ще коротко до зверхної форми твору Кулїшевого. Стиль і представлене гідне єго імени. Але цїла розправа зробить здаєть ся на історика скорше вражінє красного белєтристичного твору, нїж працї наукової, задля своїх численних більших і менших дїґресий, вмішуваня віршів, розриваня материялу. Автор жертвує часто ясність і полученє, властиве науковій працї, для красної форми. Правда, що часто навіть і без тої цїли автор ставляє поодинокі випадки і свої гадки про них без всякого звязку або дуже слабо звязані коло себе. Через те треба майже всюди добре уважати, аби можна було зрозуміти порядок і льоґіку гадок. В тім творі даєть ся також читачеви в знаки тая формальна боязнь Кулїша що до цитат. Подибуємо їх рідко і вживанє їх цїлком не відповідає поважній історичній книжцї, бо не уложене в ніякі правила. Напр. цитує автор кількотомову книгу Гаммера тілько: Hammer, Geschichte des Osm. Reiches (ст. II 617 нотка 2). Так само диярий Ляссоти цитований на сторонї III 120 тілько: Tagebuch des Erich Lassota von Stablau. Автор цитує ще Гаммера 2 рази (IV 654 і V 194) тільки, Zinkeisen'а тільки оден раз (III 133), хотяй для справ турецких ті дві книжки мають першорядне значенє, а з турецкими справами має автор дуже багато до роботи. Иньші жерела цитує автор тілько принагідно, в многих місцях не цитує їх зовсїм, хотяй видно, що їх уживав (як Diariusz — див. вище), або цитує жерело, але не цитує місця, де воно є (напр. нотка на сторонї III 119). Розумієть ся, таке поступованє з цитатами не надає творови автора наукового вигляду.

Зводячи до купи ще раз теє все, скажемо коротко: сей найновійший історичний твір Кулїша нї на крихту не є лїпший або гірший від

попередного: так само тенденцийний і ненауково держаний, але і так само як попередний збирає чимало історичного материялу, проте так само як і попередні може бути користним, коли єго обережно уживати.

С. Рудницкий.

К. Мельникъ — Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка (1628) (Кіевская Старина, 1896, XI ст. 276—286).

Розвідка подає коротко козацкі відносини від 1626 до 1630 року. Шан. автор, давши погляд на куруківский договор, признає Дорошенка наслїдником полїтики Сагайдачного (з чим можна тілько згодити ся), представляє єго трудне становище з огляду на приборкану вправдї тільки що, але вічно непокірну урядови козацку партию і збирає нечисленні згадки про него в сучасних жерелах. По тому представляє автор відносини кримскі, справу Шагин герая і Кантемира та коротко згадує про кримский поход Дорошенка. Автор об'ясняє спокійне захованє польского уряду льояльностию нового гетьмана Грицька Чорного і прихильностию для козаків зі сторони Стефана Хмелєцкого, тодїшного реґіментаря на Українї. Єму і присьвячене закінченє розвідки.

Сказалисьмо висше, що розвідка, здаєть ся, має за ціль представити коротку історию козаччини в лїтах 1626—1630, не входячи в подробиції. Так видаватись буде, як припускаєм, кождому, хто сю розвідку перечитає.

Але як з тим змістом погодити титул? Титул сей належить тільки до одного факту, розповідженого коротко на сторонї 280 і се не дає ще підстави розтягати назву єго в титулї на цїлу розвідку. Про Дорошенка говорить ся тілько на $1^1/_2$ сторонї, про попередні зносини козаків з Шагин гераєм не чуєм в оповіданю про кримскі відносини нї словечка, і як би не титул і ширше оповіданнє про кримскі відносини, трудно було б і догадати ся, що автор хоче кримский похід Дорошенка зробити осередком і головною точкою своєї розвідки. Та вада розвідки має свою причину головно в тім науковім апаратї, яким орудує автор. Хто приступає майже тілько з Смірновим в руках до специяльної розвідки про якийсь факт татарско-козацких відносин, той мусить попасти в той блуд, що про головний випадок, який хоче описувати в розвідцї, не буде мати що писати. Не кажучи за специяльну працю Ґолембіовского, навіть у Костомарова (Богдан Хмельницкий I) і Еварницкого (Исторія запорожскихъ козаковъ II) можна знайти відсилачі до Сенковского (Collectanea z dziejopisów tureckich), Гаммера і Цинкайзена, і їх працї доконче потрібні для всякого, що хоче заниматись яким нибудь фактом в історії музулманьского сходу.

Натомість по зміненім титулї розвідка булаб дуже добре написаним коротким оглядом зверхне-політичних відносин козаччини в р. 1626—1630. Не можна тільки згодитись з заявленем автора, мов би за Сагайдачного козацтво дійшло леґального увільненя від реєстру і признаня нових православних єрархів (ст. 275) і з заявленем, що куруківский договір був кроком назад з висоти Сагайдаччини (ст. 276). За часів гетьманованя Сагайдачного відбулись кілька комісий польского уряду, що доповнялись списаня реєстру і повздержуваня козаків від морских набігів, і рішення їх не дійшли мети лише задля грози з боку Турциї. Православних же єрархів нїколи не затверджено було урядом — декрети против них лиш на час свого житя здержав Сагайдачний. Взагалї лояльність козаків до польского уряду поплачувалась лише тодї, як сей уряд мусїв з причин заграничної полїтики крізь шпари дивитись на цїлковите уневажнене всяких приписів для козаків. Що належить до куруківского договора, то був він здобутком, не неудачею, коли будем разом з автором дивитись на него з леґального боку: реєстр був дуже значно побільшений, з ним і платня.

Поправити належить помилки в датах (друкарскі): 1829 (ст. 282) на 1629, 1624 (ст. 285) на 1626, 1730 (ст. 285) на 1630.

С. Рудницкий.

Е. А. Альбовскій — Исторія Харьковскаго слободского козачьяго полка, Харків, 1896 (відбитка з IX. т. Харковського Збірника).

На вступі, на 11 сторінках і тому натурально дуже поверхово, автор оповідає загально відомі факти з історії України, починаючи з Ґотів, Гунів, Хозарів і закінчуючи часами Хмельницького - Білоцерковською умовою, наслідком чого явилась українська кольонїзация з правого берега Дніпра на лївий і далї вглиб — на місце теперішньої Слобідської України. Але ще ранїйш московський уряд, маючи на метї державні інтереси, заводить тут сторожі, будує пограничні міста і заселює їх вартівними воєнними ватагами. История переселення Українців — „Черкасів" перед Білоцерковською умовою з гетьманом Острянинцею р. 1638 на місце сучасного Чугуєва обіймає зміст першого роздїлу. На жаль в оповіданнн сього неясна причина дуже скорого відворотного переселення українських осадників на правий беріг Дніпра. Про се автор говорить на ст. 15 так: „Черкаси, що прийшли з Острянинцею, присягнули на вірність Московській державі; всїм їм казано було видати на перший час платню грішми і хлїбом. Разом з тим прислано до Чугуєва воєводу Щетініна і з ним 200 чоловіка московських „служилих людей". Перебули сї зайди в Чугуєві не довго, бо р. 1641 між ними счинилась

колотнеча, завершена тим, що гетьмана там убито, а Українцї подались з сього міста знов до Литви". Неясно, межи ким стинилась колотнеча — межи Українцями чи межи Українцями та московськими „служилими людьми"? хто вбив гетьмана і чому Черкаси взяли за лїпше вернутись назад до „Литви"?

Далї описано історию заснования міст Острогожська, Сум, Ахтирки, Харкова, історию будування останнього, в подробицях описано його фортецї і вигляд міста в кінцї XVII ст. на підставі писаних вказівок воєводи Сухотіна. Цікавий також документ з р. 1663, знайдений проф. Багалїєм в московськім Архиві мінїстерства справедливости і видрукований вже в Харківськім Календарі з р. 1885.

Осадники на новім місцї заховують свій козацький уклад, але з старшини тодї вже визначають ся особи шляхецького походжіння — Захоржевські, Ковалївські, Шидловські. Особи „шляхецького" походжіння відзначались тим, що мали право володїти підданими селянами (ст. 37); на чім полягало се право під той час, автор не пояснює. Козаки подїляли ся на виборних (реєстрових), підпомічників і підсусїдків (сей поділ оперто на працї проф. Багалїя — „Материяли..."). Селяни подїлялись на панських, манастирських і вільних (ст. 39). На жаль, автор дуже мало спиняєть ся на сїм подїлї і поясняючи, хоча й побіжно, в чім була залежність панських селян, цїлком промовчує питаннє про „вільних" посполитих. Про те, чи мали в Слобідщинї посполиті „підсусїдків", також не згадуєть ся.

Далї автор описує військово-адмінїстрацийний уклад полку, зброю, одежу козаків і їх неспокійне життє під постійною грозою татарських нападів. Урядови (московському) було користно жити в приязни зі слобідськими козаками, воно виявляло їм свою ласку і надгороджувало ріжними пільгами. Козаки з свого боку платили вірністю московському цареви і не тримали спільно з гетьманськими козаками, коли ті зраджували. Унїверсал Виговського відкинено в Слобідщинї з обуреннєм. Полковник Кіндратів роздер унїверсал перед очима всієї старшини і сказав навіть, що слобожани — не гетьманцї і вважають ганьбою для себе рівнятись до них. Харківські козаки брали участь в руйнованню України військами Ромодановского (ст. 50). Таке ж обуреннє, за вийнятком кошового Ів. Сїрка, викликала і зрада Бруховецького серед слобідських козаків.

Всї сї прояви вірнопідданьчих почувань і розважности автор дуже наївно вважає особливою заслугою слобідських козаків. Але ще більшою наївністю і субєктивністю відзначують ся міркования автора з поводу ворохобнї в Харківськім полку, вчиненої Сїрком. „Харківцї збунтовались, вбили вірного цареви полковника Репка і сотника Федорова... Правда

і сей випадок не можна вже занадто суворо числити в догану полкови, де тільки декотрі міста та частина мешканців полкового міста, легкодушно піддавши намовам і спокусливим обіцянкам, пристали до зрадників. Обвинувачувати їх тим тяжше, що на чолї зрадників, харківських козаків, станула така особа, як Ів. Сїрко..“ „Чи можна ж обвинувачувати козаків, зваблених такою особою?“ І далї: „хоча на жаль невелика частина мешканцїв Харківського полку і пристала до сієї ворохобні“. І ще: „Бунт Стенькі Разіна не минув цїлком добре для полка“ (ст. 56—7—8).

Автор, не вияснюючи самої події, не розглядаючи причин — чому Харківцї бунтувались і чому Гетьманцї бунтувались, обмежуєть ся такою наївною і ненауковою критикою сих визначних подій в житю Слобідських полків... Від сих розумовань віє духом підручників Іловайського...

Хоча в розгляданім випуску надруковано не всю працю д. Альбовського, лише першу частину, але ми дозволимо собі висловити про неї свій осуд.

Ми анї трохи не думаємо маловажити значіння компілятивних праць, навпаки, для Росиї вони мають величезне просьвітне значіннє. Для істориї Слобідщини досї бракувало таких праць, але на жаль треба сказати, що і тепер їх бракує, по виданню працї д. Альбовського. В компілятивній працї більш як де инде вимагаєть ся не просте констатованнє фактів, але правильне, наукове, критичне і разом з тим популярне вияснениє подій історичного життя. Тодї така праця буде дійсно відповідати свому призначінню. Такі ж розумовання, як наведені висше, не можуть вважати ся науковим вияснениєм історичних подій і з'явищ. Коли ж автор гадає собі, що наукове, критичне вияснениє не буде зрозумілим для „ширшої“ публїки — для неї ж очевидячки і призначувалась ся праця, — то він сильно помиляєть ся. Кожну річ можна зробити зрозумілою, але ж треба уміти зробити се. *Е. Р—ва.*

Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, том V (4 випуски), Краків, 1896, ст. 255 + CLXXIX + 21 табл., велике 4⁰.

Томи сего видавництва краківскої академиї виходять в зошитах і складають ся з двох частей: статей і справоздань з засїдань комісиї. Крім обговореної вже нами статї А. Єльского про фабрику слуцких поясів (Записки т. XVI) розділ I сего тома містить ще кілька більш або меньш цїкавих для нас статей, а то:

Ф. Бостель подає Материяли до історії золотарства львівского в XVI і XVII в, доповнюючи працю Лозїньского про історию львівского золотарства до половини XVII в. Автор повторяє за Лозїньским історию спорів і процесів між золотарями львівскими та краківскими і люблинскими про конкуренцию і додає кілька документальних причинків. Дальше вказує на те, що д. Лозїньский, користаючи з книг мійских, для того в моноґрафії своїй поминув зовсїм золотарів Русинів, Вірмен і Жидів, що не будучи католиками, не могли вони належати до цеху, або з причини, що мешкали на передмістях, справ ніяких в урядах мійских не провадили. В книгах ґродских натомість д. Бостель подибує часто материяли про майстрів нецехових, напр. спори золотарів передмійских — „партачів" з цехом; звідти подає він і три списи тих „партачів": оден з р. 1598, і два з р. 1600, а далї на підставі книг ґродских укладає хронольоґічний спис львівских золотарів, разом 90 імен, між ними 19 вже знаних з праці Лозїньского і самого автора з єго справозданя з тоїж праці, отже цілком нових імен 79, як видно — багато Русинів. При декотрих іменах автор подає звістки документальні, з книг ґродских, з яких видно, що були то вручні майстри, мали замовленя на ріжні роботи, переважно срібні, для польских маґнатів.

Др. Фінкель подав випис з інвентаря замку в Жовкві з р. 1726, переважно про образи (с. 42—48).

В. Лущкевич подає досить многословний опис замку Гербурта під Добромилем. Зачинає довгим виводом назви „замок", що буває, по словам єго, невідповідно уживана, коли називають замком grody królewskie, dwory szlacheckie, starościńskie або forlalicye, що служили для охорони околичної людности підчас нападів Татар. Схарактеризовавши кожду катеґорию, подає дуже докладний архітектурний опис замку Гербурта і на підставі того опису і положеня замку причисляє єго до „fortalitium". Замок, здаєть ся авторови найімовірнійшим, збудовано в другій половинї XVI в. на ґрунтах старостиньских; як припускає автор, будував єго Ян Гербурт, хоч знов букви на щитї гербовім над брамою кажуть догадуватись, що фундатором був Щасний Гербурт каштелян перемиский 1560 р., а реставровав Ян Гербурт 1610. Сей прикрасив замок і переробив поверх передної єго части на мешканє, але сталим мешканєм задля своєї оборонної конструкциї замок Гербурта бути не міг: не було навіть місця на мешканє служби, на кухню Історня замку до половини XVII в. автору не знана, а вже р. 1789 був він руїною, бо тодїшна властителька Тарнави дарувала ті руїни оо. Василиянам добромильским на репарациї монастиря. Не знати чи користали з того дару Василияне, хиба, як думає автор, розібрали часть окольної стїни, а в кінци уряд камеральний заперечив їм того права і взяв в своє володїнє руїни.

Ф. Бостель подає деякі материяли до історії львівского малярства. На вступі зазначує, що хотяй д. Раставецкий в своїй праці „Словар малярів польских“ приніс значний материял до тої історії, а цінні причинки подав в „справозданях до історії штуки в Польщі“ Лозїньский, то однак всї ті факти не сягають далї XVII, XVI віку, лиш деякі подробиці сягають і в XV в., тим часом малярство руске процвитало вже в XIV в., коли Ягайло поручав руским малярам мальованє костелів на Вавелю і Лисій Горі. Що до львівского малярства, каже автор, маємо дуже скупі відомости, і так не знати навіть докладно, коли цех малярский засновано. Автор наводить кілька документів до него, з них оден — грамота епископа львівского Яна Солїковского з р. 1596 відлучає католиків малярів від Русинів і Вірмен, иньший — грамота фундацийна короля Жигмонта III надана (перед 1596 р.) маляреви Янови Шванковскому, котрого і належить уважати фундатором цеху малярского у Львові. Числа майстрів малярских кождого року також не можна докладно означити, лиш з висоти податку, що складав цех малярский, можна припускати, що на пр. р. 1598 було майстрів 8, а товаришів 42. Крім цехових малярів були ще не приналежні до цеху; ті мешкали на передмістю (на Підзамчу) і звались партачами. Єсть спис тих малярів з р. 1600, де вичислено 11 імен — самих Русинів. Крім числа і імен нїчого більше про них автор сказати не може, бо книги ґродскі, де полагоджували свої справи передмійскі малярі, нїчого про їх здібности або заслуги в штуцї не кажуть. На підставі книг ґродских укладає автор реєстр передмійских малярів, почавши з р. 1387, 50 майстрів, при кождім подаючи виписки з книг ґродских. Найбільше подробиць додано при імени Гриня Івановича, з них виходить, що крім малярства Гринь знав і штуку друкарску і ґравюру і прославив ся головно яко друкар. В реєстрі вичислена також одна малярка Варвара під р. 1611.

На підставі нотат А. Ремера подає проф. М. Соколовский деякі відомости про фабрики поясів золотистих, уживаних до давного строю. Передовсім згадує про фабрику слуцку, однак відомости подані тут показують ся (як видно з пізнїйшої статї А. Єльского, написаної на підставі документів) баламутними. Належить лише згадати, що А. Ремер подає рисунки знаків фабрики слуцкої (звичайно руских — Лео Мажарскій, Въ градѣ Слуцкѣ, в кількох вариянтах, або латиньских — F. S.), як також і кілька фотоґрафічних образків самих поясів. Дальше вичислені иньші фабрики поясів, разом 15, з котрих фабрика Яна Марконовича (як думає автор — у Львові) мала би бути найстаршою, судячи по написи на шовковім поясї з тої фабрики: Fe. Jan Markonowicz anno 1701, але чи вона була як раз у Львові, цїлком не знати. Ширша відомість подана про фабрику краківску Францїшка Масловского; иньші фабрики були

в Кобилці (коло Варшави), в Городнї, в Несьвіжу (ся дуже непевна), в Шідлїцу (коло Ґданьска), в Пшеворску, в Држевіци, в Соколові (ґуб. сідлецка), Рожанї (повіт слонимский), в Куткорі, Межибожі, Угнові і Жмигродї. Взагалї всї відомости досить непевні і неясні.

Статя В. Лущкевича „Полїхромія деревляного костела в Дембнім під Новим Тарґом“ інтересна тим, що, як видно з доданого рисунку, костел сей зверхним своїм видом подібний до наших деревляних церков, а полїхромічна орнаментика має багато подібного з византийским стилем.

М. Берзон говорить про „давнїйші божницї (жидівскі) деревляні в Польщі“. Між иньшими згадує коротко про деревляну божницю в Острополи, дає ширшу опись старої божницї, також деревяної, в Заблудові і подає з неї ілюстрациї. Вона дїйсно дуже ориґінальна і пригадує деревляні, галицкі церкви, є де що подібне і в орнаментї. Коли була вона збудована, не міг автор дослїдити, але найшов в старій хронїцї жидівскої громади заблудівскої нотатку, де сказано, що божниця була розширювана 1646 р.; міркуючи з її зверхного вигляду автор догадує ся, що була вона будована під впливом християньских будівничих.

Друга частина тома — протоколи засїдань комісиї містить в собі короткий зміст ненадрукованих в цїлости рефератів. Нотуємо ті з них, що належать до нашої териториї. І так:

Д. Лущкевич (с. 17) в справозданю з прогульки в околицї Кросна, Сянока і Добромиля згадує загально про видні слїди роботи львівских майстрів почавши від Риманова на схід, дальше про церков в Ляшках мурованих, коло Хирова (церков перероблена з костела містить цїнні предмети в стилю ренесансу), про замок і манастир василияньский в Добромили.

Д. Лозїньский (с. 47) подає відомість про малярів львівских XVII в.; найбільше інтересні єму були імена малярів руских з причини великого числа артистичних праць, розкинених по церквах як н. пр. в Богородчанах, Рогатинї, в церкві св. Пятниць у Львові. Подає тут реєстр звиш 30 імен малярів-Русинів, однак лиш на двох з них звертає особливу увагу, а то на Федора Сенковича, що малював плащенницю і іконостас в церкві Ставропиґійскій у Львові і Миколая Мораховского Петрахновича, що малював також іконостас ставропиґійскій після того, як згорів попередний, мальований Сенковичем. З поводу сего реферату комісия ухвалила занятись описанєм старинностей міста Львова з особливою увагою на староруські образи.

А. Чоловский подав кілька історичних відомостей про замок в Збаражи (ст. 49) і витяг з інвентаря замку в Бережанах з р. 1762 (ст. 51).

В. Лозїньский (ст. 50) подає кілька рисунків орнаментики з латиньскої катедри в Перемишли.

Ю. Захаревич і п. Лозїньский (ст. 63 і 66) констатують, що памятник Острожских в Тарнові і памятники Сенявских в Бережанах робив той самий різьбар — Ян Пфістер з Вроцлава.

Ф. Бостель (ст. 64) подає кілька подробиць до історії будівництва львівского з XIV—XVII в.; вичисляє 10 будівничих, самих Німцїв або Вірмен, подає записки про різбарів львівских від XVI до половини XVII в.; вкінци надруковано два привилеї, оден короля Августа III для ритовника і друкаря львівского Івана Филиповича, другий короля Станїслава Августа для Петра Полейовского, архитекта.

А. Петрушевич (ст. 66) звертає увагу комісиї на деякі цінні памятники будівництва, як церков в Спасї і архимандрия в Угневі з XV або XVI в.

М. Ковальчук (ст. 66) здає справу з дослїдів своїх над церквою в Посадї Риботицкій під Добромилем, а низше на ст. 78 - 80 подає єї докладну опись з ілюстрациями; він зазначує, що будова ся має незаслужений розголос, бо хотяй плян її вказує на ґотику, та в виконаню не видно стильової консеквенциї. В дискусиї над сим предметом підніс д. Чоловский, що була се церков арияньска, а Скроховский пригадує ще одну церков в Вишничу в зле виконанім ґотицкім стилю збудовану з риняків.

Д. Скроховский (ст. 66) подає відомість про церков в Верхратї з величавим іконостасом і різбленими дверми від сакристиї і гарні образи в недалекій капличцї в лїсї.

І. Шараневич (с. 66) звертає увагу на інтересні двері іконостасу з Грибовицкої церкви в музею ставропиґійскім. В дискусиї звернено також увагу на ґотицкий костел Бернардинів у Львові, на портрет Володислава Опольского, срібну тацу в церкві св. Юра у Львові, а також на срібну оправу євангелія місцевої роботи в церкві в Тернополи.

В. Лозїньский (ст. 66) подає цікаві відомости про львівських вишивачів (гафтярів): ремісники сї творили осібний цех, завязаний 1658 р., переважно з Русинів і Вірмен. Статут цеху обіймав сих ремісників і з околицї Львова на 30 миль; з І арт. сего статута видно, що вироблювали вони: сайдаки, похви, тебінки, шавлуки, „плати“ на шкірі або аксамітї, а також роботи артистичні для церков і костелів. Д. Лозїньский згадує також про виріб наметів у Львові — сим ремеслом займались Жиди.

Ф. Бостель (ст. 77) подає відомости про Жидів золотарів XVIII в. у Львові і вичисляє їх імена. На підставі інвентарів жидівских з 1765 р.

дає він числа Жидів золотарів і по иньших містах східної Галичини та підносить велике замилованє Жидів до сего ремесла, бо коли золотарів було 185, то в иньших артистичних ремеслах лише по одному, по двох.

М. Ковальчук (ст. 80) подає опись і рисунок церкви (укріпленої, як і церков в Посаді Риботицкій) в Залужу, коло Збаража, а дальше короткий опис, також з рисунком, замку Збараского, збудованого по проєкту Скамоцці, однак не вповні переведенім, Криштофом Збаражским.

Ф. Бостель (ст. 81) додає дещо до відомостей Лозїньского про вишивачів на Руси, а то про бродских, де їх знайшов аж 9. Се значне число вишивачів толкує д. Бостель істнованєм в Бродах фабрики ориєнтальних материй і килимів, що мав заложити Ст. Конєцпольский.

Дальше подає він же (ст. 82) кілька відомостей про золотарство і малярство в Перемишли. З книг мійских перемиских, переглянених на борзї, подав д. Бостель зміст статуту полученого цеху малярского, золотарского і лїварского а дальше реєстр золотарів, де є багато Русинів, а також короткий реєстр малярів перемиских, і звертає увагу на старі образи ріжного змісту в бібліотецї капітули рускої в Перемишли, як імовірну роботу тих давних малярів.

М. Берзон (ст. 87) подає відомость про муровану і укріплену божницю в Луцку в стилю італїйского ренесансу, а також залучає два привилеї короля Жигмонта III, оден на будованє мурованої божницї в Луцку з умовою, щоб була вона заразом твердинею, другий на її докінченє; долучено рисунок.

М. Соколовский (ст. 97) подає з поводу працї Дітріхзона кілька уваг про будову деревляних церков на Руси.

Д. Ребчинский (ст. 100) представив годинник століовий XVII в. роботи Павла Доброштанского в Підгорцях.

М. Ковальчук (ст. 100—101) говорить про божницю, костел і церков в Лешневі коло Бродів. В дискусиї згадав д. Фінкель про божницю тернопільску.

Ф. Бостель (ст. 101) подав відомість про фабрику поясів перских в Станиславові. Навязуючи до того подав д. Чоловский незнану подробицю про фабрику шовків в Бродах, з чого видно, що Конєцпольский спровадив майстрів з Ґданьска і Голяндиї.

А. Петрушевич (ст. 101) представив різьблений з кости слоневої хрестик, на думку референта — з XI в. Ширше застановив ся над ним д. Соколовский (ст. 104), кладучи на X або найдальше на початок XI в. і підносячи велику вартість сеї різьби.

В. Лущкевич (ст. 102) подає відомість про написи рускі на фраґментах камяних з Красноставу.

В. Ловіньский (ст. 130) відчитав реферат про відливарнї львівскі, де каже, що Львів славив ся своїми відливарнями, а особливше прославив ся відливанєм гармат Ганущ Сворч Додано кілька рисунків гармат львівских XVII в.

Д. Ребчинский (ст. 133) представив старинну палицю, різьблену (в промисловім музею у Львові); на єго думку має се бути палиця судейска. *Г—а.*

Христофор (Сулима), первый епископъ слободско-украинскій и харьковскій. Прот. Н. А. Лащенкова, Харків, 1895, стор. 286 (Відбитка з Харьковского Сборника 1893–95 р.).

Ся широка праця, як завважає сам автор, має служити лишень материялом до історії перших десяти років Слобідської епархиї, заснованої р. 1799. Щоб так сказати — тканкою задля ґруповання сих материялів служить біоґрафія першого епископа слободського — Христофора Сулими, властиво час перебування його у Харкові (1799—1813).

Родом був Сулима з козацької старшини: батько його, Семен Іванович, був переяславським полковником. Харитон (мирське ймення Христофора) Семенович служив, по досить певним відомостям, спершу в війську, а потім вступив учнем до київської духовної академиї, де р. 1765 й постриг ся у ченцї. Дякуючи стараниям сильних на той час людей — Завадовського, Румянцева й особливо Безбородька, Христофора висьвячено на архимандрита (р. 1789) й дано Гамаліївський Харлампіїв манастир. Р. 1794 його послано за ректора до чернигівської семинариї, р. 1798 вже висьвячено на епископа і послано до Феодосиї вікарием, а за рік переведено на слобідсько-українську епархию. Прот. Лащенков дїйсно подає з того архивного материялу, що мав під руками, силу фактів, що ілюструють собою повільне формовання та розвиток управи новозаснованої епархиї. Такі події житя нової епархиї, як заснованнє консисториї, духовних правлїнь, обписав автор документально та широко, не проминув навіть біоґрафій осіб, що брали більш чи меньш діяльну участь в роботах Христофора.

Р. 1805 трапилась подія, що лишила слїд не тільки в життю Харкова, але взагалї України, розуміємо заснованнє унїверситету. Христофор у сьому ділї брав велику участь. 20 лїпших учнїв харківського колеґіума він відступив, аби скласти перший курс в унїверситетї; крім того він виклопотав право приватного слухання медичних лекций учням колеґіума в унїверситетї й тим запобіг закриттю сього факультету задля браку слухачів. Просьвітні заходи Христофора не стали на сьому. Він наказав духовенству (р. 1805) засновати так звані „нотні“ школи, що

були початковими елементарними школами; в них повинні були вчитись не тільки дїти духовенства, але й причт, що ніде не вчив ся ранійш. Варто уваги, що в сї нотні школи наказано приймати й дїтей селян, як що ті схотять, аби їх дїти вчили ся. Се було відгуком стародавної загально-громадської української школи духовної, яка в сей час втратила вже свій попередний характер і стала суто-клясовою.

Оглядаючи діяльність Христофора, що до управи тодїшними манастирями, парафіяльними церквами і загального кермування духовенством, автор подає силу фактів, що мають вартість задля характеристики побуту тодїшнього духовенства. „У праві на парафію, каже автор, практиковано два вироблені вже принципи — виборчий та спадковий. Скоро тільки вмре член причту або вийде „за-штат“, дорослий син його посїдав парафію і виряжав ся за посьвященням“. Наслїдком такого порядку було те, що духовенство кріпко тримало ся своїх насиджених місць, тїснїйші звязки заводило з парафіянами, зрідняло ся з ними. От через віщо у той час люде нераз протестували проти проб вищого духовного начальства обминути спадковий принцип. Сим самим прикріпленєм до якоїсь парафії можна вияснити і нерідкі тодї подорожі цїлого причту задля збору „на будівлю“. „Купивши коней та вози, або й власними, сьвященник з дяком, а диякон з титарем або паламарем рушали по збір по ріжних містах харківської та сумежних епархий, переважно ж на Черноморє та Донщину. Побожні козаки щедро обдаровували їх“. Виборчий принцип мав вагу лише тодї, як котрий член причту не лишав по собі дїтей. Парафії записували ся й на дорослих дочок — для їх чоловіків. Колиж через щось не траплялось молодого, то молоду звичайно посилали до архиєрея, а той вже від самого себе посилав її до начальства колеґіума на оглядини дорослих „богословів та фільозофів“. Оглядини сї відбували ся або в хатї начальства, або — що простїйше, — у клясї, куди приводили сердешну молоду.

Цікаві теж відомости про засоби церков та причтів, про пасїки, про брацтво, що зацїлїли лишень вельми рідко при сїльских церквах і функціонували переважно на храм. Межи иньшим діяльність ся виявляла ся тим, що „староста збирав від парафіян добровільні датки, варив мед, а в празник ставив братський обід, до якого запрошувано священика, причт та парафіян. До тогож усьому селу продавав ся братський мед, і користь ішла на церкву, а частку віддїляли старцям“.

Можна зауважити деякі помилки. „Безбородько, напр. каже автор, син українського дворянина, а чи й не селянина; Завадовський — син сьвященника на Вкраїні“. На стор. 7 єсть ось яка нотатка: „мотронинський монастир був тодї (1765) під доглядом переяславського архиєрея, как коадютора київської митрополїї“. А тим часом відомо, що від року

1726 переяславські архиєреї фактичне вже не залежали від київської митрополії, а р. 1733 від їх одібрано й самий титул коад'ютора. Сї дрібні помилки не зменшують одначе вартости праці прот. Лащенкова, проти наукової ваги якої нічого й говорити вже через ту силу материялу, яку подано тут з невідомих ще архивних джерел. *Д.*

Русскія книги. Съ біографическими данными объ авторахъ и переводчикахъ (1708–1893). Редакція С. А. Венгерова. Изданіе Г. В. Юдина. Т. I: А—Бабаджановъ. Спб., 1897, ст. VII + 476.

Се видане, на жаль, не задовольняє вимогам бібліоґрафії не тілько научної, але й чисто практичної. Видане зроблено по авторам, або заголовкам публїкаций, котрі тут перемішані на купу, за 185 років! До того недостача показчика в кінцї тому робить видане зовсїм невжиточним, бо треба би хиба читати єго від дошки до дошки, аби найти щось потрібне кому, а в кого найде ся на те охота й час? Показчики повинні би бути подані хоть після того, як буде напечатано усе видане — що, звісно, може стати ся дуже нешвидко. Ті показчики треба буде знов уложити по авторам, себ то повторити видане в скороченому видї! Тай тодї видане буде невжиточне для тих, що хотїли би по нему знати постепенний розвій росийських та українських публїкаций у Росиї. На жаль, автор не обіцяє нам у передмові і таких показчиків, а за те обіцяє „распредѣленіе русскихъ книгъ по отдѣламъ". „сгруппировать всѣ данныя настоящаго перечня". Отся публїкация д. Венгерова нагадує нам иньшу таку публїкацию, — звісну польску бібліоґрафію Естрайхера, даремну і невжиточну, котра вже десятки років печатає ся, перепечатує ся і тілько робить безпотрібні видатки краківській академії. Єдиний розумний спосіб видаваня бібліоґрафії, се — хронольоґічний, по рокам. Такого способу держать ся майже всї бібліоґрафи, між иньшим і галицько-руський, д. Ів. Левицький, котрого бібліоґрафія австро-угорських видань куди краща бібліоґрафії Венгерова, тим більше, що показує нам і ґрафіку тих видань, т. є. дає їх заголовки таким самим письмом, яким були печатані ориґінали. При тому д. Левицький і скромнїйший у своїм переднїм слові ніж д. Венгеров у своїм, хоть і робив свою працю сам один і в крайній бідности, тай напечатана вона на крайне бідні засоби. *М. П.*

В. И. Шенрокъ — Матеріялы для біографіи Н. В. Гоголя, Москва т. I, 1892 с. 385, т. II, 1893 с. 403, т. III, 1895 с. 549.

За 40 лїт, що пройшло від смерти нашого великого земляка, зібрано досить богато материялу для його біоґрафії: ми маємо збірники його листів, маємо спогади про його і про тогочасне суспільство, маємо кри-

тичне, гарно оброблене повне видання його творів неб. Тіхонравова. Але отсей материял потрібує богато специяльних критичних студий. В згадках про Г. ми знаходимо суперечні звістки, для аналїзу творів Г., як материялу автобіоґрафічного, дуже мало зроблено, а на підставі листів біоґрафи приходять до цїлком супротилежних виводів. Таким робом треба привести до системи зібраний материял, провірити його вартість, критично обробити і потім перейти до більш-менш повної біоґрафії письменника. Таку мету поставив д. Шенрок для своєї працї; перший том вийшов ще в 1892 р., й автор сподївав ся закінчити його в трьох томах, але обсяг працї побільшив ся, і з передмови до III тому ми бачимо, що буде ще четвертий том.

В історії російської лїтератури Г. перший і останнїй Українець, що мав такий величезний вплив і значіннє, як голова реалїстического напряму. В аналїзї лїтературнїй дїяльности Г. біоґраф повинен завсїди мати на увазї племенні відзнаки його характеру й сьвітогляду. Гоголь був щирим Українцем, добре знав він Україну, її побут, звичаї, піснї, казки; в Петербурзї він цїкавив ся її історисю й етноґрафією, з щирим чутєм згадував про неї, й його українські симпатиї виявились виразно в творах сього періоду. Але потроху погляди його відміняють ся, українські симпатиї перетворюють ся в загально російські і в другій половинї своєї лїтературної дїяльности Гоголь переходить цїлком до мальовання загально російського життя й суспільства. Дуже цїкаво, на якім ґрунтї виникла ся переміна і розвили ся сї загально-російські симпатиї; на жаль, в сїй справі праця д. Шенрока ледве чи зможе читача задовольнити.

Перший том обіймає час життя Гоголя до 1830—31 рр. Після огляду лїтератури про Г. д. Шенрок описує нам на підставі спогадів і декотрих уривків з листів суспільство, серед якого виростав Гоголь, його життє, погляди й бажання; малює потім батька й матір — В. і М. Гоголїв, їх життє, відносини між собою й до сина. В роздїлї „шкільні роки Гоголя“ окрім оповідання про вченнє, ми знаходимо характеристики цїклів його листів до матери і до Г. Висоцького. Поруч з сим д. Шенрок зазначає, що декотрі місця Ганса Кюхельґартена стоять в звязку з отсими листами — себ то мають автобіоґрафічне значіння. На підставі отсих порівнань д. Шенрок робить характеристику духового стану Гоголя, тогочасних його думок і замірів. З другого боку біоґраф підносить, що в Гансї Кюхельґартенї ми маємо завязки образів, що в більш повній й артистичній формі виступають в пізнїйших творах Гоголя.

Життю в Петербурзї 1829—31 рр., пробудженню щирих і палких симпатий до України й початку лїтературної дїяльности присьвячено два останнїх роздїли I тому, де треба занотувати критичний розбір виводів д. Білозерської й Чарнацької про відносини Г. до його матіри. Що до

історнї розвою поетичної творчости цікаві замітки д. Шенрока про ґенезу жіночих образів, замітки про характер гоголївського аналїзу кохання й взагалї про характерні риси типів перших повістий; окрім того біоґраф подає паралєлї до перших творів Г. з народної лїтератури. Застановлюючись на характеристиці вищого петербурського суспільства й його вплива на розвиток творчости Г., д. Шенрок робить цікаві порівняння між Гоголем а Пушкіном, як артистів людської прози.

В „Вечерах" кидаєть ся в вічи ідеалїзация жіночої краси; для дальшого періоду сїєї дїяльности Г. сюжетом бере апотеозу національного почуття, каже д. Шенрок в першім роздїлї другого тому. Таким робом цїлком натурально біоґраф переходить до ґенези палкої, щирої любови Г. до України, починаючи з часу єго дитинства і виховання в українській родинї. Далї автор застановлюєть ся на відносинах „Страшної пімсти" до иньших творів Г. і паралєлїв до Вія з казок. Треба занотувати, що д. Шенрок не признає великого вплива Наріжного на Гоголя. Гоголь по думцї д. Шенрока скористовав ся лише образами життя укр. бурсацтва й шляхецтва в творах „Бурсак" і „Два Ивана", але самостійність Г. виявила ся в образах природи, в характеристиках осіб і в диальоґічнім елєментї. Дальший роздїл д. Шенрок присьвячує просторій й цікавій характеристиці Г. яко історика і педаґоґа; біоґраф розбирає окремі замітки Г., зводить їх до купи і зазначає його погляд на науку, його відносини до історії і каже, що у Г. не було культа науки, не було охоти до наукової працї. Сього ж питання дотикаєть ся і додаток до III тому, де д. Шенрок розбирає погляд д. Максимовича на наукове приготованнє Г. і наводить думки Л. Майкова й Бестужева-Рюміна про се. Дуже цїкаво, що біоґраф ставить отсї погляди Г. на науку в звязку з думками того петербурського суспільства, де обертав ся Гоголь. Останний роздїл присьвячено драматичним творам Гоголя 1830 1836 р.

Життю Гоголя за кордоном за час 1836—1839 присьвячена перша, більша половина III-го тома: тут ми знаходимо звістки про збори та подорож Г., його побут, про працї, котрі він там оброблював, його відносини до російського товариства в Римі. Потім біоґраф переходить до оповідання про цензурні митарства з „Мертвими Душами" і про клопоти Г. Характеристиці двох великих творів сього периоду — „Мертвих Душ" і „Ревизора" присьвячена друга половина; д. Шенрок аналїзує лїтературну манєру Г. в „Мертвих душах" і подає ґенезу сього твору; потім переходячи до „Ревизора", застановляєть ся на відносинах до його суспільства й критики.

В отсїм III-ім томі д. Шенрок менш дотикаєть ся фактів внутрішнього життя Г. й розвою його поглядів в 40-х роках; він обіцяє більш

повно розібрати отсї питання в звязку з характеристикою мистично-аскетичної переміни в життю й поглядах Гоголя в IV т.; можно тільки пожадати скорійшого виходу сього тому й закінчення цікавої працї.

Між додатками й замітками до окремих місць працї, що знаходимо в кінцї кожного тому, можна занотувати, як найбільш цікаві в I т. звістки про службу В Гоголя, копії з його подання й з двох докладів (рефератів) В. Трощинському; в II — показані за статєю д. Сумцова паралелї до „Вія" з народних казок; в III подано декотрі паралелї з народних пісень до образів і описів Гоголя, розбір погляда д. Максимовича на наукове приготованнє Гоголя й потім коротенький огляд звісток про відносини Г. до Поляків і католїцизма з книги Смолїковского Historya Zgromadzenia Zmartwychwstania Panskiego. *О. Г—ий.*

Е. В. Пѣтуховъ. Письма Н. В. Ґоголя къ Н. Я. Прокопіовичу (1832—1850), К., 1895, ст. II + 60 + 2 табл.

Листи Гоголя до його шкільного колєґи й приятеля Прокоповича (одного з меньших поетів російських), переховані в біблїотецї їх спільної almae matris — Ніжинського лїцея (тепер інститута), вже видрукував раз Гербель (часоп. Русское Слово, 1859, I). Д. Пєтухов видав сї справдї дуже важні для біоґрафії Гоголя листи наново в сїй брошюрі з поводу ювилею інститута, уважаючи виданнє Гербеля дуже непоправним; до листів Гоголя додано ще чотири листи самого Прокоповича і два знимки фототипичні з листів Гоголя. *М. Г.*

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. IX, Харків, 1897, ст. XVI + 243 + 113—128.

На початку сего тому напечатана посмертна споминка д. Багалїя „О. Николай Лащенко и его труды по мѣстной церковной исторіи" (з портретом покійного) та два некрольоґи: „Д. А. Матовъ" (М. Маслова) і „Памяти I. I. Кашпренинова" (А. Ветухова). Остатні два — вихованцї харківського унїверситета, ученики пок. Потебнї. Пок. Матов — болгарин, професор славістики в софійскій висшій школї й редактор болгарского збірника для фольклорістики, значить товариш пок. Драгоманова, симпатизував і з полїтичною дїяльностию остатного. Кашпренінов прилагодив ся був між иньшим до одної преважної справи — студий музики українських народних пісень, поклясифікованих пок. Потебнею. Тим тяжша єго втрата. Умер іще молодшим від Матова, у 28 роцї житя. В збірнику є статя ще про одного рано втраченого славіста — Дра Ватрослава Облака, і воно вкупі робить дуже гірке вражінє. Пок. Лащенко був протоєреєм харківської троїцької церкви.

Д. Багалїй, в названій статейцї своїй, — трохи надто ентузиястичній, — хвалить его дуже і яко сьвященника, і яко чоловіка, і яко вченого. Лащенко, або як він сам писав ся, Лащенков, написав між иньшим біоґрафії першого слобідсько-українського епископа Христофора Сулими (див. вище) і харківського архиепископа Филарета — „нестора нашей епархіи“, а з менших між иньшим отсї статї: „Вас. Наз. Каразинъ, какъ помѣщикъ села Кручика“, „Домовыя церкви въ покояхъ Слободско-украинскихъ помѣщиковъ“, „Къ біографіи Г. Ѳ. Квитки“, „Памяти ректора Харьковскаго университета П. П. Гулака-Артемовскаго“, — усе в „Харковскомъ Сборникѣ“ за 1887—1890. Все те зроблено по актам і листам. Недокінченою лишилась его більша праця „Матеріялы къ столѣтію Харьковской епархіи“, що думав видати на р. 1899.

Що працї пок. Лащенка дійсно цїнні, на се є в томі доказ — его посмертна статя „Е. И. Станевичъ“ (ст. 55—92). Се найкраща праця в сїм томі Сборника. В працї доторкнута дуже важна справа боротьби православія з т. назв. у Росиї релїґійним містицизмом початку XIX ст., а властиве духовим розумінєм християнства та й лїбералїзмом уряду росийського в справах віри за мін. Ґолїцина, — напрям, з котрого було вийшло і таке капітальне дїло як Біблїйне товариство, для ширеня св. письма в живих мовах Росиї. Станевич — наш українький земляк, із Нїжина родом, перше майже незвісний письменник, прихильник Шишкова і ворог новійших рос. письменників: Карамзина, Жуковского і ин., раптом, 1818 р. прославив ся книгою п. з. „Бесѣда надъ гробомъ младенца о безсмертіи души, тогда только утѣшительномъ, когда истина онаго утверждается на точномъ ученіи вѣры и церкви“. Се була полєміка з містицизмом. Духовна цензура, звісно, пропустила книжку, та правительство звелїло її конфіскувати й знищити так, що доховав ся случайно тілько один примірник, про котрий не знали; воно покарало цензора і самого автора, котрому віднято місце в міністерстві. Та він, самою чуткою про свою книгу, підняв усїх ворогів містицизму, т. є. головно духовенство, так що Ґолїцин упав і на его місце настав грізний Аракчеєв та архімандрит Фотий. Тодї пропав і містицизм у купі з Біблїйним Товариством; сам цар помилував Станевича і навіть велїв виплатити єму пенсию за всї роки відставки. Книгу его видано в друге. Характерна українська упертість Станевича взагалї, а найголовнїйше в тім, що не хотїв відречи ся своєї книги, — того, що вважав правдою; та сумно, що він сю пригоду старав ся до самої смерти використати для грошей.

Далї йде в сїм томі Сборника „Отчетъ о дѣятельности Х. И.-Ф. Об. за 1895/96 акад. годъ“. Даємо звістки про важнїйші

постанови й прояви. На засїданю товариства 12 сент. 1895 рішено видати „Пособіе для устройства научныхъ и литературныхъ чтеній“ (1 вид. в 650 прим.), осібно главу „Основы поэтики‘ (в 500 прим.) і 2 вид. „Тетради для записыванія прочитанныхъ книгъ“ (3000 прим.). На засїданю 12 окт. 1895 Д. І. Багалїй читав реферат про И. И. Гулака-Артемовського, — на жаль, чомусь не напечатаний. 27 окт. т. р. С. А. Ризніков реферував про історию зложеня умови Мстислава Давидовича з Нїмцями (зміст реферату поданий). Д. Сумцов виложив історию розширеня й популяризациї научних тез А. А. Потебнї — не подано! Тодї ж покладено збирати портрети дїячів харк. унїверситета й писати біоґрафії професорів по катедрам. Далї д. Сумцов зробив короткий огляд укр. релїґійних оповідань XVII ст. і Д. Овсянико Куликовський читав реферат про І. С. Турґенева. В. Савва говорив про історию чина царського вінчаня, а проф. церк. права М. А. Остроумов читав реферат про первісне походженє й значінє тексту т. зв. Сінопсіса — скороченого викладу церк. правил, як основ і печатної Кормчої книги. Зміст обох останнїх рефератів поданий.

До справозданя додано проґраму „научныхъ чтеній для женщинъ весной 1896 г.“, а то: по римській історії В. Лапіна, по загальному язикознавству проф. Д. Овсянико-Куликовского, по рос. історії прив. доц. В. Савви, по історії Атен проф. В. Бузескула, по історії західних лїтератур прив. доц. С. Соловйова і по історії римської поезиї прив. доц. М. Маслова. По сїй проґрамі було прочитано коло 50 лекций. Слухачок було 111.

Зі статей першою напечатана статя д. Амфіяна Лебедева п. з. Θеоктистъ Мочульскій, архіепископъ Бѣлгородскій (1787—1799) и Курскій (1799—1818). Статя написана довговато і скучненько, хоть усе ж таки цїнна, бо зроблена по архівним материялам (харківської й курської дух. консисторий і харк. дух. семинариї) і приватним листам. Мочульский дуже заслужив ся коло вихованя духовенства, між иньшим підіймаючи в нїм лїтературний і взагалї естетичний смак. Найцїкавійше з усего те, що він був ревним помічником і проп аґатором Біблїйного Товариства у Петербурзї, Москві й самім Курську, для них велїв збирати гроші серед духовенства і світських людей тай сам давав і навіть записав у заповітї 300 р. Єго заходом зібрано на Бібл. Товариство грошей більш 5000 р. і забезпечено сталї річні датки в кілька сотень рублїв. Та він же був трохи й обруси телем попівства своєї диєцезиї, дбав про правильну рос. мову і вимову (не з українська). Див. про него ще Записки IV, бібліоґр.

Після того іде статя д. Сумцова „Личные обереги отъ сглаза (від уроків), вона буде обговорена осібно. Д. Сумцов помістив

тут іще 4 більші або меньші статї, а то: „Литературная родня разсказа гр. Л. Н. Толстого „Чѣмъ люди живы (Легенды о покаяніи ангела, преимущественно малорусскія)“, „Пожеланія и проклятія (преим. малорусскія), „Опытъ историческаго изученія малорусскихъ пословицъ“, нарештї „Жаба и лягушка въ народныхъ повѣрьяхъ и сказкахъ“. Як бачимо, теми доволї ріжнородні й цікаві. Автор придержує ся широкого інтернационального методу, навіть, сказати би, за широкого, так що автор просто губить ся в морі інтернационального і не досить відтіняє самостійність укр. народу в духовій інтернаціональній працї, — як се робив пок. Драгоманов. Працї д. Сумцова взагалї якісь розрізнені, не видно звязи між ними самими, анї звязи їх із житєм, через що їм не стає живости, загально-приступної інтересности. Вони більше бібліоґрафічні замітки, ніж самостійні студиї. Нарештї вони й довговатї, особливо вступи, що часом обіцяють більше чим дають самі тексти праць. Та сим усїм хибують наші фольклорісти взагалї і ще далеко більше, як д. Сумцов. А жаль великий, бо через те наша суспільність мало важить фольклорні студиї, такі важні для історнї духового розвитку нашого народу і теперішнього єго світогляду.

Д. Б. Ляпунов дав коротку житєпись пок. Ватрослава Облака, проф. славістики в грацькому університетї, додавши до неї повний реєстр єго праць (1887—1896). Їх є 88. Інтересно, що пок. звертав увагу і на працї наших Русинів: він написав рецензиї на працю Дра Яросевича й Прокопа Ляньа про Синайський молитвослов і на „Граматику руского яз. для школъ середнихъ“ Ом. Огоновского (див. в „Archiv für slav. Philologie“ 1888 (XI, 590—594) і 1889 (ст. 584—586).

Після сего їдуть далї „Матеріалы по исторіи войска Запорожскаго, извлеченные изъ дѣлъ Харк. Истор. Архива“ (публїковані д. П. Короленком). Поміщені тут документи від р. 1751 до 1772. Про вагу їх нїщо розказувати.

За тим іде III уступ дуже цінної статї д. Алякритського п. з. Памяти Н. С. Тихонравова (Обзоръ трудовъ Н. С. Т-ва съ 1859—1874 г.).

Кінчить Сборник продовжене описи Харк. Істор. Архива (ст. 113—128).

Взагалї треба признати, що збірник дуже цінний, а все ж таки єму далеко напр. до „Записокъ Юго-Зап. Отд. Импер. Геогр. Общества“. Там працї були далеко живійші і краще оброблені, навіть про такі ж, на око, мало цікаві теми. Можна казати, що Київ більший осередок культури і Ґеоґр. Товариством більше інтересувала ся публїка, тай

рівень українства тодї стояв доволї високо. Але ж від тодї минуло поверх 20 років; доволї часу для поступу хоть би й у Харкові.

М. П.

Жіноча бібліотека, видає Наталїя Кобриньска, книжка 3, Наша доля, збірник праць ріжних авторів, Льв., 1896, ст. 143, 12°.

Провідниця жіночого руху в Галичинї п. Н. Кобриньска від довшого часу видає збірники, присьвячені сїй справі: в р. 1887 вийшов її „Перший вінок", від р. 1894 почала виходити „Наша доля", і тепер маємо перед собою її третю книжку. За браком якоїсь специяльної часописи жіночої, сї збірники служать головною підоймою і заразом — зеркалом сього руху і тим самим заслугують уваги. Правда, рух сей на Українї австрийській ще дуже слабий. Фабрична продукция тут дуже незначна, тож жіноча робітнича верства не дає себе знати якимись орґанізациями. Руська інтеліґенция до недавна майже обмежалась сьвященством, де примусова рання женячка забезпечувала переважній більшости дївчат замужество. Отже стімул економічний не давав себе так сильно відчувати, як де инде. Знову загальне розмірне убожество сієї інтеліґенциї, журба за хлїб насущний і невисокий загальний рівень культурний були причиною, що і стимули вищої катеґориї — культурні — до жіночої еманципациї, осьвіти, ініциятиви майже бракували; до сього прилучало ся ще, що й польска суспільність, яка довго служила для Русинів тутешних посередником для культурних ідей, не могла похвалити ся високим рівенем культурним взагалї, специяльно — в справі жіночій стояла дуже не високо, а уряд державний до останнїх часів був неприхильним до розширення жіночої осьвіти. Всї сї обставини зложились на те, що в справі жіночої осьвіти і що до рівеня культурних інтересів жіноцтва, становища жінки в суспільности і її житю культурно-громадськім Україна австрийська зістала ся позаду України російської, особливо такої, якою була вона перед зміцненєм всеросийського декадансу останнїх часів. Не диво, що й тепер, не вважаючи на поступ значний, зроблений останніми часами галицькою Україною, жіноча справа стоїть тут ще дуже слабо. Рушають її кілька одиниць, що знаходять ще досить слабе попертє в ширших кругах жіночої інтеліґенциї і переважно іронїчні відносини — серед суспільности. Тим більшого признаня варта дїяльність згаданих одиниць. Ними аранжувались петициї в справі заснования ґімназий для дївчат і допущення їх до унїверситетів, тепер вони займають ся орґанізацию охоронок для сїльских дїтей. Розуміє ся, для успіху потреба більш симпатичних відносин від загалу.

Бідність сил дає себе відчувати і в сій новій книжці „Жіночої бібліотеки“. В ній окрім беллетристики (кілька віршів — перекладів Кулїш і панї К., оповіданнє п. Г. Кулїшевої, і уложена в форму беллетристичну оборона охоронок д. Селянського) і лїтературних заміток про нові явища европейських лїтератур, вибрані припадково, що з справою жіночою досить слабо звязані, знаходимо три статї і третю замітку. Дві статї з них належать самій редакторцї. У вступній статї: Стремлїня жіночого руху (с. 1—16) подає вона огляд жіночої справи в Австриї: справи припущення жінок до унїверситетських студий в Угорщинї і Австриї, петициї вдів по урядниках, відносини робітниць та робітників віденських; огляд інтересний, але занадто короткий, де зауважено лише кілька моментів. Доповненнєм до неї служить фейлєтон редакторки, де між иньшим подано дещо про справу руського жіноцтва в Галичинї; шан. авторка подає тут коротесенькі відомости про жіночі товариства в Галичинї (с. 131—2) і характеризує відносини до жіночої справи руської інтелїґенциї: констатуєть ся слабість жіночого руху і неприхильність до нього; знову були б пожаданими звістки ширші і більш детальні. Д. А. Перль в статї „Про рух жіночий“ (с. 16—30) дає коротенький огляд розвою жіночої працї і рівноправности в цїлім сьвітї. На останку д. А. Попп коротенько (с. 63—6) говорить про орґанїзацию віденських робітниць. Крім того подано 3 піснї з Галичини що до становища жінки в родинї, а в кінцї книжки додано відозву в справі заснування охоронок.

Шан. редакторка добре розуміла потреби сього видавництва; в своїм фейлєтонї, згадуючи про поставлені одним критиком жадання, аби жіноча часопись подавала докладні відомости про становище жінок в ріжних суспільностях і статистичні викази затруднених жінок та їх праць для суспільности, вона сї жадання звертає на адресу чоловіків, що з такою сьвідомостю своєї культурної переваги споглядають на проби жіночі — дійти більшої осьвіти і вищого культурно-громадського становища, і висловляє гіркий докір, що щедрі на критику, не схотїли вони, не вважаючи на заклики, взяти участь в сїм видавництві, а на закінченнє боронить ся від підозрінь про викликуваннє „полового антаґонїзму“. Все се виглядає дуже сумно. Жіночий рух не може бути неприємним культурній верстві; не кажучи про вимоги справедливости і гуманности — істнованнє в суспільности некультурних елєментів вяже змагання верств культурнїйших, особливо коли сї верстви так тїсно повязані в життю, і більш сильна і культурна верства і тут як і скрізь повинна б прийти на поміч та помогти вийти на битий шлях, коли уважає її теперішнє простованнє манівцями. *М. Грушевський.*

Извѣстія таврической ученой архивной коммисіи N 25 і 26 (Рік десятий), Симферополь, 1896—7, ст. 165.

Зміст випуску N 25 такий: 1) Ордери князя Платона Зубова правителю Таврийського краю за 1796 р. под. Г. Кирієнком. Надруковано тут 41 документів, листів Зубова, всї вони належать до історії чорноморських українських козаків. 2) А. Маркевич подав ще оден ордер (1795) того князя, що займаєть ся справою наслїдників Преосв. Дорофія, епископа феодосийського і маріупольського, з причини, що після смерти того епископа (1790) не стало богато річей, які належали були до покійного. 3) Д. Лашков подає кінець свойого історичного нарису кримсько-татарського землеволодїня. 4) Той сам автор подає збір документів до студийованя історії кримсько-татарського землеволодїня (далї) обнято период 1784—1802 р. 5) На кінцї подано протоколи засїдань комісиї за 1896 р.; тут нема нїчого важнїйшого.

Випуск за рік 1897 (N 26) обіймає докінченнє ордерів кн. Зубова, та материялів для кримсько-татарського землеволодїня. Тут подав також М. Довнар Запольський реґести документів, що дотикають ся історії зносин Литви з Кримом. Материяли сї найдені в Метрицї литовській, що переховуєть ся в архиві міністерства справедливости. Вони тим важнїщі, що найдені в актових книгах судових а не посольських (останні переховані в архиві мініст. справ заграничних). Автор подає загальні вказівки тих документів, близше описує небогато з них, звичайно ограничає ся вказаннєм книжки, де їх можна найти. Всї подані документи відносять ся до початку XV ст., хоч автор, не знаю чому, не наводить майже нїяких дат сих документів. В кождім разї сї реґести можуть помогти тому, хто би забрав ся до збираня материялів для студий відносин литовсько-татарських поч. XV ст. В протоколах засїданя 4 жовтня 1896 поданий реферат О. Ретовського про X археольоґічний з'їзд у Ризї, де Р-ий був відпоручником Тавр. Уч. Арх. комісиї. *С. Т.*

Книжочки „Просьвіти“: Про польовѣ пошкоды, Дра Костя Левицького Льв., 1893, 24 ст., 16⁰.

Про книги ґрунтовѣ А. Дольницького, 1893, 79 ст.

Про шпихлѣрѣ и крамницѣ Дра К. Левицького, 1893, 45 ст.

Про касы позичковѣ и щадницѣ, его ж, 1894, 59 ст.

Про ґрунтовый катастеръ, его ж, 1895, 19 ст.

Про права рускои мовы, его ж, 1896, 32 ст.

Товариство „Просьвіта“ у Львові має на метї, як вказує сама назва, просьвіту і економічне добро народнїх українсько-руських мас.

Се своє завданє вона сповняє закладанєм читалень, уряджуванєм господарских віч, вечерниць і відчитів на ширших зборах (по філїях) і вузших (по поодиноких читальнях), а головно тим, що видає за кождий місяць одну книжочку (2—3 арк. in 16⁰) з ріжних галузей письменства: з рільництва, природних наук, ґеоґрафії, історії, гіґієни, економії, права і гарного письменства (беллетристики); декотрі з них мають чималу стійність в віддїлї популярного письменства, а хоч на сторонах „Записок“ обговорюють ся чисто наукові річи, для популярно наукових видань українсько-руських може найти ся місце. Обговорю власне популяризациї правничі, і для цїлости, говорити му перше про всї розвідки одного автора — дра Левицького.

При оцінюваню праць дра К. Левицького годить ся на першім місці поставити розвідку: Про польовѣ пошкоды. Він подає тут важні для Галичини правні постанови про шкоди на ґрунтах і земних плодах рільників. Річ представляє так, як собі того треба жадати в деяких других єго розвідках. Звичайні, поменші хиби, які взагалї лучають ся в письмах дра Л-ого, вириналють тут рідко і уходять непримітно. Стиль і мова поправні; є лиш дрібні хиби як „стражник“ ст. 23, „винен кари“ і втасканє вишуканого „пошкода“, „пошкідник“ місто звичайного всюди принятого „шкода, шкідник“.

В добрім сьвітлї представляють ся також дві працї того ж автора: Про шпихлѣрѣ и крамницѣ та Про касы позичковѣ и щадницѣ.

В першій мова про зсипи збіжа в громадї як власну економічну самопоміч. Представленє їх основи, орґанізациї і правних підстав випало особливо складно і інтересно. В дальшій части є мова про крамницї себ-то народну торговлю, єї значінє, дїловодство і правну орґанізацию, до чого подано кілька взірців книг, виказів дїловодства і бумаґ, що знадоблять ся в тім дїлї. Ся друга часть як труднїйша, випала дещо слабше. В другій працї: Про касы поз. и щадницѣ обговорено дрібно сї институциї з економічного і правного становища. Цїлий уступ про значінє щадницї списаний не зовсїм сьвітло. Сї дві книжочки написані приступно, хоч подекуди виступають місця мірнїйшої стилїзациї.

Переходимо до двох дальших розвідок дра К. Л-ого: Про права рускои мовы і Про ґрунтовый катастеръ. Перша трактує, як сама за себе говорить, про правне становище руської мови в Австриї, а особливо в Галичинї як в приватнім житю, так публичнім перед всїми властями, з додатком про права в користь гр. кат. обряда. Вона сама в собі становить вправдї більшу стійність чим ся друга, але як популярна праця представляє ся може найнекористнїйше з поміж усїх наведених праць автора. В ній він наводить на цїлі сторони довгі розпорядженя в оріґіналї дословно з усїми виводами і мотивами, наведенями, зси-

ланями і иньшими мороками для нефахових читачів, через що річ виходить подекуди так розтягненою, що сама суть просто губить ся, пр. статя II себ то місце про руські вписи до ґрунтових книг, хоч до речи кажучи весь материял з стор. 14—20 і то в короткім змістї треба було для звязи підтягнути під с. IV — про права руської мови супроти судів. Але навіть там де автор переказує зміст постанов або свобідно поучає про них, цитує пребогато установ, їх дат, чисел і т. ин. (подібно робить, хоч в менших розмірах, в книжочцї про ґрунт. катастер), що треба було по части сьміло опускати, по части ограничати в самім текстї або переносити з тексту значком на долину під передїлку.

Популярний писатель повинен і на хвилину не призабувати на степень інтеллектуального розвою своїх читачів, і в тій справі припускати радше гірший стан. Для того порадно було б при вичислюваню адмінїстрацийних та судових властей пояснити по дорозї коротенько їх значінє, круг дїланя і інстанцийний порядок, бо тут адмінїстрацийні власти пішли в суміш без огляду на катеґорию і степень старшинства (ст. 22), так само при натяку на рекурси, апеляциї, ревізиї і зажаленя — інституциї нової австр. цив. процедури — представити в головних чертах що се є, або таки не згадувати про них.

Вкінци за мало то — звести весь засїб постанов (на мій погляд — переважно в необробленім, трохи не сировім видї), що належать до принятої теми; доконче треба було подати, як і перед ким належить наставати чи обороняти свого права бодай в тих звичайненьких, дрібних притоках, де треба самому особисто і нагло вставляти ся, себ то для засадничих загальних випадків, за марних щоб удавати ся до правного порадника, а за важних і за прикрих, щоб самому нічого не тямити; місцями дуже користним було би специялїзувати точки, при котрих треба більше як доси зважати на занехані або упоминати ся за відказувані права руської мови. При тім з огляду на сухий, утяжливий для популяризациї предмет, вельми пожаданою є блискуча, животворна публїцистика. В нашій розвідцї, хоч тема доволї вдячна, вона лиш зразу замітна і сяк так пособляє.

В книжочцї: Про ґрунтовый катастеръ др К. Л. представляє єство і значінє ґрунтового катастру, єго ґенетичний розвій, коли і як переводить ся єго провірене (ревізию) і які при тім обережности мають заховати рільники. Значить, книжочка для них вельми пригожа, особливо під пору провірюваня катастру. Але вона була б о много цїннїйшою для читачів, коли б, відповідно до їх ровени осьвіти, розпоряджувано материялом дотепнїйше. Годї все те виказувати докладно, бо воно значило би per longum et latum подавати проєкт поодиноких переставок, розкладів, зміненого виду друку і т. п., вкажу лиш для піддер-

жаня свого висказу пр. на упослїджене уступів про те, що то єсть увільнене від земельного податку (ст. 4), або які роди управи розріжняє устава (ст. 15): вони уміщені під підрядною переділкою дрібнїйшим друком. Сей закид, як загальний мушу віднести і до попередної книжочки.

Поза тим всїм скажу, що взагалї у всїх писанях дра К. Левицького є брак т. зв. ядерности, яка вдвоє підносить стійність научних розвідок, а всякі популярні, при потрібнім яснім, приступнім стилю творить перлами простонародного письменства.

Про ґрунтові книги. Довша розвідка судиї А. Дольницького застановляєть ся над зазначеною заголовком інституциєю, се-б то про книги всїх тих ґрунтів певного судового округа, що становлять предмет приватно-правних відносин, списані і проваджені під наглядом суду з захованєм приписаних постанов.

Праця виявляє добрий правничий талант, але то для популярної книжочки ще не вистає. Правда, що до змісту не можна її нїчого закинути, бо написана з повним знанєм і всею точностию, вичерпано предмет як найдокладнїйше, до того додано ще 12 взірцїв на грамоти і подання в сїм дїлї враз з ясним розкладом ґрунтової книжки, — значить, праця справдї добра наукова розвідка, та для популярного письменства вона дуже мало стоїть; зложились на се строго науковий спосіб виражуваня гадок, тяжкий дещо штучний стиль, надмірне накопичене напроваджуваних устав і параґрафів, тай подекуди чужа нашій мові складня, зближена до специяльної урядової і заразом польської.

Та се все доказати на примірах т. є. витягах, предовгих реченях і поодиноких висловах не відповідає технїчним розмірам критичного відділу Записок. Мушу одначе признати, що написати селянинови про ґрунтові книги і правдиво і точно і популярно се задача, що її не можна виповнити так легко.

Що до термінольоґії, то я не можу згодити ся на ужиткє таких нещасливих на мій погляд неольоґізмів: „складний“ (складна часть) місто складовий, — „віримість“, а тодї віритель мусїв би звати ся „віримець“, — „полагод“ = полагоджене, — „визивне“ поступоване і т. и. Додам, що з кінцевого реченя (ст. 77) вийшло непорозумінє, бо питаю хто як раз, нотар чи адвокат? *Г. З.*

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

Кіевская Старина за р. 1896.

Wilhelm Tomaschek — Die alten Thraker, eine etnologische Untersuchung, 1894.

Dr. S. Srkulj — Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896.

А. Шахматовъ — Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Θеодосія, 1896.

В. Θ. Миллеръ — Къ былинамъ о Чурилѣ Пленковичѣ, 1895.

— Былина о Батыѣ, 1896.

— Къ былинѣ о Соловьѣ Будимировичѣ, 1895.

— Былины объ Иванѣ Гостинномъ сынѣ, 1896.

K. Górski — Historya piechoty polskiej, 1893.

— Historya jazdy polskiej, 1894.

A. Jabłonowski — Ukraina (Kijów — Bracław) т. III, 1897, (Żródła dziejowe, t. XXII — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI).

П. Кулишъ — Украинскіе казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго, 1895.

К. Мельникъ — Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка (1628), 1896.

Е. А. Альбовскій — Исторія Харьковскаго слободского козачьяго полка, I, 1896.

Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, т. V (1—4), 1896.

Н. А. Лащенковъ — Христофоръ (Сулима), первый епископъ слободско-украинскій и харьковскій, 1895.

С. А. Венгеровъ — Русскія книги. Съ біографическими данными объ авторахъ и переводчикахъ (1708—1893), т. I, 1897.

В. И. Шенрокъ — Матеріялы для біографіи Н. В. Гоголя, т. I—III, 1892—5.

Е. В. Пѣтуховъ — Письма Гоголя къ Прокоповичу, 1895.

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. IX, 1897.

Н. Кобриньска — Жіноча бібліотека, Наша доля, т. III, 1896.

Извѣстія таврической ученой архивной коммисіи N 25 і 6, 1896—7.

Др. Кость Левицький — Про польовѣ пошкоды, 1893.

А. Дольницький — Про книги ґрунтовѣ, 1893.

Др. К. Левицький — Про шпихлѣрѣ и крамницѣ, 1893.

— Про касы позичковѣ и щадницѣ, 1894.

— Про ґрунтовый катастеръ, 1895.

— Про права рускои мовы, 1896.

З ТОВАРИСТВА.

(лютий—квітень 1897 р).

Засїдання видїлу.

На засїданню видїлу Наукового Товариства імени Шевченка 3 н. с. лютого, в присутности членів попереднього видїлу: 1) уконституовав ся видїл вибраний на загальних зборах 2 н. ст. лютого, вибравши заступником голови проф. І. Громницького, адмінїстратором К. Паньківського, секретарем проф. І. Кокорудза; редакторами видавництв потверджено тих, що були за попереднього видїлу; 2) принято 5 нових членів.

На засїданнях 19 лютого і 3 марта н. ст.:

1. Принято в члени товариства 3 осіб.

2. Установлено сталі днї на засїданнє видїлу, а то що другу середу о 6 годинї вечером.

3. На вість про смерть П. Кулїша віддано покійному честь встаннєм з місць і постановлено вислати жінцї покійного лист співчутя.

4. Рішено видати розправу д. Кордуби про писанки разом з таблицями писанок.

5. Принято прелїмінар видатків на видавництва товариства в роцї 1897.

6. Принято внесення голови товариства що до видавництв на рік 1897, а то:

а) публикациї етноґрафічні розширити; між иньшими видати том материялів етнольоґічних під ред. д. Ф. Волкова в Парижі;

б) з видань археоґрафічних видати том II жерел до істориї України-Руси в сїм роцї і друкувати том писань Котляревського і том документів з часів руху Хмельницького, призначені до видання в роцї 1898; рівнож принято плян збірника драматичної лїтератури XVII—XVIII вв., зложений д-ром Ол. Колессою;

в) видавати Записки в дотеперішнім обсягу;

г) видавати окремі збірники для кождої секциї: природописної, історичної і фільольоґічної, при чім в сїм роцї вийти має лише збірник секциї природописної; для збірника секциї фільольоґічної призначено: студиї етноґрафічні Драгоманова, разом зібрані п. Павликом і критичну житєпись Шевченка написану Кониським (друковану частями в виданнях Товариства) в рр. 1892 - 97;

д) вкінци на підставі постанови давного виділу має сего року видрукувати ся Соматольоґія проф. Верхратського.

7. Ухвалено розіслати XV-ий том „Записок" яко I книжку за рік 1897-ий тілько тим членам, що вже заплатили членську вкладку за рік 1897.

8. На жаданє суду рішено зареєструвати виділ товариства яко фірму друкарнї.

9. Ухвалено уложити реґулямін адмінїстрациї друкарнї.

На засїданню 12 марта н. с.:

1. Сконстатовано, що відпоручники Товариства, вислані до Комітету Шевченкових вечерниць, беруть і дальше участь в імени виділу Товариства в тім же комітетї і в устроюванню Шевченкових вечерниць.

2. Принято до відомости, що прислано з України на річ товариства 1.838 зр. 9 кр. і уміщено ті гроші в щадницї „Днїстра".

3. Постановлено перед скликанєм статутової анкети обговорити проєкт нового статута на найблизшім засїданню виділу.

4. Ухвалено внести прошеннє до мінїстерства просьвіти, аби вставлено в буджет сталу субвенцию на наукові видавництва Товариства 6.000 зр. річно.

5. Принято реґулямін для адмінїстрациї друкарнї і для експедициї видань Товариства.

6. Принято до відомости повідомленнє суду окружного в Самборі про завіщанє бл. п. Франца Замлинського в Самборі, котрим записано на товариство четверту часть реальности в Самборі.

7. Візванє ц. к. намістництва, щоби запропонувати знатоків для коллеґій, що мають розсуджати справи нарушення власности авторства, відослано до рішення секциям науковим.

На засїданню 31 марта н. ст.:

1. Принято 5 нових членів.

2. Принято до відомости, що одержано субвенцию від мінїстерства просьвіти 2.000 зр.; рівнож піднято половину субвенциї від виділу краєвого в сумі 1.000 зр. і цілу субвенцию на „Історичну Бібліотеку" 500 зр.

3. На рескрипт намістництва, аби Товариство предложило членів до коллеґій, що мають розсуджувати справи нарушеня авторської власности, — після того, як секциї здали сю справу на виділ, — пред-

ложено пп. проф. Михайла Грушевського, проф. Івана Верхратського і д-ра Івана Франка.

4. Постановлено видати власним накладом Латинську граматику для кляс від III-ої до VIII-ої.

5. Уділено п. Стефанови Томашівському, студентови фільософічного виділу у Львові, стіпендию на 1896/7 рік в сумі 100 зр.

6. Принято до відомости, що прошенє про підвисшеннє субвенциї і вставленнє її яко сталу рубрику в буджет державний внесено до міністерства просьвіти дня 22 н. с. марта с. р.

7. Справу отвореня читальнї в бібліотецї товариства наразї відложено.

Засїдання секций.

10 лютого н. с. засїданнє секциї фільольоґічної: a) секция уконституовала ся на новий рік, вибравши попередню президию: директором дра Смаля-Стоцького, заступником дра І. Франка, секретарем дра О. Колесу; b) др О. Колеса зреферував етимольоґічну розвідку крил. Б. Нюрка: „Тевло"; c) проф. М. Грушевський предложив „Сьпіванник з поч. XVIII в." і відчитав вступ до нього; ухвалено до друку обидві працї.

Тогож дня засїданнє секциї історично-фільозофічної: a) секция уконституовала ся на новий рік, вибравши попередню президию: директором проф. М. Грушевського, заступником дра К. Левицького, секретарем дра К. Студинського; b) проф. Грушевський предложив статю М. Княжевича: „Археольоґічний з'їзд в Ризї" (надруков. в т. XV Записок); c) директор повідомляє, що проф. О. Барвінський просить звільнити його від редакторства „Історичної Бібліотеки", секция просить проф. Грушевського прийняти на себе редакторство.

12 н. ст. лютого засїданнє секциї математично-природописно-лїкарської: a) секция уконституовала ся на дальший рік, вибравши директором проф. І. Верхратського, заступником дра Щ. Сельського, а секретарем І. Раковського; b) рішено видавати неперіодичний „Збірник секциї математично-природописно-лїкарської" випусками, поручивши редакцию проф. І. Верхратському і проф. В. Левицькому; c) проф. П. Огоновський реферує розвідки проф. В. Левицького: Про переступ чисел e і π та Докази істнования інтеґралів ріжничкових рівнань; d) Др Сельський реферує статю О. Ч. про „Пироговський лїкарський з'їзд у Києві"; статї ухвалено до друку в „Збірнику".

24 н. с. лютого засїданнє секциї фільольоґічної: a) др. Франко реферує розвідку М. Кордуби: „Писанки галицького Волиня" поручаючи до друку; b) проф. Грушевський реферує статю О. Кониського: „Шевченко в часї подорожи на Україну в р. 1859" (надрук. в Записках т. XV);

c) чл. М. Павлик предкладає пляи видання збірки фолькльорних праць Драгоманова; ухвалено видрукувати його в найблизшім томі збірника фільольоґічної секциї, що має на далї виходити.

Тогож дня засїданнє секциї історично-фільозофічної: a) проф. Грушевський відчитав розвідку: про давнїй Звенигород галицький і при тім предложив деякі з археольоґічних находок зі Звенигорода під Львовом; b) секциї історична і фільольоґічна нараджувались в справі відозви до Русинів про надсиланнє Товариству старинностей і материялів етноґрафічних, порученої загальними зборами.

10 н. с. марта засїданнє секциї фільольоґічної: a) проф. Грушевський зреферував розвідку О. Кониського: „Шевченко в останнї часи свого житя“ (надруков. в т. XVI Записок); b) чл. В. Гнатюк предложив „Леґенди з Хітарського збірника“ і відчитав вступ до них (надруковано в Записках т. XVI).

Тогож дня засїданнє секциї історично-фільозофічної: проф. Грушевський відчитав свій реферат: „Скити в Чорноморських степах“ (уривок з більшої працї).

24 н. с. марта засїданнє секциї історично-фільозофічної: a) чл. Е. Барвінський відчитав свій реферат, призначений для Записок: Напад козаків на Очаків в р. 1541, ухвалено до друку; b) директор повідомив секцию про заклик намісництва, аби товариство предложило кандидатів до замірено́ї коллеґії знавців в справі лїтератури; секция ухвалює передати сю справу видїлови.

27 н. с. марта засїданнє секциї математично-природописно-лїкарської: a) Др. Сельський реферує розвідки дра О. Дакури „Причинок до клїнїчної дияґностики кишкового тифу: Диязорекция Ерлїха і Серодияґностика Відаля і свою розвідку про механїку змін матерницї; b) проф. Верхратський реферує розвідку І. Раковського: Причинок до порівнуючої анатомії кровних судин у ехітреідів; працї ухвалено до друку в „Збірнику“.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewśkyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj 29—86; 3. Šewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyśkyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Šewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwińskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messaparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwśkyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewśkyj's. Desiderata von M. Hrušewśkyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Errinnerung an Markian Šaškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Šewčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci", Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewśkyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyśkyj und M. H. 2.2 - 231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyśkyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewśkyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Šewčenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewśkyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zeliezniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd" (Najmička) von T. Šewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hrušewśkyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes", griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd", einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewśkyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie", ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von A. Lotockyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten", ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürs. Litthauen, von M. Hruševśkyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwińskyj s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyśkyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F.Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hruševśkyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševśkyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwśkyj, I 1—14; 3. Taras Šewčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyśkyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kuševič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwśkyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hruševśkyj 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyśkyi; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniaževič, 1-8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševśkyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh, mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Šewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Левицький Кость Др. — Німецько-руський правничий словар . . . 3·50 зр.
— Руська Правда . . . . —·50 „
Миколаєвич — Опис повіту каменецького . . . . 1·00 „
Огоновський Ом. Др. — Істория руської літератури т. І. 3 зр. т. ІІ. 3 зр. т. ІІІ. 4 зр. т. ІV . . . . 1·00 „
Огоновський Ом. Др. — Studien auf d. Gebiete d. ruthen. Sprache . . 1·50 „
Онишкевич Гнат — Руска бібліотека т. ІІІ . . . . 1·50 „
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. І. Апокріфи старозавітні 2·00 „
Павлик М. — Про читальні . . . . —·50 „
— М. П. Драгоманов, єго ювілей і похорон . . . . 2·00 „
Партицький Омелян — Старинна істория Галичини . . . . 3·00 „
— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка . . . . —·35 „
— Скандинавщина в давній Руси . . . . —·20 „
— Слово о полку Ігоревім . . . . —·80 „
— Темні місця в Слові о полку Ігоревім . . . . 1·40 „
Правнича часопись, річник по . . . . 1·00 „
„Правда“ письмо літер. наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по . . . 2·00 „
— з р. 1878 1 зр., річн. ХІІІ з доповненєм . . . . 1·50 „
Руданський Степан — Твори т. І. 40, т. ІІ. 50, т. ІІІ. 50 кр., ІV в друку
Студинський Кирило Др. — Лірники, студия . . . . —·20 „
— Пересторога, істор.-літературна студия . . . . 1·00 „
Уманець і Спілка — Словар российсько-український т. І, ІІ і ІІІ по . . 2·50 „
Учитель, орган Руского товариства педаґоґічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94, 95 і 96 по . . . . 2·00 „
Франко Іван Др. — Жіноча неволя в народних піснях . . . . . —·35 „
— Нарис історії фільософії . . . . —·30 „
— Наші коляди . . . . —·20 „
— Іван Вишенський . . . . 1·00 „
Целевич Юліян Др. — Істория скиту манявського . . . . 1·20 „
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з пересилкою . . . . 7·00 „
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша, ... 1·00 „
Щурат Василь Др. — Пісня про Роланда . . . . —·50 „
— „Черне...“ Т. Шевченка, студия . . . . —·10 „
— Чернеча республика на Афоні . . . . —·10 „

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улиця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.